Вера Балабанова

Теодор Траянов

II 19720

Литературни анкети

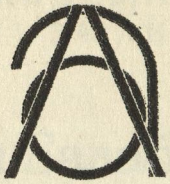

НАУКА И ИЗКУСТВО

От поредицата „Литературни анкети“ са излезли досега:

1. Емилиян Станев — от Иван Сарандев
2. Ламар — от Михаил Тошков
3. Андрей Гуляшки — от Кети Бъклова
4. Александър Геров — от Катя Янева
5. Георги Караславов — от Стефан Коларов
6. Добри Жотев — от Весела Янева

Теодор Траянов

Литературни анкети

Редакционна колегия на поредицата:
акад. ГЕОРГИ ЦАНЕВ, проф. д-р СТОЯН КАРОЛЕВ,
проф. д-р ТОНЧО ЖЕЧЕВ, ст. н. с. ИВАН ЦВЕТКОВ,
ст. н. с. Иван САРАНДЕВ

II 19720 литер.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

Вера Балабанова

Теодор Траянов

БАН
Институт за
литература
БИБЛИОТЕКА

София 1980
ИЗДАТЕЛСТВО НАУКА И ИЗКУСТВО

III 19720
Б 7094/80

© Вера Бончева Балабанова 1980 г.
c/o Jusautor, Sofia

Индекс 82 Б (092)

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

ПРЕДГОВОР

Теодор Траянов беше една обаятелна личност. Всеки, който го познаваше, знаеше, че при срещи и общуване с него ще чуе не само нещо интересно, но и ще му се наложи в момента или по-късно да си помисли върху казаното и ще изпита несравнима радост, че е обогатен от думите, от поведението му, от самия контакт с него.

Поетът не изискваше нищо. Скромен не само в житейските си нужди, но и в отношенията си с хората, той търпеше и изслушваше и най-скучния човек насреща си, ако не можеше да избяга, без да го обиди.

Добре възпитан, той умееше да живее с другите, запазил с десетилетия един широк кръг добри познати от всички съсловия. Но знаеше също и да постави безочливия нахалник и подлец на място.

Във всекидневния си живот се държеше просто, подкупваше с бликащата си сърдечност. Навсякъде желан и търсен събеседник, приятел или съмишленик с вродено чувство за хумор и находчивост, той изтръгваше срещнатия от всекидневието, за да го издигне в онези духовни простори, недостъпни за всички тъмни инстинкти, присъщи на малкия човек.

Безкрайно добър (с изключение на баща си аз не съм срещала в живота си по-добър човек от поета), той обичаше хората, търсеше ги и споменаваше неведнъж, че всеки му „казва нещо". Не можеше ден да мине, без той да утоли насъщната си нужда от обмяна на мисли и разговори. Това ставаше в театъра, в кафенето, а лете и при продължителни нощни разходки из градината или из софийските улици. Поетът пробуждаше у другия мисли, немислени дотогава, или досягащи недосегаеми хоризонти, откриваше внезапни прозрения и сияеше, ако мисълта на събеседника му можеше да следва неговата.

Обичаше, ценеше и познаваше в тънкости музиката, посещаваше с радост концерти, опера, театър и кино. Попаднеше ли на крайно глупав филм, отиваше си по средата с думата: „Хай-

де!". Иначе твърдеше, че и посредственият филм го „учи нещо".

Рядко се покриват поведението на твореца с творчеството му. Но при него те бяха органически слети с живота му, със света, който го окръжаваше с всички породени от житейските контакти мисли, сърдечни трепети, страсти и конфликти. За да напише „Пантеон", той не само беше чел всичко от и за съответния поет, но беше разучил или сам видял в подробности пейзажите, сред които описаният поет е живял в някой период от живота си, познаваше домашната му обстановка, житейските му и духовни сблъсъци с окръжаващата го среда.

Големият наш учен акад. Тодор Павлов писа в една от последните си статии: „Лично Т. Траянов обаче се очерта като несъмнено най-оригиналния, най-крупния и със световно значение български поет-символист. И още: „ние с Ясенов обаче се задълбочихме в неговото творчество и почти наизуст научихме първото издание на „Regina mortua".

Научили наизуст, търсели неговата близост и приятелство, защото и на тях е открил и дал нещо!

Поетическата и жизнена емблема на Теодор Траянов „кръст, роза и стрела" съдържа етичното му верую за ролята на човека, влюбен в своето творчество и в народа си, към което поетът цял живот се е придържал. Грешил е, разбира се, и още как! Но подлост, завист, низост, лицемерие и дребнавост изцяло липсваха в натурата му. Той просто беше неспособен да ги изпитва, въпреки че се сблъскваше с тях. Запленен и от астрономията, той възприемаше народите и тяхната историческа съдба в космически мащаби. Но ЧОВЕКЪТ в него и вън от него беше също един космос, пред величието на който се прекланяше и с благородството си му отдаваше всекидневно дължимата дан.

Изпълнена с топла благодарност и пиетет, аз предлагам една книга за него, извлечена от моите спомени и записки, писани на бойна нога, в крадени минути на спокойствие между работа, деца, болести, бомби, тичане за разрешаване на насъщните всекидневни нужди всред военния недоимък, както и от онова, което наши близки и познати са преживели с него и изразили писмено или устно.

Впуснала се по следите на живота му, които избледняват и чезнат заедно със съвременниците му, зная колко малко успях да уловя и задържа като съкровен дълг към паметта на поета. Зная...

I

ЗАПОЗНАНСТВО

Видях го за пръв път в дрезгавината на мрачния ни коридор, видях силуета му, широките рамене и цезарова глава, когато отвори вратата и влезе в осветената стая на моите наематели и наши кумци Петя Герганова и Жорж Стаматов, кръщелник на баща ми.

Бяха поканили поета да ни запознаят, бяха горди, че можеха да уредят тази малка интимна вечеря. Беше през пролетта на 1939 година.

След малко седях до него на масата, напрягах слух за близък тон, търсех о какво да се опра, за да се включа в ритъма на разговора. Тогава забелязах ръцете му. Малки ръце. Пръстите топчета на края издаваха някаква болест и въртяха топчета хляб.

Поетът говореше.

Слушах напрегнато и сякаш с мъка проумявах казаното. Едва когато другите заговориха, разбрах: поетът заекваше. Това ме порази до угнетяване.

Някой спомена, че плевелите чудесно виреели у нас.

Разсмяха се всички.

Поетът посочи втория гост:

— Ето, Рачо написа най-добрата драма, играна с такъв успех в Народния театър. А как го оцениха?! Получи само огорчения. И не иска вече нищо да даде.

— Как? — възкликнах аз и се обърнах към Рачо Стоянов — Вие не пишете вече?

— Пиша, но не печатам...

Беше побледнял.

Бързо извърнах глава. Взех да разглеждам дрехите на поета. Но и тук открих повода за огорчения.

Бялата яка и безупречно чистите дрехи не можеха да прикрият колко лъснат и износен беше синият му сигурно единствен костюм!

Поетът говореше. Понякога цели откъси се лееха от уста-

та му гладко и непринудено. Погледнех ли го по-настойчиво, той се запъваше, заекваше по-често. Но — скоро забравих това, тъй хващаха и омагьосваха думите му. Разпалваше се общото настроение. Всеки хвърляше своя коз в играта на разговора.

Отведнъж осъзнах красотата на българската приказка. Скромна, позната, велика приказка! Сядат в моя дом пет души на масата: Поетът „Магът на българското слово“ (както го нарече по-късно Симеон Радев в посвещението си на една негова книга до Траянов) с очите на дете.

Драматургът-писател — винаги е навсякъде гост...

Домакините — актьори, ценители, сами недооценени.

Седим на масата. И аз с тях. Вечерята е свършила. В чашите още искри червеното вино. Чудна задушевност топи нещо в нас. Падат и последните прегради от човек до човек. Клокочи изворът на истината, тече и в моя дом.

„В живота ти един-единствен миг ти стига, но трябва да знаеш къде извежда!!!“

„Примири се, но не пред закона на живота, а пред онова величие, което ти не знаеш!“

„Да бъдеш силен и пак да се покориш!“

„Не отношение ще търсим със своето божество, а с покорност ще помислим за неговата тайна.“

И още, още...

Виждам как, превърнал и горчилката в живота си в безценно имане, сипе своите прозрения пред моето смаяно аз и дава, дава с пълни шепи.

Бяхме в града с Петя. Отбихме се с нея в кафенето „Кристал“ да каже нещо на съпруга си. Той играеше шах с Теодор Траянов. Ние спряхме мълчаливо до тях. Следяха играта им и други. Те свършиха скоро. Запитах:

— Кой победи?

Артистът отговори:

— Разбира се, Тодор. Но се е случвало да спечеля и аз някой път. Това е голямо постижение за мен.

Тръгнахме всички към изхода. Жорж Стаматов ме осведомяваше:

— Той е най-добрият български майстор на шах. Неговата игра е цяла поема. Той е играл до девет блиндпартис. И е познат и в чужбина като майстор. Сега страда от сърце и не може да издържа.

При сбогуването поканих поета у дома.

Петя ме смуши, пошепна:

— Покани го на обяд!

Траянов прие, уточни деня.

Като се прибрахме у дома, артистът подкачи:

— Да се видим сега как ще се справиш! Нямаш и понятие от творчеството му!

Постарах се да прочета, каквото намерих под ръка, но когато определеният четвъртък дойде и обедът наближи — главата ми беше празна. Ами сега? Мъчех се да подредя в мозъка си прочетеното. Не можах. Чувствувах се страшно смутена.

Той дойде, но усетих, че беше по-смутен от мене, и това ме поокопити.

Децата ми влязоха да го поздравят и разговорът потече непринудено. Обядвахме сами в просторната столова на стария ни дом. Намерихме допирни точки. Познавахме и двамата добре немската литература и музика. Разбрахме се.

Когато го изпращах, казах:

— Ако ви хареса, заповядайте пак!

— Тогава идния четвъртък по същото време.

* * *

Неусетно към четвъртъка се прибави още един ден седмично, после още един и още един, докато неговото идване се превърна във всекидневно гостуване на обяд.

Наскоро той се оплака от силно главоболие.

Натопих парче памук в одеколон и леко разтрих слепоочието му.

— Елена пристигна в София. При Жанет е — каза той.

— Няма ли да се приберете пак?

— Такова е намерението им, изглежда... Но съдбата не позволява.

— Как не позволява?

— Като ви изпречи на пътя ми, за да не бъде.

— Ах... — млъкнах смутена. Не бяхме никога докосвали миналото. Стояхме прави един срещу друг.

— Не бива. Имам чувството, че Дора не би одобрила това. Не бива да върша глупости.

Той ми целуна ръка и си отиде.

На другия ден почна:

— Живеех във Виена, когато изпратих на един холандски астролог големичка сума да ми направи хороскоп. Получих цяла книжка от около седемдесет страници. Трябва да се намира още във Виена, забутана на тавана с портрета ми от Борис Георгиев.

— А холандецът позна ли и предрече ли вярно бъдещето?

— Да. Но аз погрешно разбрах и изтълкувах най-важното.

— ?

— Той уточни разрива в моя брак, набеляза безпогрешно етапите от миналото и предрече втори брак, който щял да трае около четиринайсет години. Едва когато загубих Дора, се досетих, че нашата любов е траяла четиринайсет години и че за един истински брак формалността на венчавката е без значение. А докато беше жива, мислех, че тепърва ми предстои с нея венчило.

* * *

— Пристигнал е най-големият руски пианист — ми каза Теодор Траянов. Свири с гениално проникновение, със съвършен тон и техника. Майсторът в него е победил виртуоза и той не търси ефекти. Една слабост, от която малко виртуози се освобождават. Слушахме го преди четири години с Дора. Сега няма да отида.

Нещо трепна в мене. Помислих, че иска да отиде. Точно защото го е слушал с Дора. И ще отиде.

След няколко дни имах гости. Писатели и артисти. Шумна и весела компания седеше около масата.

Някой подхвърли, че Лилиев не обичал Траянов, че зад гърба му...

Поетът с такива хубави думи се изказа за личността и делото на Лилиев, че никой не се реши вече да го опровергае.

Помислих: Колко хора се хващат на такива въдици! И колко често по такъв повод се развалят отношения!

Направих му знак да ме последва в големия салон.

— Ще ме зарадвате много, ако отидете на концерта. Имам два билета. На различни места са, тъй че ще бъдете съвсем сам с музиката.

Забелязах напрежението му да се овладее. Посегна към джоба си, промълви:

— Какво ви дължа?

Засмях се.

— Нищо. Вие ми правите услуга, иначе билетът щеше да пропадне.

Той много се зарадва.

И потърси ръката ми:

— Благодаря ви.

На концерта го видях да седи на третия ред и да се оглежда. После стана прав и погледът му търсеше из залата.

Няколко реда зад него, аз бързо се приведох зад гърба на седящия пред мене мъж.

Траянов не можа да ме открие.

Концертът започна.

Когато първата част свърши и стихнаха ръкопляскания, излязох във фоайето. Знаех, че ме чакаше някъде по средата, откъдето всички трябваше да минат, но многото познати ме задържаха. После се уплаших, че остана малко време до края на паузата, и побързах нататък.

Видяхме се едновременно. Той грабна ръката ми и ме повлече в малката зала за пушачи.

Едва тук се наведе над нея и я целуна.

— Благодаря ви. Божествено беше — и продължи след малко. — Забелязахте ли прехода към втория заг? Нашите пианисти има какво да научат.

После радостно ме изгледа от глава до пети и с възторга от концерта намери и възторжените думи да ме зарадва. А неговите слова завличаха.

Звънецът оповести края на паузата. Запътихме се към залата.

— Къде е мястото ви? — запита той.

— Няколко реда зад вас.

— Аз ви търсих...

— Да...

Спряхме пред моя ред и той някак тържествено се поклони.

* * *

Бях го сънувала и му разказах съня си с описание на мястото.

— Малката стая, която сте сънували, е моята стая.

— Не допускам — възразих аз. — Човек не може да живее в такава стая. Беше тъмна като килия.

— Моята стая е тъмна и...

Стреснах се. Нима живееше така?

— Бих искала да дойда у вас — се изплъзна от устните ми.

Траянов не очакваше това.

Огледа моята хубава обстановка. На челото му близо до окото затрептя жилка.

Разбрах: мисли, че все един ден трябва да видя и това.

— Ще ви чакам в четвъртък след шест часа — каза той.

Четвъртък. Видях в тясното коридорче неговото бледо, изострено от напрежение лице.

В стаята имаше едно легло, покрито с тъмно одеяло, проста маса с два стола, стар гардероб и мивка с огледало, с порцеланов леген и кана. Отдолу обикновеният за такива мивки долап. Прозорецът гледаше към голата стена на близката кооперация и пропущаше само сутрин от една ъгъл малко слънце, което липсваше прозореца и осветяваше най-близкото до него място в стаята. Пред леглото имаше малко чердже. На масата стоеше подвързаният „Хиперион“, две обикновени шишета с мастило, няколко молива и перо, писци, листчета и книжа.

Именно в тази стая бе идвала Дора, мислех смутено.

— Какво ви стана? — запита той. — Не се тревожете. Вие нямаше да седите тук, ако тя не бе позволила това.

И продължи по-тихо:

— Аз не бих идвал при вас и не бих търсил вашата близост, ако бях почувствувал, макар и само веднъж, че Дора не желае това.

Той седеше срещу мен и потопи погледа си в моя. Този поглед не искаше, не просеше, изследваше.

Чувствувах колко е самотен и сломен.

Изтръгнаха му се из глъбините съкровени слова и дълго, силно развълнуван, ми разказваше за Дора.

РОД И СЕМЕЙСТВО

Родът на поета е от Македония: Записала съм: Кожле Тавор, дядо на поета по бащина линия. От село Кожле около Скопие?

„Тодор Кюркчията от Скопие: виден революционер. Бил другар на К. Шапкарев — добър събирач на народни песни. Близостта на дядото бунтовник със събирача на песни, от когото научава почти всички песни, предопределя в известна степен любовта на внука — Тодор, към мерена реч, която определя и духа на неговото изкуство. В него кипи възторгът на бунта и революционната кръв.“[1]

Баба му по баща е от Велес, по майка от Полша.

В Скопие е имало много траяновци. Също и мост Траянов през реката от улицата или площада Александър Македонски.

На четири страници хартия за писма самият поет е записал с едри букви рода си.[2] Ръкописът е четлив, но не може да се свърже последователно по смисъл. Поетът сам е знаел под-

робностите. (Тук предавам последния откъс, а в бележките началото.)

„Тате искал да го женят за друга Велешанка за Хаджи Дафчева."

После Траянов пренася на втори отделен лист:

„Годежа (на майка му — бел. автора)

1 седмица преди Батенберг.

1 седмица след това сватбата.

на 26 август 1879 год.

Кумувал им Стоян Костов от Скопие, мирови съдия. Същият в заточение с дядо."

Бащата на Теодор Траянов бил съдебен чиновник, изпълняващ функции на помощник-адвокат, съдия и др. С това се обяснява честото местене на семейството от един град в друг: Видин, Сливен, Татар Пазарджик, Стара Загора, Нова Загора, Пловдив, Силистра и др. По-късно семейство Траянови се преселва окончателно в София.

Поетът говореше с уважение за баща си, който бил един затворен в себе си човек с много практически знания, усет и трезв поглед върху правните въпроси и положения.

Майка му е учила в самоковското американско училище. Поетът много я обичаше. Говореше ми често за нея, посещаваше я редовно, пращаше й бележки и писма, подаръци и малко пари. Държеше я в течение на съкровените си изживявания. Държеше да се запознаем.

Тя живееше на ул. Бузлуджа № 19 с госпожа Рибарова, стара жена, но по-жизнена и по-пъргава от нея, която й помагаше. Именно Рибарова дойде един-два пъти у дома да ме покани да отида у тях (1939 г.).

Отидохме с Теодор. Видях една снишила се вече старица на около осемдесет години. В разговора умът й беше буден, възприемчив, начинът, по който реагираше на нашите изказвания, сочеше интелигентност и още жив темперамент.

Теодор постоя двайсетина минути, повъртя се нетърпеливо на стола си, стана отведнъж и под някакъв предлог се сбогува:

— Вера ще остане.

Останах, за да ме почувствува майка му. А с такава симпатична и съгряваща стара жена контактът се получи много скоро.

Почнах да я посещавам и аз. А по-късно си пишехме от време на време.

Майка му е родила седем деца. Две момичета и пет мом-

чета. Теодор е второто й дете след смъртта на първото й момиче. Следват Софка, Асен, Стефан, Траян и Крум.

На 2. 12. 1940 г. съм записала изказване на Теодор:

— Мама те обича, а това е много за мен. Тя обичаше Дора колкото мен. А Дора често отиваше при тях. И тате беше жив тогава и живееха в по-хубава обстановка. Тя сядаше между двамата и с часове им разправяше, разсмиваше ги.

Правеше ми впечатление с какъв усет тази над осемдесетгодишна жена разбираше душевното му състояние и как хубаво изразяваше отношението си към него.

Ето някои нейни изказвания из бележника ми:

28. I. 1941 г.

— Бъдете така добра, каквато сте, да крепите душата на Тодора. — През месец ноември 1941 г.

— Не се чувствувам добре... Прибирайте се по-скоро с Тодора, за да бъда спокойна там горе.

На 14. II. 1942 г.

— Аз винаги се старая да не показвам тревогите си. Той често е обзет от работата си, а аз не желая да разбивам мислите му.

Майка му ще да е притежавала и поетична жилка, защото беше писала на гърба на снимката на покойния си син Стефан:

„Стефан мой
е във покой.
Няма болки
вече той.
27. декем. 1911 г. майка ти"

На сина си Тодор тя отговаряше със:

„Скъпа моя рожба Тодоре". На 29. III. 1944 г. тя му пише:

„Скъпо! Много скъпо чедо Тодоре! Твоите мили писма получих навреме, също парите, 2000 л. и после 3000 л. и от Крум 2000. Благодаря за всичко. При всичката голяма скъпотия разправяме се много добре..."

Няколко записки от Тодор до майка му:

„Мила мамо!

Добър ден! Вярвам, че си добре. Аз имах малко кашлица, но премина. Днес няма да мога да дойда. Ще дойда във втор-

ник или сряда. Какъв ден е сряда? Какво се е случило преди 59 години? Доколкото си спомням — родил съм се!

Довиждане на рождения ми ден!

Целува ти святата десница твоето 59-годишно бебе!

Тодор

Много здраве от Асена.[3] Той свършва скоро доктората си."

* * *

„Мила мамо!

Имам един тежък превод на пиеса за Народния театър. Днес, утре и четвъртък трябва да работя под пълна пара!!! В петък следобед съм свободен и ще дотичам при своята златна, гениална майчица.

Целувам ти ръката
Твое 60 годишно
(без 6 месеца) чедо

Тодор

Поздрав сърдечен на г-жа Рибарова."

* * *

„Мила майчице!

Днес и утре съм зает: имам гости мои почитатели от Пловдив. Ще дойда в сряда при тебе. Здрав и бодър съм.

Целува ти десницата
синът ти Тодор
Поздрав на г-жа Рибарова
Поздрав на двете от Вера."

* * *

„Най-скъпа майчице!

Благодаря ти крайно за хубавите тиганички! Но много ми стана тежко, когато г-жа Рибарова ми съобщи, че ти си се поболяла от мисли за мене! !Слава богу! Сега съм съвършено добре. Но още няколко дни трябва да пазя стаята! А ти — бъди бодра, храни се добре, спи добре, чакай в края на седмицата твоето първородно чедо да дойде да ти целуне святата ръчичка.

Тодор"

* * *

„Сряда 17 март 1943 г.

Миличка мамо!

Днес се разхождам в стаята, обръснат и пригладен. От онзи ден насам нямам никаква температура.

В неделя, мисля — ще мога да излеза вече — разбира се, ако е хубаво времето.

Целува ти святата десница

Твоят *Тодор*

Поздрав на г-жа Рибарова!
Доволна ли си от Източния фронт?
Поздрав сърдечен от Вера."

* * *

Из едно Тодорово писмо от 15. VIII. 1943 г. до мен:

..."Бях при мама. Праща поздрави и целувки за всички ви. Не може да ви пише, понеже ѝ трепере ръката. Преславен и премил човек е тя. Рядка майка! Голям човек! Собствена майка ми е, но винаги откривам нови, непознати, благородни черти в непреклонния ѝ характер."

* * *

От братята си той най-обичаше и се разбираше с Асен.[4] И не е чудно, че голямото въображение на поета намираше именно в този си брат равен размах, общ език, равностоен играч на шах и големи сродни чувства. Когато Асен Траянов се завърна от Южна Америка, където беше прекарал около осемнайсет години, той донесе със себе си нещо от повея и приказността на американската джунгла, обаянието на приятелите му индианци, на чудните песнопойни птички и странни човекоподобни грамадни маймуни. (Били покрити не с козина — с косми!!!)

Двамата братя се разбираха дълбоко, доверяваха си чувствуването на природата, омаята на любовната изява, върховете на прозрението, до което се беше докоснал духът им. Среден на ръст като Теодор, Асен беше доста слаб, с умно поизпито лице, много симпатичен и сладкодумен. Слушала съм го с часове у дома. Теодор изживя много болезнено болестта и смърт-

та на Асен, заболял от „тропическа пеперуда“ според поета, някаква форма на рак.

Асен беше принуден във военно време да отиде до Париж да потърси лек, същевременно да вземе от Испания изпратените му там суми. Нито намери лек, нито можа да вземе парите си.

Асен кореспондираше с Теодор от Париж и го държеше в течение на безнадеждното си лекуване там. Знае, че има рак в гърлото, и рисува на брат си точната скица с обозначение на мястото и големината му. Едно писмо завършва с нарисуван морски рак, друго — със забележка, че има 10 000 000 рачета... Искаше да живее още един месец, за да се добере до България (в това време германците са окупирали Париж и пътните съобщения са почти невъзможни) и да умре в родината си. Споменава, че иначе е обичал самотата, но сега, затворен в болница, тя го гнети.

Преди тези мъжествени писма той изпраща на поета твърде оригинални описания на нравите на срещнатите в Южна Америка племена, както и една уникална страница за първобитни гвиански танци.

Говореше се, че нямало много нещо вярно в разказите му. И понеже бе останал без пари, не вярваха, че има. Но след смъртта му аз лично видях показаното ми от Теодор банково бордеро, с което му прехвърляха осемстотин хиляди лева от Южна Америка в Испания.

Намерих също и оригиналното писмо на някой си богаташ Р., който предлага на Асен един нов, по-добре екипиран кораб за втората му експедиция. Има също описание на големи нефтови и други рудни находища.

В едно писмо от 2. VII. 1940 г. Теодор ми пише:

„...Пристигна брат ми. Трябва да отида да го видя...“

В Кюстендил ме стига друго писмо от 26. VII. 1940 г.

„...Асен се върна кожа и кости. Цели шест дни не е ял абсолютно нищо. Сега го тъпчем с масло, мед и пъпеши...“

И по-късно:

„Вера!

Трябва да отложим киното. Положението на Асен се влоши вчера. Получи температура 39.5°. Изглежда, че жълтата треска си показва рогата. Аз трябва да съм там. Кризата е настъпила.

Трима доктори са край него. Желязната му натура почва да се огъва. Ако удържи — спасен е.

Имал вчера халюцинации от боевете по Добруджа и от преживелиците в джунглите.

До виждане утре.

Теодор

Ляпов[5] те поздравява и ти благодари за картичката."

И двамата братя още преди това, чувствувайки сянката на смъртта, всеки на свой ред хвърлят в огъня: Асен — спомена на една голяма любов, Теодор — останалите писма от жена му по молба на децата му. Тези писма илюстрираха драстично (чела съм някои от тях) бездната между тези двама души, които младата кипяща кръв бе събрала на времето.

На погребението на Асен видях и Кирил Христов.

Майор Асен Траянов е бил награден за своята изключителна храброст през Първата световна война с най-големите бойни отличия. Той напуснал България покрусен от националното нещастие, отвратен от ширещата се безскрупулност и отпътувал за Южна Америка. Пътешествува и опознава страните надлъж и нашир. Заради храбростта, проницателността и организаторските си способности, естествоизпитателски и изследователски интереси оглавява няколко експедиции из джунглите, които си поставят научноизследователски цели. Говори няколко индиански наречия и бива избран за вожд на едно племе. Под името ТРАХАНЕС става известен. Държавни глави му възлагат мисии и популярността му всред туземните племена, както и всред цивилизованото население става голяма. Той попада на следите на легендарния град Елдорадо, притежава плоча с плана му и други археологически ценности, било намерени, било подарени му от червенокожите приятели. Зорко се е пазил да не накърни доверието на индианците и с риск на живота си неведнъж ги е защищавал от алчни авантюристи и враждебни племена.

Върнал се за кратко посещение в родината си, избухването на Втората световна война и фаталната болест попречват на планове и завръщане.

През 1977 г. излезе книга за него, озаглавена „Един българин из джунглата", от Владимир Манев, а Богомил Николаев още преживе на Асена беше написал няколко подлистника, съставени от разказите му.

Към тези двайсет-трийсет листчета, документи и писма на

Асен, Теодор е прибавил след смъртта му на откъснато листче следния стих:

„Зове певецът си далечен,
Заскитан негде по света,
Изпълнил с образа й вечен
Последната си самота."

* * *

За покойния си брат Стефан, пианист, починал млад, поетът говореше възторжено:

— Той беше най-даровитият от нас!

Споменаваше:

— Моята баба умря от рак... Софчето (сестра му) също... Асен също...

А след смъртта на поета брат му Траян също умря от рак.

* * *

Бях получила покана от брат му Траян и жена му Мицка да посрещнем с Теодор новата 1941—42 година у тях. По този повод Теодор, който зиме често боледуваше, им се обади с няколко реда:

„София, понеделник, 29. XII. 41

Любезни и скъпи мои Мицка и Траян!

Благодаря за новогодишната покана. Но аз не съм добре с дишането и с кашлицата, а през нощта — в мъгла и студ — да ходя до вас, оттам да водя Вера до „Гурко" и „Цар Шишман" и оттам до „Белчев" 11 — за шестдесетгодишния астматик е много. Ето защо: Да дойдем..."

Искаше да отидем на Коледа. Но след допълнителни уточнения все пак отидохме и прекарахме хубаво.

У Траян уютна, приятна обстановка и едно прекрасно живо момче, Стефан, вторият му син. Тъй постепенно се запознах с всички членове на семейството му.

Отношенията ни станаха приятелски и останаха такива.

С Траян Тъмен[6], висок и хубав, отношенията на поета бяха по-сложни. Нещастието, което бе сполетяло брат му, да бъде засегнат деветнайсетгодишен в последния час на войната през 1913 г. от куршум в областта на очите, създаваше особени уда-

рения в контакта помежду им. И двамата отзивчиви с каквото можеха, държаха здраво на семейната връзка, макар и да чувствуваха различния ритъм във възприятие и мироглед.

След загубата на Дора Теодор донася на Мицка и Траян портрета ѝ с посвещение:

„На Мицка и Траян спомен за Дора, необятното сърце и великата благородна душа

от *Тодор*"

Из писмо от 15. VIII. 1943 г.

„...Ще пиша на Траян отделно. Той работи ли нещо? Не само много талантлив, но и много умен човек е този мой брат. Поздрави него, славната му жена и палавника му[7?8]..." (През лятото 1943 г. семейството на Траян Тъмен беше във вилата ни в Чамкория, сега Боровец.)

С Крум Траянов, с когото също си ходехме на гости, го свързваше не само възторженото удивление на най-малкия към най-големия, но и онова хубаво отношение, което двамата си засвидетелствуваха в живота с онази обща жилка на човечност и сърдечна близост. Теодор затова стана кръстник на сина му Асен (сега режисьор).

Трябва да кажа, че тримата му братя, които познавах, бяха интелигентни и възпитани. Изглежда, че тук семето на родителското възпитание бе попаднало на благодатна почва.

* * *

Близки по възраст със сестра си Софчето, те са имали обща стая, учели заедно, доверявали си първите въжделения и чувства. Споменаваше я с обич и скръб и все ще чуя нещо ново, което допълваше краските на портрета ѝ. Ще каже: Нямаше късмет Софчето..., много нежна беше за този чиличен съпруг до нея. — По някакво странно съвпадение, отивайки с Теодор често на гробищата, на гроба на Дора, се отбихме и до нашата семейна гробница. И двамата бяхме немалко учудени, че сестра му е погребана до гробовете на моите родители.

* * *

Самият Теодор Траянов е имал четири деца.

Питала съм майка му за неговия брак. Тя ми каза: Той не искаше да се жени. Аз настоях... заради детето.

Първият му син, Васко, носеше по документи името на майка си Петерс, а по-късно е прибавил и бащиното.

Стефан е умрял като бебе. Живи са Жанет и Асен.

През дългогодишния му разделен живот от семейството (той е живял двайсетина години с прекъсвания поради участие във войните и ваканциите предимно във Виена, около година в Бреслау и редица месеци в Берлин. През 1923 г. се връща в София и остава окончателно в България. Затова децата му нямаха възможност да опознаят баща си по-отблизо и да преценят обективно защо се е наложила раздялата между родителите, която те като всички деца са изживели болезнено. Формален развод не е имало.

След трагичното самоубийство на големия му син Васко в Белгия Траянов много тежко понесъл това изпитание. А изпитанията в неговия живот не бяха малко. Те удряха силно и безпощадно и само неговата несломима мъжественост можа да устои, плащайки с чувствителното си сърце големите лихви на живота. При всяка несполука, сполетяла някое от останалите му две живи деца, той трепереше и се тормозеше да ги не сполети беда. Обичаше ги много и рядко е минавал ден да не ги спомене.

Говореше ми често за Васко, показваше портрета му, разказваше случки. Две седмици преди самоубийството си Васко отскочил до Париж при М. Бенароя, добър приятел и сподвижник на Теодор. Васко вероятно не е намерил в него търсената подкрепа... Все пак някои обстоятелства около смъртта му останаха неизяснени.

Из писмото на Моис Бенароя по случай самоубийството на Васко:

„Париж 16. 5. 1933

Драги Тодоре,

Току-що получих писмо от Симеон Дановски. Съобщава ми скръбната вест за нещастието, което те сполетя. Не мога да повярвам. Няма 15 дни как Васко беше при мене. Наистина малко нервен и обезсърчен. Беше се убедил, че така лесно не може да стане богат. Но това не беше причина за неговата нервност. Любовна история — ако мога тъй да се изразя. Искаше да се ожени за едно момиче. Беше даже прибързал да й направи дете. Изглеждаше обаче, че момичето не бързаше с женитбата. Дойде при мен. Престоя няколко часа и същата

вечер си замина с обещанието:. . .* Иди и разбери, че този тъй практически ориентиран момък си играеше със съдбата, провокираше я, понеже беше решен да свърши със себе си.

Драги Тодоре. На шега му бях казал да бъде внимателен, понеже в жилите му тече твоя метежническа кръв: и колкото да се мисли различен от тебе в житейските работи — да не си внушава, че може да избегне наследството в кръвта.

Шегата се оказа сериозно предупреждение, уви! без успех. . .“

Но сега и Дора, която често е пращала от своята заплата на децата му, я няма.

Във всички писма от семейството му се иска нещо: услуга и пари. И неведнъж децата го викат във Виена да се прибере отново със семейството си.

Те молят, искат, изискват. Всички деца имат правото да искат от родителя си. И не им минава през ум, че когато син му Васко пита баща си в писмо дали „поетичната му душа разбира това?“ — тази именно поетична душа се превива и тормози до смърт под натиска на тази огромна скала на съвестта, на тези нескончаеми искове, които той щедро удовлетворяваше, когато имаше, а когато нямаше — двойно страдаше. Сам той живееше много скромно, направо бедно. Не пиеше — пушеше. Но в последните си години съвсем се отказа от тютюна.

През 1938 г. Асен идва в България и баща му го изпраща в Кюстендил да прави бани и възстанови здравето си. Той благодари с картички на баща си за изпратените сто, после триста и дадени преди това 2000 лв.

Как този баща ги е пратил и как ги е отгладувал, само той знае!

През 1943 г. той прави нов костюм на Асен и по-късно му изпраща и втори, свой запазен костюм, за които синът му сърдечно благодари.

Когато през пролетта на 1939 г. се запознах с поета, той имаше един-единствен костюм на гърба си и аз се ужасих, когато разбрах, че се лишаваше и от киселото мляко, защото заплатата му е отишла за изплащане на дългове и семейни задължения.

* * *

Дъщерята на Теодор, Жанет, сама дойде у дома да се запознае с мене. Тя притежава светкавичния бащин рефлекс, жив

* Ръкописът е нечетлив.

и пъргав ум и една неизчерпаема работоспособност. Гледаше на нещата без предразсъдъци. Често идваше у дома, пушеше много, сприятели се с децата ми, най-вече с малкия ми син. Имаше добро сърце, чийто глас можеше да секне при обида или предизвикателство. Теодор не можеше нищо да откаже на своята „Мо", галеното име, с което тя се подписваше и с което той я наричаше.

* * *

Със сина си Асен поетът беше намерил допирни точки в някои насоки и се гордееше с образованието му. Макар и рус, външно той му прилича. Има същия ръст и походка. Женен е и има син, единственият внук на поета. Ползува се с името на съвестен и работлив служещ.

* * *

Из писмата на децата му около 4. X. 1937 г.

Семейството на Траянов е зле във Виена:

„След двайсето число на месеца живееме с хляб и евтини плодове без супа и зеленчуци, а за месо и дума да не става."

Асен моли баща си за пари, колкото и малко да са. Пари за хляб!

* * *

Елена, жената на Теодор, също опознах около смъртта на поета. Снимката ѝ от младини сочи едно хубаво русо момиче. Разбрах отблизо, че наистина не бяха един за друг. Бездната помежду им в културно отношение, етика, духовни интереси и сърдечно възпитание беше огромна.

В разговор за нея Теодор ми каза:

— Не я издигнах до себе си. . ., виновен съм. . .

Жанет от своя страна ми беше споменала, че майка ѝ е работила каквато работа ѝ попадне и геройски се е борила за насъщния на децата си. Разбираемо е, че в такива тежки моменти, прерасли в години, огорчението ѝ е вземало връх и е стигало до ожесточение.

По сведения от роднини и хора, които я познаваха добре, тя била любезна и добра жена.

* * *

Майката на Теодор живееше след смъртта му близо до нас. Тъй можех да отскачам да я виждам. Уви! не тъй често, както би трябвало! Бяхме се уговорили с нея да ми разкаже всичко за него. Тя с радост се съгласи. Но поради големи житейски несгоди нямах настроение за записки. Почнах и отложих. После, както става с всички пропуски — беше вече много късно.

Запис от 6. X. 1945 г.

Първото ѝ дете било момиче, умряло преди раждането на Тодора. А малко преди да се роди първородният ѝ син, тя сънувала канарче с едно око. Плакала и се страхувала да не роди дете с едно око. Раждането било мъчно. (Теодор Траянов е роден в Татар Пазарджик, Успенски квартал, на 30. I. /12. II. 1882 г.) Детето било едро и се родило в ризница. Като бебе било много тихо дете.

До три-четири годишна възраст Тодор говорил много добре. После отишъл с баба си в Плевен на гости. Когато се върнал, майка му с ужас забелязала, че детето заеква. Казали ѝ, че там бил паднал на цимента в кухнята.

Питала съм и самия Теодор. Според него там умряло малко момиченце на неговата възраст, с което постоянно играел. Момиченцето се разболяло и починало. Тъй като постоянно питал за него, завели го да види мъртвото си другарче. Момиченцето лежало като малко ангелче и се усмихвало, но не му отговаряло. Теодор преживял това много тежко и не искал да се отдели от ковчега. Той цяла нощ молил бога да я съживи и на сутринта го намерили премръзнал на пода.

Знаел да чете, преди да тръгне на училище. Майка му винаги имала време да играе с децата си. Теодор постъпил направо във второ отделение.

Учил се много добре.

Във втори клас написал съчинение за прекараните с майка си дни в баните. Учителят много го похвалил и казал, че предвижда нещо повече за този си ученик. Всички се почудили на написаното. Техни близки, на които майка му показала съчинението, поискали да го напечатат. Но Тодор, щом узнал, че са показали работата му — се разплакал и искал да я унищожи.

Като момче бил много буен. Почти винаги разтурвал игрите на братята си. Те всички го викаха неизменно **Федя.**

* * *

По разказа на брат му Траян Тъмен,
запис от 12. VII. 1943 г. Чамкория

Когато Ботев се готвел да замине с четата си за България, избира в Букурещ доктор Николай Судзиловски — Русел, за лекар на четата. Същият е бил руснак по произход, нихилист, осъден в Русия на смърт. В последния момент той заболява от апендисит и не можел да тръгне с Ботев. Участвувал като лекар в Освободителната война. След освобождението на България Русел се установява от 1882 до 1887 г. в Пловдив на частна практика. През декември 1884 г. Теодор Траянов заболява тежко от скарлатина и двойна пневмония. Викат доктор Русел от Пловдив, който остава няколко дни в Татар Пазарджик, лекува детето с горещи и студени компреси и го спасява

* * *

По случай петдесетгодишнината на Теодор Траянов една негова връстница, М. д-р Попова, си спомня за

...„онова хубаво момче, което още тогава се отличаваше със своя ум и изобретателност в игри и излети по живописните местности на Кортенските бани, препасани от бистрите води на река Тунджа, пресечена с красив модерен мост, свързващ селото Баня с баните. Между нас Т. Траянов като дете винаги биваше душата на детските ни игри. Инициатор на всичко, буен, смел, дойдеше ли при своите благородни родители, ставаше послушен. Даваше да се разбере неговото отлично възпитание.

Родителите му още тогава, при тая оскъдица на училища в България — специални и университета — бяха хора образовани и с високото съзнание за дълг към децата си. Те го разбираха, **съзираха у него** поетически заложби и с развеждане из красиви местности и курорти, обстановка, развиваха и засилваха неговите поетически дарби..."[9]

* * *

По разказа на майка му от 1942 г.

— Той не можеше да седи на едно място. Веднъж като дете седяхме с баща му и него на масата. Но той все мърдаше, все правеше нещо. Баща му извади тогава една петолевка, а пет лева бяха по онова време много пари, и каза:

— Ако седиш мирно пет минути, ще ти дам парите.

— Добре — отговори Тодор и остана мирен..., но само две минути. И като почна отново да мърда, каза:

— Не мога, тате! Не мога!

* * *

Учил е първи и втори клас в Стара Загора, а трети, четвърти, пети, шести и седми в София. Завършил е Първа мъжка гимназия с успех много добър (тогава нямаше отличен) и поведение и прилежание примерно.[10]

Времето около последните му ученически години отбелязва две събития: Първата му любов и първото му публикувано стихотворение „Скръб" от „Романтични песни" в издаваното от Св. Каролов ученическо списание „Смях" 1889 г.

Вървяхме веднъж с Теодор по ул. „Раковски". Насреща ни идваше усмихната възрастна дама: Линка Грудова. Траянов ме представи. Смеем се и двете и му обясняваме:

— Ние отдавна се познаваме!

А след като поговорихме и се разделихме, Теодор ме попита:

— Знаеш ли, че Линка беше моята първа любов? Че съм се стрелял за нея? Ето виж, белегът на ръката ми още стои.

Познавах Линка Грудова. Имаше хубави черти, добро сърце и отзивчива душа. Беше приятна събеседница и много жизнена.

През времето на нашето дългогодишно познанство ходехме си и на гости, тя остави в мен най-хубави впечатления и спомени.

След смъртта на Теодор я помолих да напише за албума ми историята на тази първа любов. Тя с готовност се отзова:

„София, 18. VI. 1945 г.

Къщата на моята леля и къщата на Стефан Траянов, чичо на поета, имаха общ двор.

Ходех често да играя там с моите братовчедки и децата на Стефан Траянов. Един ден, когато играехме, Теодор Траянов дойде на гости у своя чичо. Той като по-голям не взе участие в нашите игри, а ни наблюдаваше от джамлъка на къщата.

Играта (люлеехме се на дъски) му хареса и той дойде при нас да ни гледа отблизо, заговори се и остана до края. Когато тръгнах да си отивам, той дойде да ме изпрати до дома. Той беше едно хубаво добре облечено момче, около петнадесетгодишен с буйна къдрава коса. Аз бях дванадесетгодишна брюнетка. Той ме запита как се казвам и къде живея и едва тогава

забелязах, че той заекваше. Понеже това го смущаваше, недостатъкът се усилваше. Спомням си, че запита дали утре пак ще отида да играя. И на другия ден вече го заварих да стои на джамлъка. При тръгване пак дойде с мене. И оттогава редовно ме придружаваше.

Направи впечатление на другите деца, че той идваше само за да ме изпрати, понеже не играеше с нас. Това даде повод на разни закачки.

Когато почна училището и аз вървях с другарките си, той винаги беше зад мен и не позволяваше на другите момчета да ме доближат. Веднъж дори удари един ученик, който протестираше, че Теодор Траянов бил от друг квартал. Оттогава пролича голямата му сила и никой не посмя да му се противопостави. Така си запази правото да бъде винаги около мен.

През зимата почнахме да ходим заедно на пързалка и през цялото време не се отделяхме. Тогава той заговори, че ме обича. А това, което не можеше да изкаже, ми предаваше на другия ден в писма, в които имаше често и стихове. Привличаше ме неговото внимание и покровителство и с радост очаквах и четях тези писма. Помня, страхувах се да направя нещо, което не би му харесало. Респектираше ме силата му, а също ме привличаше много като човек.

Впоследствие той ме запозна с единствената си по-малка сестра, с която се сдружих. Той беше много силен ученик и помагаше по математика и физика на сестра си, която много обичаше.

Аз ходех често у тях, посрещната винаги с внимание от всички.

Един ден той ме заведе в черквата Св. Георги. Целуна ме и въпреки съпротивата ми той ме хвана силно за ръката и ме принуди да влезем в черквата.

Вътре поиска да му се закълна във вярност. Плаках от болки в ръката. Но се заклех. След мен се закле и той.

Нашето сърдечно общуване продължи около две години. Малко преди да завърши той гимназия, една моя приятелка ми се похвали, че е ходила с него на екскурзия и че той й писал стихове. Аз се почувствувах оскърбена и обидена и се отдръпнах, като избягвах срещите, без да му обясня причината.

След известно време го срещнах с превързана ръка. Но и той от гордост отбягваше да говори. После замина за Виена да следва.

Видях го отново след две години като студент. Срещнахме се пак пред същата къща и тръгнахме заедно. Той ми каза, че

през цялото време мислил за мен, подписвал плановете си с моите инициали и ми пишел стихове, които не смял да изпрати, защото не знаел как ще приема това. (Ние не си пишехме.) Чак тогава се обяснихме. Той отрече казаното от моята другарка и като доказателство за обичта си към мен показа белега от куршум на ръката си. Тогава не можал да понесе раздялата с мен. Говорихме много и обикаляхме няколко пъти познатите улици. Това даде повод на един приятел да напише на бъдещия ми съпруг, когото междувременно бях обикнала. След като и той ми писа, аз вече не се срещах и не говорих повече с Тодор.

След няколко години узнах, че Тодор е женен и има семейство.

След десет години, вдовица вече, аз случайно го срещнах и свободно разговарях с него. Често той идваше у дома на гости. В нашите приятелски разговори той споменаваше, че се е разделил с жена си, че не я обича.

За големия си син Васко говореше с най-хубави чувства, нежно и гордо.

Веднъж ми показа едно писмо от З. О., която заплашваше със сода каустик жената, която й го била отнела. По някакво недоразумение споменаваше за мен.

По-късно, след няколко години, той ме запозна с Дора Дюстабанова, която ми направи силно впечатление с проявите на всеотдайна любов към поета. Самият Теодор Траянов в разговори и срещи най-възторжено и топло ми говореше за незаменимата си другарка.

Последният ни по-дълъг разговор се състоя в Ихтиман, където лежа болен в болница. Спомена за В. Б., която изминала 35 км пеша, за да дойде да го види, щом научила, че е болен.

Спомни си нашите младини и за клетвата, която сме дали в черквата. Каза, че ние сме я одържали докрай, като сме останали винаги добри приятели и докрай сме се радвали на взаимно доверие.

Последната среща беше случайна на улицата. Помоли ме да потърся едно лице... Стори ми се бледен, болнав и отпаднал.

След това го видях вече мъртъв. Простих се с него и го придружих до вечното жилище.

Лина Златева Грудова"

МЕЖДУ ВИЕНА, СОФИЯ И ВОЙНИТЕ

Скокът от провинциална София във Виена с нейните културни паметници, опери и театри, музеи, вавилонското разнозичие на чужденците, световното дипломатическо гъмжило, всичко израсло или временно задържащо се в онази чаровна и непринудена среда на виенския човек с неговата вродена уютност, отзивчивост, пресметливост и човещина са смаяли Траянов.

Говорейки с него за музика и специално за Вагнер, споменах въздействието, което той оказа върху мен. Траянов възкликна:

— Когато го чух за първи път, удари ме в главата. Дни след това не можех да се опомня.

А той идваше в музикална Виена със сериозна подготовка, получена не само от любовта и влечението му към музиката, а и от непосредствения досег с брат си Стефан, пианист.

Записал се в София във Физико-математическия факултет, той се прехвърля във Виена и на 1 януари 1901 г. се записва в K. k. technische Hochschule in Wien* като студент по строително инженерство. Само веднъж в следните пет-шест години с писмо от 29. VII. 1905 г. му се отказва приемането поради пресрочване времето за плащане на таксата. Но с писмо от 22. II. 1906 г., подписано от ректора, след уреждане на вноската го възстановяват по изключение отново като редовен студент.

Запитах го дали е завършил? Той ми отговори, че е завършил семестриално, но не си е взел изпитите. Колко и какви, не каза. На въпроса ми защо, той не ми отговори. Една полуусмивка и едно поклащане на рамене бяха всичко, което можах да постигна като отговор.

Но трябва да е имал някакъв документ, за да може да преподава като гимназиален учител.

От 1906 г. е и надписаният портрет от Елена Петерс, станала по-късно негова жена.

Той обикаля из виенските кафенета: „Херенхоф“ — с главен келнер Франц, „Ландесгерихт“, „Флориан“ и др., търсейки обмяна на мисли и срещи с културни хора. В тези кафенета са се създали връзките му с Алтенбах, Артур Шницлер,[11] Хуго фон Хофманстал,[12] Райнер Мария Рилке,[13] Антон Вилганц,[14] писатели от кръга на Стефан Георге, в чиято среда неговата творческа младост узряваше. Въпреки че години наред (двайсетина

* К. к. техническо висше училище във Виена

без войните) той живее във Виена, но здраво чувствуваше навсякъде своите български корени. Отскача през ваканциите или когато му се отдава случай, до София, чакан нетърпеливо от домашните му за културни беседи и разисквания. Там, в чужбина, с омаята и благодарността към всичко, което го е научила европейската култура — тук, в родината, вече дълбае (1905 г.) със сигурен почерк скрижалите си в нашата българска литература. Сътрудничи в разни списания, в тримесечника „Южни цветове“ и оформя в тях първата си книга.

И покрай това — шах, любима негова игра не само за развлечение, но и решаване в игра на сложни проблеми, лежащи извън шахматовата дъска. Сам той пише по-късно статия за шаха в пресата: „Жреците на Каиса“.[15]

А през 1929 г. в „Хиперион“ по случай смъртта на Димо Кьорчев поетът вдига едно крайче от завесата, забулила онези далечни години.[16]

1908 г. на 11 юни се ражда първородният му син Васко. Същата година излиза „Regina mortua“. 1911 г. умира брат му Стефан, пианистът. Същата година излизат „Химни и балади“.

В 1912 г. той се завръща в България да изпълни отечествения си дълг. Постъпва във войската като доброволец. В своята благодарност към война, който го е спасил, той разкрива автобиографични патила... Това се случи през месец ноември на славната неповторима 1912 г. в Солун... Тогава за първи път видях и заобикнах майора Л., командир на 3/14 дружина, и то при доста странна обстановка. Една част от войниците на седма пионерска полурота, която бе завладяла и държеше здраво серската гара в ръцете си, бяха заболели от всички външни отвратителни признаци на холерата. Както се доказа по-после, войниците бяха заболели от отравяне от бакър. Кой нещастен ескулапов жрец ги бе обявил за холерични, остана тайна. Но тези заболели войници лежаха изолирани в две палатки зад депото на гарата, страдаха, пиеха само чай, мършавееха, но не умираха въпреки очакванията на фелдшера, който не смееше да влезе при тях, а ги разпитваше за състоянието им от три метра разстояние. Часовоят, дисциплиниран български войник, не ни пускаше да припарим до холеричната палатка. Така бе заповядал господин фелдшерът. Самите заболели войници, наши другари пионери, интелигентни момчета, вярваха, че са холерични, и се бяха изплашили извънредно много. На втория ден от изолиране на холеричните аз с едно отделение пионери се връщах от прочутия „14 километър“. Поправили бяхме наново повредените от гърците телеграфни жици. Времето беше

влажно, а леденият вардарски вятър пронизваше изтърканите ни куртки и вкочаняваше телата ни. На другата сутрин се събудих със замаяна глава, висока температура, кашлица и нетърпими болки в гърдите. Въздухът в нашето жилище — товарен вагон за 48 човека или 6 коня, ме задушаваше. Другарите ми бяха излезли отдавна. Нито имах сила да стана, нито можех да извикам. За щастие след малко вратата се отдръпна и се показа главата на подофицера, когото наричахме „файната", известен с това прозвище в целия Търновградски окръг. Температурата ми е била доста висока, защото съм се занасял. Събудил съм се за малко, когато ме сложили дигнат на платнище в палатката на „холеричните". Файната беше отличен другар. Тръгнал сам към българската болница в града да търси лекар, той заповядал на един войник да повика фелдшера, който играел скамбил с четниците на Пане Николов край гарата. Долага се на фелдшера, че и друг войник е заболял.

„Няма защо да идвам. Цялата гара е пламнала от холера. Занесете болния в палатката при другите и кажете му да лежи и да пие чай!!"

Файната не намерил лекаря в болницата, но срещнал пред щаба майор Л., комуто докладвал, че от пионерите на гарата имало заболели от холера. По едно време сред занесеността видях, че една едра фигура разтвори завесата на палатката и надникна вътре.

„Господин майор, господин майор" — викаше някой. — „Не влизайте вътре! Ще се заразите — холерични са!"

Главата на влезлия вече офицер се обърна и изгледа някак особено говорещия отвън.

„Кой ти каза, че са холерични?", запита гръмко и сърдито офицерът. „Ти, фелдшер, заслужаваш да те изправя пред военен съд. Защо си оставил момчетата в тая кочина, сред тия нечистотии, ще измрат от студа! Никаква холера няма тука... Как? Повръщане и диария...? Дизентерия, господин янлъш докторе, може би е това, войнишки болести!... А ти, момче, какво имаш", обърна се към мене.

„Тресе го даскала", отговори вместо мене Файната, „бълнува и говори, разбирам ги аз тия пущини — господин майоре. — Даскалът ни има или пневмония, или сух плеврит..."

„Имаш ли бодежи?", ме запита загрижено майорът. „Слушаш ли ме?"

„Чувам ви, господим майор, но съм замаян много от температурата. Бодежи имам в гърдите, силни, не мога да дишам..."

Закашлях се доста силно. По лицето на майора се изписа голяма братска загриженост:

„Болен си, мойто момче, но не се бой, млад си... Младостта надвива на всичко... Трябва да те пренесем в болницата, но там нямаме удобства никакви. Ще гледам да те настаня в болницата на някой чуждестранен червен кръст, добри лекари имат...

И майорът излезе. На перона на гарата той срещнал Хайнрих Шпахолц, австрийски немец, инженер, началник на движението по линията Солун—Серес. Аз се познавам много добре с него и госпожата му. Двамата дойдоха при мене.

— Знаете ли кой е болният войник? — запитал Шпахолц.

— Не.

— Един ваш млад поет, добър мой приятел, сприятелихме се... Ще го настаним или в нашата мисия, или в някоя друга — разправял Шпахолц.

И наистина два часа след посещението на майора при нас болните две линейки чакаха пред входа на гарата.

Четири седмици след това аз бях изписан от болницата като здрав. Другите заболели били оздравели отдавна. Първата ми грижа беше да благодаря на Шпахолц и на непознатия майор. Инженер Шпахолц живееше в помещението на гарата. Научих от него, че в Солун е останала само трета дружина от 14 полк и 24 души наши пионери на гарата за караул.

— Значи — казах на г. Шпахолц — няма да мога да благодаря на онзи майор, който така братски се зае за мене и стана причина да оздравея от този страшен плеврит?

Но добрият австриец ми отговори засмян, че онзи офицер е майор Л., командирът на дружината в Солун. На следващия ден госпожа Шпахолц по случай заминаването ми в отпуск ни покани на обяд. Там преживях тройна радост: срещнах брат си, поручик Асен Траянов, който се бе върнал от инспекция на Серската линия, подпоручик Димитър Гьорчев и майор Л. В разговорите изпъкваше цялата загриженост на майор Л.

* * *

Веднъж споменах за няколко мои пребивавания във Виена и възторга ми от ценностите, събрани в австрийската столица. Поетът ме запита:

— Ти знаеш ли, че заедно с композитора Караджов сме дали във Фолксопер една пантомима с успех?

— Не.

И след като поисках да зная повече, запомних само младежкия му смях и изказването за писани от него други драматични поеми за театъра.

Обширната статия на „Zeit“ през 1914 г. започва така:

„Фолксопер

Вчера следобяд на сцената на същата се състоя едно интересно матине, проведено от немско-австрийското писателско сдружение за благотворителни мероприятия, което бе привлекло една многобройна и отбрана публика. Представлението започна с една новост, „Младият крал“. Една сценична игра без думи, по приказката на Оскар Уайлд, преработена от Теодор Траянов с музика от Димитри Караджов. Авторът и композиторът са българи и двамата се явяват с творбата си за пръв път на сцената. Два млади таланта се представиха с нея на виенчани. Те дадоха една своеобразна творба и намериха с нея не само сърдечен прием, но и един хубав успех. Действието на пантомимата ни разкрива в шест картини приказката за един млад принц, комуто предлагат корона и царство и който в сънновидения вижда колко тежки, често мъчителни страдания създава царственият пурпур и короната. Разтърсен от това, той се отказва от трона и накрая като пречистен човек от свято божи място донася мир на ближните си.“

* * *

Друг виенски вестник отбелязва:

„Истинската премиера се състоя на другия ден. Сюжетът, взет от нежната приказка на Оскар Уайлд, се изявява тук със своята символична тенденция с неимоверно голяма драматична сила. Единичните картини показват отбран поетически финес и много сценично разбиране. За съжаление забелязваше се, че не винаги правдиво са се посрещнали намеренията на автора.

За българското изкуство представлението означава един много хубав успех и дава доказателство за сериозните художествени домогвания на страната.“

* * *

1914 г. Току-що участвувал във войната, издал вече две стихосбирки, приети навсякъде у нас добре, видял името си почти във всички наши вестници, списания, аналогии и сборници, оставил зад гърба си „Regina mortua“, Траянов има само-

чувството да се яви пред взискателната виенска публика заедно с композитора Димитри Караджов, със свое претворяване на сцената на виенската фолксопер. Около това време в живота се появява една жена, способна с красотата и интелигентността си да разбира и подклажда духовния му стремеж. Той се гмурва в сиянието на новата любов, запалила и задържала поетичното му въображение. По-късно ще каже: „Тя беше преход към Дора.“ Но толкова години със З. О. не могат да бъдат само преход, а по-скоро избава от една атмосфера, убиваща всеки поетически полет. Но не и избава от семейството. Той имаше вродено чувство към семейни задължения, закърмени в топлия кът на родителите му. И решението му да напусне дома си във Виена узрява след главоломни борби и мъки. Преди това, през 1918 г., той е изпратен от Министерството на външните работи в Швейцария — Монтрьо, където отива със семейството си. Там е и Иван Радославов със своята жена и дете и заедно прекарват хубави дни. Устремно се втурва в творчество и светски успехи, но знае, че „първият секретар по печата“ или „управляващият легация“ са само изминат житейски етап, а „върхът“, както някои нарекоха кариерата му, се извисява преди всичко в поезията му.

Около една година, през 1922—1923, е секретар на нашия търговски представител Халбхаус в Бреслау, където намира не само отлични условия, но и разбиране и време за творчество. На сбогуване консулът подарява на поета един платинен часовник. Но не било писано Теодор да го носи дълго. През един горещ летен ден, съблякъл сакото си и го метнал на стола си. При игра на шах в кафенето часовникът е бил откраднат от един „приятел“ на поета..., сигурно в момента нуждаещ се от пари, а може би и от пакостната завист, която се гнезди в много души. Попитах го кого подозира. Той назова две имена на приятели, които са били около него. Често вмъкваше в разговори славното време при Халбхаус! Известно време е и в Берлин, затънал в канцеларска работа, с нищожна заплата, претрупан с преписки, които не му дават нужното спокойствие за творчество. След превратата на 9 юни, уволнен от дипломатическа служба, Траянов се завръща в България.

Когато Теодор ми подари своята „Песен на песните“, двайсетина години след издаването ѝ (напразно търсена от мен), той я надписва „На Вера — спомен от някогашните мои душевни борби и съдбоносни решения — 1923.

Теодор

За именния ден“

ВЪНШНОСТ И ХАРАКТЕР

Траянов беше среден на ръст, около 1,70 м висок. С широки рамене, развит гръден кош и изразителна глава. Косите му тъмни, почти черни, бяха леко прошарени. Челото високо и широко, устните все още червени, лицето всеки ден гладко избръснато. Кафявите очи с големи зеници често светеха в детско очакване. Можеше като дете да се радва и да бъде възторжен. Носът продълговато очертан, имаше на едната страна малка вдлъбнатина. Поддържаше се неизменно чист и спретнат. Обичаше да се облича добре, но можа да постигне това на младини и пак към края на живота си, след години на много лишения. Носеше бастун и походката му беше лекичко разлюляна. Казваше ми, че имал „мечешка грация" и в особено настроение правеше няколко стъпки от „мечешкия си танц". Твърдеше, че не танцува, но аз успявах в празнични случаи да го накарам да се завърти с мен.

Д-р Дафина Кьорчева ми спомена, че когато Траянов се върнал от Виена на времето си (вероятно през време на едно от първите му идвания като студент), имал страшно блед цвят на лицето си, ярко червени устни и хубави кафяви очи. Видът му тогава впечатлявал и не можел да се забрави. Брат й, Димо Кьорчев, я запознал с него в „Батенберг" (бирария). Тя, ученичка тогава, се уплашила от одухотворената префиненост на израза му. Впоследствие той загубил това отличително изражение и изглеждал като всички хора.

Имаше много силни ръце и често се шегуваше с мене при ръкуване, като стискаше ръката ми, докато викнех.

В началото на нашето запознанство забелязах с недоумение известна разлика в изказванията му в сравнение с фактите. Помислих, че лъже, и това ми подействува зле. По-късно разбрах, че тези отклонения изразяват в повечето случаи моментния изблик на гонена или уловена поетична мечта. Фантазията му беше голяма и искайки да я превъплъти в самия живот, видимо преувеличаваше, често и за да разнообрази обхваналата го скука. В приятелското си общуване беше искрен. Иначе една съкровена дружба би била невъзможна. Веднъж привързал се, беше предан, искрен и готов да се раздава.

Разбира се, имаше случаи, когато той искаше да скрие, да изшмекерува нещо.

Веднъж, разбрала това, аз запитах:

— Теодор, нямаш ли да ми кажеш нещо?

Видимо смутен от въпроса ми, той гледаше в земята и каза:

— Не.

— Помисли си все пак...

Той стоеше като виновно момче пред мен, но упорито повтори:

— Не, — без да дигне очи.

Още същата вечер той пристигна у дома да заглади всичко. Човек можеше лесно да го подведе и излъже. И мнозина правеха това, разчитайки на хитрината си и на неговата понякога наивна доброта. Но твърде скоро умът и страшната му интуиция му подсказваха истината.

Много общителен, той обичаше хората и интересните разговори и ги търсеше. Водеше ми често приятели, познати и чужденци на обяд или вечеря. От тях научавах, че се бил разхождал с един до 3 часа сутринта в Борисовата градина, с друг — до сутринта из софийските улици в оживени нестихващи разговори. Притежаваше завидна обща култура. Познаваше в тънкости големите руски, немски, френски, английски и италиански поети. Също и известните американци и испанци. Цитираше ги в редкия случай, когато искаше да обоснове своя мисъл, сравняваше ги с нашите, които поставяше на същото равнище.

Считам, тъй като често съм го слушала да говори по часдва без заекване, че този дефект се дължеше предимно на нервно смущение, когато имаше наоколо повече хора или се очакваха по-големи обществени изисквания от него.

Езикът му беше лапидарен. Рефлексът и точният отговор — светкавични. Разказваше увлекателно, завладяваше въображението на другия въпреки смущаващото, но немного често повтаряне на срички. Понякога фантазията го повличаше и той спираше внезапно опомнен, за да приключи колкото се може по-правдоподобно.

Умееше да слуша. Следеше с жив интерес изказванията на търсените или ценените събеседници, питаше ги, противопоставяше свои доводи. Развълнувано, съществото му вземаше участие в тази мигновена размяна на мнения, от която в него се пораждаше нова мисъл и идея.

Моис Бенароя[17] пише в свои бележки:

„...Бих могъл да добавя, че някое стихотворение е родено след наш разговор. Помня, Траянов идва една сутрин някак намръщен и с тон на упрек казва: „Знаеш ли, че две нощи как не ме хваща сън? И виновен си ти. Завчера ми изтърси една мисъл и тя не ми даде покой. На, прочети този лист на висок глас за наказание...!“ Това беше посвещението: „На венценосеца“.“

Веднъж една поетеса го помоли да му прочете сбирката си преди отпечатването. Тя дойде у дома. Като четеше, той коригираше на един дъх. После му омръзна и с думите: „Вера ще продължи", той се измъкна и аз останах да се потя.

Друг път дойде у дома страшно развеселен, като момче, скроило някому добра шега:

В сладкарницата „Цар Освободител" коментирали излязлата поема за деветата симфония на Бетховен. Теодор, който я бил прочел, казал:

— А защо никой от вас не се обади на авторката да я поздрави за панаирджийската латерна, с която славослови гения?

Един от компанията скочил, отишъл на телефона и дословно предал думите на Траянов.

— Как можа да го допуснеш, Теодор! — се смаях аз.

Насреща ми избухна весел смях и той ми подаде поемата. Трябваше да я прочета. Но лошото дойде след няколко дни: Поканена бях от осмяната авторка, подочула сигурно нещичко от някой бърборко.

Отидох като на заколение. Несвикнала с преструвки и лъжи, борейки се с предателската си усмивка, аз едвам смогнах да отклоня подозрението от Теодор с думите: Сигурно е бил някой, който ви завижда... Казах това, защото Теодор не познаваше чувството на завист, беше многократно помагал на авторката и положил върху нейни работи доста труд. Пък и само дребнавият ум можеше да допусне, че той може да завиди някому. Преживях лоши минути, прераснали в часове край огорчената авторка.

Почувствувал упрека в тона ми, когато разказвах срещата си с поетесата, Теодор избухна:

— А как може тя да счита писукането на своята поетична латерна за конгениално?

Но готовият винаги да съжалява за своя постъпка Теодор, остана по въпроса и много по-късно на своето.

* * *

Оплака ми се, че дошъл някакъв млад човек със сбирка свои стихове да моли за преглед и препоръка. Траянов съвестно ги прочел и на другия ден казал на автора, че трябва много да поработи още върху тях, докато станат годни за печат. Младият човек се разфучал и просташки нагрубил поета.

Скоро след това станало с Лилиев дума за случая. Лилиев развеселено разказал, че същото лице е идвало и при него и той

му бил препоръчал да подържи тетрадката си две години в писалището...

Оценката за стиховете и при двамата беше вярна и безкомпромисна.

* * *

Теодор не беше човек на капризни настроения. Виждала съм го разстроен, беден, унил, разгневен, когато се сблъскваше с хорската низост. Но скоро беше готов да прости и забрави.

Беше мъжествен. Изблиците му буйни и силни. Внимателен и нежен, той не беше никак сантиментален.

Чувствувах резервираността му спрямо хора и писатели с голям талант, но с долни прояви в живота. Той ги отбягваше инстинктивно, сякаш страдаше от адското им духовно излъчване. Не го чух нито веднъж да каже лоша дума за поети и писатели.

Веднъж Кирил Христов бе изразил желание да дойде у дома. Бях се запознала с него у Люба Касърова[18] и той ме бе придружил кавалерски през много хлъзгавата зимна вечер до дома. Аз канех често по пет-шест души, а понякога и по петдесет, шейсет на литературни или музикални вечери. Щом споменах на Теодор за Кирил Христов, който при това го бе приветствувал възторжено в „Ден“ — Теодор сепнат се замисли малко и каза: „По-добре не го кани.“ Това беше единственият случай да не одобри възнамерена моя покана. Скоро след това, пак у Люба Касърова, Кирил Христов вдигна пред десетките нейни гости скандал, защото видял между тях едного, с когото не бил в добри отношения. Настана невъобразима паника, която домакинята и нейният съпруг с много усилия успяха да преодолеят, повличайки злополучния гостенин из другите стаи. Аз седях до Кирил Христов и трябва да призная, че неговите гневно-хапливи, страшни изблици направо ме вледениха. Тогава едва разбрах защо Теодор бе отклонил намерението ми да го поканя.

Спомняйки си десетките прочетени яростни литературни критики-нападки, попитах Теодор дали е взел участие в тогавашните заяждания из вестниците. Отговори ми, че се е случвало да го нападат язвително, но той никога не им бил отговарял. И нямало съм нийде в пресата да намеря дискредитираща някого полемика от него. При мое запитване Ив. Радославов потвърди това със забележката, че за разлика от поета той обичал полемиката, особено ако срещнел нечестна мисъл.

* * *

Запис от 21. XII. 1940 г.

Поетът ми разказваше и най-дребните случки, срещи, разговори и мисли из ежедневието си. Често и съответно украсени.

— Аз съм много суетен и много сгреших.

— Защо?

— Ето сега излизат баладите ми и аз се подписах, сложих като глупец името си под тях.

— Всички знаеха баладите ти..., безсмислено щеше да бъде...

— Наистина...

— Ти ще напишеш друго... голямо нещо и тогава...

— Да, когато напиша „Боян Магесника", ще го издам без името си.

— А стила?

Той млъкна.

* * *

Когато излизането на второто издание на „Български балади" се забави, Тодор ми каза на 24. XII. 1940 г.

— Корицата не е отпечатана. Владимир Полянов не е дал номера за пускането ѝ. Но аз му се обадих по телефона и му казах: „Полянов, няма да станете по-велик, ако забавите още излизането на моята книга. Ще си останете все същият лилипут!" Аз никога не съм бил толкова груб.

— Наистина ли му каза това? — виждаше ми се невероятно.

— Да. Ей богу, казах му го!

За да каже Траянов няколко дни по-късно (на 27. XII. 1940 г.):

— Представи си: подведоха ме. Работата съвсем не била така. И аз станах смешен с гюрултията си: Комисията се събирала веднъж в месеца.

* * *

27. XII. 1940

— Лилиев ми каза, че колегите ще го изядат. Той сам не се смятал вече за колега, защото вече не пишел.

И пак на същата дата, вероятно вечерта, друго негово изказване:

— Кирил Христов се възхищавал от моята поезия. И не разбирам намерението му.

Към края на годината:

— Представи си, дойде при мене един студент. Донесе ми на френски книгата от... и ми посочи местата, от които Р. е преписал цели страници. Направил го е много майсторски. Но е крал не само от него, но и от други французи и руси. Казваха ми го преди, но не вярвах. Сега видях с очите си. И престават да го уважавам.

— Нима си го уважавал?

— Не исках да употребя думата „презирам“...

— Защо не го разобличат?

— Аз не мога да съдействувам на такова нещо.

— То се знае. Но защо лицето, което е направило изследванията, защо то не ги изнесе?

— Аз му казах, че е най-добре да мълчи.

* * *

Не беше егоист. Знаеше силата си на поет, но всичко минаваше през пресата на неговата съвест. Често казваше: — Няма да мога да ти върна всичко, което правиш за мене. Кажи, направих ли те поне малко щастлива? Не ти ли попречих да си уредиш по-добре живота с някой друг? Не съм носил добро на жените..., не съм.

* * *

Той лесно и от сърце раздаваше каквото имаше. Ще си даде последните левчета на първия срещнат, когото ще мисли за по-закъсал от себе си. Ще отдели риза и др. от оскъдното си бельо, защото x, y, z въобще нямали...

Чувствуваше се задължен към мене. Търсеше всякакъв начин да ме зарадва с някаква материална дреболия. Ще остави в мое отсъствие „500 лева за кафени чашки“! по случай мой празник. Ще изпрати момчето на шивача си с няколко мостри да си избера плат за пола и сигурно се е чудил защо избирам грубия български плат пред финия европейски. За мен нямаше друг изход освен в тези редки случаи да приемам. Иначе той би се чувствувал страшно угнетен. Разбира се, много повече са били случаите, когато той по повод и без повод даваше лептата си в къщи. Беше ми донесъл от майка си сигурно последната

от семейните чаши за чай, т. е. металната обложка за чаша за чай.

— Дай да гравират монограма ми!

А когато веднъж необмислено съжалих пред него, че съм загубила моливчето, подарено ми от Страшимиров — на следния имен ден получих от него сребърен молив, пак със забележката да му гравират монограм. От Т. Т. на В. Б. и много устни топли творчески пожелания.

* * *

Носех в стаята му хубави чаши, чинии, сребърен пепелник и пр., за да задоволим в бедната му обстановка общия ни естетически вкус. Но забелязах, че след време всичко изчезваше.

— Какво стана старинната чиния?

— Жанет много я хареса... Дадох ѝ я.

Но когато след смъртта на поета син му Асен даде под съд хазайката му за обсебени вещи и съдът я начете (доколкото ме уведомиха с 30 000 лева тогавашни пари), разбрах къде са отишли по-голямата част от моите подаръци.

Накрая, принудих се да нося най-обикновени прости съдини, на които никой не хвърляше око. Тук трябва да призная и единственото си прегрешение към едно желание на Теодор. Беше казал:

— Имам една молба...

— ?

— Да ми дадеш едно от креслата на салоните ти.

И аз, която имах пред вид другояче да го устроя, отговорих глупаво:

— То няма да бъде в стил със стаята ти...

Скоро след това поръчах и наредих да му докарат в негово отсъствие писалище и съответно стол с облегала. Но това пусто никому ненужно кресло, на което сигурно е искал да си подремва, остана да ме гложди за недосетливостта ми.

* * *

— Трябва да поканя професор К. на вечеря в България. Знаеш колко щедро нареди да ми изплатят хонорара за превода... Ще бъдем само трима.

— Имаш ли пари?

— Нали взех от превода?!

Отбраната вечеря беше към края си. Професорът сияеше,

доволен от всички онези тънкости, които поетът му сервираше в разговора за световноизвестни поети и философи.

Отведнъж Теодор се наведе към мене и пошепна:

— Дай 500 лева!

Употребих всички усилия професорът насреща ми да не забележи нищо. Парите от превода бяха вече хвръкнали в незнайните посоки на вечните му задължения.

* * *

Запис: 23. II. 1941 г.

„Верността за мене не е дълг, а обич."

* * *

Запис: 23. VII. 1941 г.

„Теодор е разстроен. Срещнал се с масона Т... говорили и последният направил интересни признания за единствената отрицателна критика, излязла за „Пантеон" преди години: В едно събрание на масоните било решено да намалят ефекта на „Пантеона". Р. казал: Аз имам критиката вече готова."

Също и за Нобеловата награда масоните около двореца са работили против него.

Антон Страшимиров е бил прав! Той го бил предупредил още на времето, че горните лица вероломствуват против него."

Много чувствителен, когато се засягаше поетическото му дело, Траянов като всеки голям поет е мечтал за признание и отвъд границите на родината си. Когато подмолните течения на разни силни групировки замъкнат в бързея си заслужения венец на не един български поет и писател, той го изживяваше като подъл удар в гърба.

* * *

Вървял Траянов по улицата зад двама мъже. Насреща им се задала Мара Белчева. Когато наближила групата, те почнали на подбив да подхвърлят крайно непристойни думи по неин адрес. Тя много се смутила и колебливо спряла, не знаейки дали да продължи или да се върне.

В този миг Теодор Траянов се затекъл към нея, поздравил я с уважение и й предложил ръката си да я отведе, закъдето е тръгнала.

Мара Белчева го хванала под ръка и трогната, му благодарила. Той я придружил из пътя, докато се увери, че коцкарите са изчезнали.

Целунал ѝ почтително ръка и се сбогувал с няколко топли поетични думи.

Аз зная как в такива случаи думите му можеха да топлят човека за дълго време!

За нея поетът говореше винаги с преклонение. Веднъж дори когато бяхме на гробищата, ме отведе на нейния гроб да се поклоним.

* * *

С болка поетът се провиква, когато вижда свои хора да издребняват.

Запис от 23. VII. 1941г.

„В. е тука. Проваля се... Угодничи, пише критики за нескопосани стихове. Б. Р. мълчи подло, когато нападат приятеля му. Антон Страшимиров и туй селянче прецени правилно."

* * *

В последните дни след бомбардировките, когато напуснахме бомбардираното си жилище набързо само с най-необходимото, се случи, че дъщеря ми направо остана без обуща. Чудех се от къде мога да се сдобия с такива и по този повод се вайках: Детето е без обуща! Напуснал базата си в Чам-Кория, поетът пак беше пристигнал. Носеше тържествено чифт здрави сандали за Зойчето. Бяха ѝ точно по мярка.

* * *

След смъртта на поета накарах четиринайсет годишната си дъщеря Зоя да напише каквото помни за него: През шестте години на нашата дружба с Траянов децата също имаха своя дял и участие. Ето как детето и ученичката е видяла, почувствувала и схванала „чичо Тодор".

Из нейната тетрадка:

„Спомени за чичо Тодор

Спомням си един ден преди няколко години, у нас, в апартамента на улица „Раковски", дойде чичо Тодор заедно с пи-

сателя Г. П. Стаматов на обяд. Чичо Тодор имаше среден ръст, коса сива и очи кафяви. Още оттогава той ми направи впечатление и аз го обикнах. Той, изглежда, също ни хареса с брат ми и, може да се каже, във всичко ни угаждаше. Беше весел човек и винаги когато идваше, се забелязваше усмивката, която играеше по лицето му. Ходеше малко наведен и доколкото помня, не се отделяше от бастуна си. Очите му гледаха добродушно и понякога можех да позная какво искаха да кажат. Но той беше свръхчовешки познавач и преди аз или брат ми да кажем нещо, той предварително можеше да отгатне какво мислим. Обикна ни дотолкова, щото не щадеше парите и средствата си, за да оправя всички бели, които правехме, и ни даваше даже винаги пари. Майка ми беше против това, като казваше, че ще станем много глезени деца и често ги слушах да говорят за това. Но ние тримата образувахме здрава партия, опълчихме се срещу нея и тя вдигна ръце. С течение на времето обаче брат ми се присъедини към майка ми и така те образуваха отделна група заедно с господин Стаматов. Последният беше по-висок от чичо Тодор, с бяла гъста коса, която вълнообразно се спускаше назад. Очите му също като на първия бяха кафяви. Той имаше съвсем друг характер, нас не ни обичаше и помня, че много се ядосваше, от което лицето му понякога добиваше страхотен вид. Не можех само едно да разбера: защо тези двама писатели не можеха да се понасят, което заключих от държанието на чичо Тодор спрямо втория. Чичо Тодор странеше от него и избягваше срещите му. Когато единият идваше, другият го нямаше, или пък, когато двамата се случваха заедно, тогава аз и чичо Тодор се отделяхме в друга стая, където оставахме до края на визитата на Г. П. Стаматов. Брат ми повечето случаи стоеше при него, но скоро и на него му омръзна и потърси защитата на нашата партия. Аз отначало не се съгласявах с това, но тъй като моят брат ми се видя твърде нещастен, най-после дадох съгласието си да бъде отново член на партията. Сега ние станахме пак трима и укрепихме още по-здраво домашния фронт. За председател бях избрана аз и аз нареждах програмата, по която нанасяхме „атаките“ върху майка ми и Г. П. Стаматов. Но, разбира се, тази партия беше само на шега.

Както чичо Тодор идваше у нас, така и аз и брат ми му правехме чести посещения, пращани по поръчка на майка ни или без такава. Това ставаше обикновено сутрин и затова в повечето случаи го заварвахме в леглото или да се бръсне пред огледалото. Той се смееше винаги, но гледаше да ни няма в

стаята, като казваше да го почакаме вън или набързо се справяше с нас, като за „утешение“, както казваше той, ни даваше скришом от майка ми пари. Ала ние не можехме това дълго да крием и веднага ѝ се хвалехме, което нещо я доста ядосваше. Друго нещо, което ми направи впечатление, беше това, че чичо Тодор ни даваше пари да правим с тях каквото искаме, но никога не излизаше с нас на разходка и нито веднъж не беше дошъл с нас на кино. Той обещаваше често да ни направи това удоволствие, но обещанията му отиваха напразно и не се изпълниха.

* * *

Често в училище аз срещах трудности и често чичо Тодор ми показваше. Решавахме с него задачи, даваше ми планове и идеи за темите по български. Караше даже да развивам други теми извън училищните, а също и да решавам отделни задачи, които неща ми се виждаха доста тежки и не толкоз необходими, както той ми казваше, но впоследствие разбрах тяхното голямо значение. Спомням си някои негови съвети във връзка с нашето послушание и музикалност:

„Слушайте майка си, за да не ви наказва, защото и аз няма да мога да ви помогна.“

„Това дете е музикално и трябва да свири“ — тези думи се отнасяха до мене, но аз не бях от тези, които сядаха по два часа на пианото.

„Учете се добре, за да зарадвате майка си.“

* * *

Помня; че за някакъв празник чичо Тодор ми подари един хубав албум. Учудването, радостта ми бяха големи, защото албумът беше с ключ и аз за пръв път видях такъв. За да бъде подаръкът пълен, той ми написа едно стихотворение, което е посветено на мене:

„НА ЗОЙЧЕТО

От всички спомени, които
Ще пълнят земния ти път,
В един-единствен само скрито
Два вечни взора ще горят.

Това е образът прекрасен,
На таз, която те роди,
И от небето след смъртта си
Над тебе винаги ще бди."

* * *

Жанет беше негова дъщеря. Тя имаше висок ръст, очи кафяви и коса светлокафява, но въпреки това приличаше на баща си. Тя не знаеше добре български и говореше с акцент, но това не пречеше да се унасяме в приказките, които много хубаво разказваше. Докато баща й беше от всичко въздържател, тя обичаше виното, а най-много цигарите. От нас обичаше повече брат ми и, може да се каже, беше готова да ме набие заради него. Защищаваше го във всичко, дори и когато аз имах право, тя ми казваше да му отстъпвам. Моето впечатление за нея остана, че тя не обичаше много баща си и не се интересуваше от него, особено когато той беше болен. Нейна добра черта, която забелязах, беше, че тя изпълняваше съвестно своята работа и помня, че половин час преди определения час тя беше на мястото си и излизаше най-късно от всички, след което идваше у нас и запушваше обичните си цигари.

* * *

Чичо Тодор идваше много често у нас, по право всеки ден на обяд с малки изключения — когато беше канен на друго място. Обикновено пристигаше преди определения час и оставахме тримата в стаята, докато майка ми се върнеше от работа.

„Ако някой от двамата беше направил пакост, ний бързахме час по-скоро да я замаскираме и когато майка ми се върнеше, не можеше да забележи нищо, освен че бяхме много кротки и по малко гузни. Разбираше, че е станало нещо, но като разглеждаше всички ъгли, нищо не можеше да открие; защото всичко беше на мястото си. По-късно узнаваше за това от самите нас, но беше сякаш безсилна да направи нещо. Така например счупихме веднъж с брат ми, боричкайки се, една крушка от лампата. Чичо Тодор присъствуваше на тази трагична сцена. Брат ми се скри от страх веднага под писалището и заплака, а аз останах на мястото. Чичо Тодор ни съжали: по право брат ми, защото той беше главният виновник, и прати тоз час един от нас да купи нова крушка. Поставихме я на мястото на счу-

пената и лицата ни отново светнаха, сякаш слънце огря след буреносен облак.

Друго нещо, което ми направи впечатление, беше това, че чичо Тодор много бързо се хранеше и винаги свършваше пръв, след което се оттегляше с мама в другата стая, без да ни дочакат. Много пъти се опитвах да ям като него. Разбира се, успявах, но след това имаше и друго действие... Все пак аз като че ли се научих от него да ям бързо и сега нашите се карат, като казват, че това не е хигиенично... Както споменах по-рано, чичо Тодор беше въздържател. Вино не пиеше, освен на някой голям празник, и то само по половин винена чашка. Често ни правеше шеги, като си поискваше още, но мама мислеше, че е наистина и не му даваше. Аз най-много го съжалявах, но не можех да разбера погодената от него шега. Други питиета не употребяваше. Вода също много рядко пиеше, но от кафето никога не се отказваше. Даже ний ако нямахме, пращаше да намерим от съкооператорите. Следобед, доколкото помня, обичаше да почива и щом си изпиеше кафето, си тръгваше обратно за в къщи. Идваше понякога и за вечеря и аз много се учудвах когато той, след като свършваше вечерята, се упътваше по тъмните улици за в къщи, защото тъмнината му се виждаше много страшна и съмнителна.

* * *

Госпожа Траянова беше неговата майка. Тя беше стара, с набръчкано лице и кафяви очи, които винаги гледаха добродушно и засмяно. Нейните очи много приличаха на тези на чичо Тодор. Косата ѝ — бяла, беше вчесана и прибрана отзад с помощта на гребена, който ми се харесваше. Беше слаба жена и ходеше доста прегърбена, но от бастуна си, както и чичо Тодор, не се отделяше. Макар и да беше в напреднала възраст, тя много хубаво умееше да говори. Живееше отначало доста далече от нас — към края на града, и когато отивах при нея, разстоянието от нас до къщата, в която живееше, ми се струваше с километри далече. Къщата се намираше навътре в двора, който беше малък и зает повече с дървета. Веднага можеше да се забележи големият балкон, който гледаше към двора и улицата. Входът на къщата се намираше от дясната страна на двора. Тя беше двуетажна и боядисана с жълта боя. Госпожа Траянова живееше на втория етаж. Вътре имаше скромна мебилировка. Спалнята, доколкото помня, беше при балкона. Подробностите ѝ обаче не запомних, освен това над леглото, което

се намираше в ъгъла на стаята, висеше портретът на чичо Тодор. Госпожа Траянова обичаше много своите деца и внучета, което разбирах от въпросите, отнасящи се до тях, които никога не пропущаше да ми задава винаги когато отивах. В тази къща тя не живееше сама. Имаше си компания една стара, но по-млада от нея госпожа, която се наричаше госпожа Рибарова. Тя беше ниска, с тъмни очи и доста побеляла коса. Беше много добра жена и често ни посещаваше, като ни носеше подаръци или викаше някой от нас да отиде да ги вземе. Подаръците им обикновено бяха за ядене. Но най-много аз се радвах на юфките, които твърде много ми се услаждаха, и специално за тях ѝ давах „майсторско свидетелство". Госпожа Рибарова беше весела жена и обичаше много да се шегува с всички, а особено с мене и брат ми. Нещо, което ме доста учуди, беше това, че тя много бързо вървеше и ако от нас е излязла преди две минути, когато отивах на ъгъла — от нея нямаше никаква следа. А невъзможно беше да я догоня, ако си беше забравила нещо у нас. То оставаше за идещото ѝ идване.

По-късно, когато повече се сближихме с тях, те дойдоха да живеят у нас. Това стана през зимата, както знам — през месец декември. Настанихме ги в нашия кабинет, под който се намираше парното и през зимата излъчваше се такава топлина, щото стената ставаше много гореща. Така ние повече се опознахме и на десети януари прекарахме заедно ужаса от бомбардировката. След това по пътя се изгубихме и досега не съм се виждала с тях."

* * *

Поетът ми разказваше често за Дора Дюстабанова (1904—1937 г.). Той я знаел от театралната студия, но ѝ обърнал внимание, когато веднъж минавала със Зорка Йорданова през Градската градина към театъра. А той седял на една пейка и ги наблюдавал. Споменаваше за беглите им срещи в театъра, за любовта им и породените от нея конфликти със света; за нейната безкористна всеотдайност, за топлите неизменни грижи, с които го е обграждала.

Оплаквала се е понякога от болки, боледувала е. Сигурно това са били първите признаци на тумора, който наложи операцията ѝ през 1937 г. След сполучлива операция, тя почина от емболия.

В едно писмо от 11 юни 1932 г. от Варна тя пише:

„Моята любов към тебе е толкова голяма и толкова *свеще-*

на, че ти никога с нищо не би могъл да ме наскърбиш, защото аз няма да почувствувам това. *В моето сърце има място само за любов и за нищо друго.*"

В друго писмо от 22. VI. 1932 г. от Варна тя отбелязва: „Всичките вулкани, събрани заедно, не биха могли да изригнат толкова огън и толкова жар, колкото твоето сърце. Което е и мое..."

Тя мечтаеше за повишение на заплатата, защото другите се били вече вредили, за да може да му помага повече.

Дора къса от залъка си през време на турнетата из провинцията, лишава се от удоволствия, не отива на Камчия с другите си колеги и толкова много го уверява, че се храни добре, че един-два пъти изброява какво е яла... за да го успокои. И тук се налага мисълта за неспирните нейни жертви, неизказани, но трептящи във всяка грижовна дума и жест. Може спокойно да се каже, че двамата се допълваха взаимно.

Сценичната дейност на Дора Дюстабанова започва от Театър—Студия. И още там тя съумява да обърне внимание върху себе си и да намери по-късните си малки и големи роли, които изявяват характерния й талант.

Когато Театър—Студия премина към Народния театър, Дора Дюстабанова също влезе в състава му. Малките й роли в началото в „Снежната царкиня", „Шест лица търсят автор", „Сън в лятна нощ", където играе Пук, бележат вече възхода й. При това с мъжки роли! Та стигна да превъплъти Соня Мармеладова в „Престъпление и наказание" и „Настя" в „На дъното", роли, които й откриваха мечтаните върхове.

Тя пише на поета, когото често назовава в писмата си: „Мое скъпо дете", „Ненагледно мое дете", „Скъпи мой Тодор".

На 7. VI. 1932

„...Ти знаеш, мили Тодор, че аз не мога да живея не само без любов, но и без това, да имам за някого да се грижа и да бъда като майка..."

Траянов ме водеше на гробищата при гроба на Дора с хубавия паметник. Казваше ми неведнъж:

— Когато умра, тук искам да бъда погребан. При Дора.

Уви! Когато той умря, аз нямах думата да изпълня това негово съкровено желание.

Запис от 6. XI. 1940 г.

Теодор каза:

— Най-много на този свят обичам децата, майка си и тебе. Само Дора обичах повече.

Запис от 6. IX. 1941 г.

— На тебе мога да кажа и това, на тебе мога да кажа всичко. Има моменти, когато въпреки съзнанието, че те имам, че имам един тъй близък човек, се чувствувам сам и желая Дора да бъде при мен.

— Разбира се, Теодор...

— Странно, нали, каква сила имат тези четиринайсет години!

* * *

Животът поскъпяваше ежедневно, мъчно и повечето на черна борса се намираха продукти. Случваше се понякога парите ми да не стигат. Наложи ми се дори да тегля заем от банката. Сега зная, че моята пълна непрактичност, както и кражбите на прислугата са допринесли за това. Майка на моя приятелка, богата жена, подписа без колебание полиците за 10 800 лв. и за 21 600 лева. Теодор сам пожела да бъде вторият „гарант". Разбира се, след време успях да се издължа на банката и пазя въпросната полица с двата подписа като скъп спомен.

Не помня по какъв повод, но Теодор ми остави сто лева. Сигурно неговите последни пари. Аз упорствувах и ги връщах.

Запис от 6 .XI. 1940 г. в два и половина часа сутринта.

Теодор каза:

— Дора ме познаваше много добре. Тя знаеше на какво съм способен от инат (през нашето шестгодишно общуване никога не забелязах тази черта у него) и се страхуваше. Ако ти не вземеш сега тези пари, ще ги хвърля в канала. Давам ти моята честна дума. Веднъж хвърлих сто лева в канала, защото и Дора не искаше да ги вземе. А после плака. Друг път щях да изгълтам син камък. Дора падна на земята и аз се вразумих навреме.

Жанет има моя инат. Тя не идва, защото чака аз да отида пръв при тях. Но тя не ме знае. Не знае, че тя в същност е частица от мене...

Какво можех да направя? Взех ги.

* * *

Запис от 8. XI. 1940.

— Ще направя всички химни. Дора каза да не оставям да се загуби нищо ценно в мене. И сега трябва да работя, за да го дам.

Касае се за допълненията към „Български балади", които той пишеше тогава.

* * *

Запис от 25. XII. 1940.

— Много съм ядосан днес. Получих заплатата си 400 лева. 300 дадох на бабата (неговата стара хазайка) и сто оставих за себе си. Много се обърках. Как ще изкрам празниците, не зная. Стоте лева, оставени за него, ги даде на мен. Ако откажех, би ги хвърлил в снега..., но утре трябва да къртя скали! Аз боледувах, той гладувал и недояждането издълба бузите му.

* * *

Запис от 27. XII. 1940.

...— Тогава много четях и много празнини запълних. Само едно пропуснах: окултното образование. После Дора ме поведе към християнството и тази празнота остана.

— Ти я попълваш интуитивно много щастливо.

— Казват, че Толстой е бил прероденият Сократ. Но и той сгрешил втори път, като се обвърза повторно с Ксантипа. Но гениите като него са свободни... и той може пак да дойде на земята! Дали ще дойда и аз отново, не знам. Но аз се отказах от най-съкровеното в мен: семейството, децата.

— И ти си сбъркал може би с женитбата си!

— Тъй исках да съм в добри отношения с Елена. Но е невъзможно... Дъщерята на Толстой отиде против майка си...

* * *

Поетът пак ми разказваше за Дора:

Запис от 4. I. 1941 г.

Беше на Нова година. Стубленска[19] и Марта Попова[20] пожелаха да ме целунат. А Дорето тъй ме погледна... Ние се

обичахме, но не се бяхме целували. Тогава аз станах от масата и казах: „Да отидем горе, Дора!“ Беше в дома на изкуството. Всички разбраха защо се качваме. После Дора ми казваше: „Първата целувка беше тъй възвишена, небесна... но втората ми взе дъха и ме направи жена.“ Когато слязохме при другите на масата, някой подхвърли: „Много си хубав тази вечер, Тодор! Сияеш!“ Казах: „Има защо.“

* * *

Запис от 25. III. 1941 г.

— Дора ми помогна да намеря една мисъл, която никой друг не е изказвал досега.

— Кажи я.

— Когато я напиша, ще я прочетеш.

— Добре.

Но той все пак се изказа:

— Сатанаил е паднал заедно със сътворението на света. Сладострастието е неговото падение.

— Може ли дух да изпитва сладострастие?

— Може: При превъплъщаването...

* * *

Запис от 16. 9. 1941 г.

— Откакто боледувах, чувствувам, че Дора е при мене...

* * *

Поетът имаше навик да отбелязва на първото му попаднало листче някоя хрумнала мисъл.

Например на един къс вестник на немски: „Глупавият винаги има право!“

Или на късче от плик: „Но ти и от гроба си ще заповядваш на моя живот!“ (отнася се до Дора).

ТВОРЧЕСТВО

Теодор Траянов ставаше рано и най-обичаше да нахвърля стиховете си призори. Но твореше и денем, и вечер, и нощем. Ставаше през нощта, разхождаше се из стаята и сядаше да пише. Откъснал от духа си съответния стих, той си лягаше

успокоен. Но зная, че умът и цялото му същество бяха всекидневно заети с построяването и дооформянето на неговите поетически замисли. Той се отпускаше у дома в зеленото кресло и докато обедът или кафето се приготовляваха, чукаше тихичко с пръстите си по кожените облегала. Разбирах, чука ритъма на стихотворение, което се заражда или което го преследваше подълго време. Оставях го спокоен, докато сам ме заговаряше.

Той ги записваше, когато бяха готови в главата му, но оставяше понякога празно място за някоя дума. Запитах го веднъж не е ли намерил съответната дума. Той веднага ми каза няколко варианта на реда със забележката, че не му харесват, и търси по-подходящи. Това търсене можеше да продължи и седмици.

Поетът беше крайно придирчив към всяка дума. Самокритичността му реагираше и на това, което на другите би се сторило съвършено.

Тъй след прочитане на негово стихотворение, нахвърлено в първа редакция, аз, която не биваше, пък и по натура не можех да хваля постоянно, изразих съмнение за една дума.

На другия ден, развеселен, ми призна, че ходил при Лилиев и му дал стихотворението за прочит. Лилиев му казал, че Вазов бил употребил същата дума в същия смисъл... еди къде си..., еди кога си...

Този уникален Лилиев!

Още същата нощ Траянов промени целия ред.

Двамата с Лилиев се виждаха не само в Народния театър, където работеха заедно, а си даваха срещи и по сладкарници, за да си побъбрят спокойно. Годините ги бяха вече умъдрили, намирайки общ и висш език в разбирането на изкуството. — В кореспонденцията си от младини Траянов буйно и силно е изказвал възмущението си от Лилиев пред Иван Радославов и сигурно пред някой друг близък. Беше в разгара на борбата за хляб и затъването му в безизходицата на дългове и гладуване, в което го тласкаха „осигурените". Тогава можеше да пише така:

„Т. — както винаги, излъга и тоя път, нахално и низко. Малък и подъл човек, както и..."

Когато печатаха второто издание на „Български балади", коригирахме заедно с Траянов колите. И след като ее взирахме надлъж и нашир по страниците и нищо вече не намирахме, той отнесе колите на Николай Лилиев. Какво беше нашето изумление, когато този небивал коректор откри двайсет и два пропуска на букви!!!

Погребани бяха знайните и незнайни минали дрязги.

В последните години Траянов с него сверяваше съмненията си в тънкостта на някои изрази и съзвучия. Когато стана дума за отпечатването на сто избрани стихотворения от „Освободеният човек“, Теодор отнесе моя личен екземпляр на Лилиев той да направи подбора. Знаците, както и цифрите (120), отбелязани от Лилиев с молив, една-две скоби и три предложения за мото, както и дребни поправки на Теодор и досега красят моето томче.

Искаше винаги да чуе моето искрено, но съвсем некомпетентно мнение. Помня колко го озадачих, когато един ден му казах, че обикновеният читател не може да разбере творчеството му, предназначено за читатели с по-голяма култура.

Той възрази: — Че тогава нищо не съм написал, щом творчеството ми не може да стигне до възприятието на средния четец. — И след поредната размяна на мисли и обоснования той стихваше в нов размисъл.

Питаше постоянно. Искаше, имаше нужда да знае как се възприемат стиховете му. Тъй в разговори неговата великолепна памет трупаше срещнатите от приятели и познати „за“ и „против“ на кладата на творческия му кипеж.

Обичаше да чете. Носеше в къщи най-разнообразни четива. Все ще намери нещо интересно. Сварвах ли го да чете астрономия — ще вземе лист и молив да ми нахвърли хипотезата си за вселената, да ми обясни пулсиращия безкрай. На мое запитване дали има и други светове с разумен живот отговори, че не. Считаше нашата земя за център на развиващия се живот. (Не помня дали това се отнасяше само до нашата слънчева система или до вселената въобще.) Занимаваше ли се с древна история, ще ми напише пак на листче изчисленията на старите египтяни за съдбовните вероятности. Познаваше добре световната история. А за тънкостите в нашата история се допитваше до видни наши историци. Най-вече Мутафчиев и Ив. Дуйчев, от които имаше книги с посвещения.

Не бях ли чела някои книги, на които той държеше — правеше малък списък на важните пропуснати книги. Четеше често българска проза. Твърдеше, че тя го обогатява с нови рими и думи.

Теодор нямаше архив. В стаята му освен няколко хвърчащи листове, ръкописи и отделни стари стихове нямаше друго. На масата му стояха подвързаните томове на „Хиперион“. Държеше в нощната си масичка до леглото писмата на Дора Дюстабанова и на Иван Радославов, както и една канцеларска папка със семейни портрети, връзка писма от разни хора, сви-

детелства, рецепти, няколко изрезки от вестници. Имаше три жълти плика. Единият надписан „Пантеон“ (вероятно вътре са били бележките му за книгата), но аз сварих вътре само някакви картички и репродукции. Вторият плик беше надписан: „Писма от децата“ с техните писма. Третият плик беше надписан „Изрезки“ от вестници и съдържаше пет-шест изрезки от немски вестници. Имаше също и три свитъка с изрезки и др. от погребенията на Васко, Дора и Асен.

Библиотека нямаше. Но е имал хубава във Виена и също такава в София след окончателното си завръщане от чужбина. Бях донесла една етажерка с прибори, за да си варим вечер чай или кафе. На двете долни рафтчета Теодор слагаше получените с разни посвещения текущи книги.

Бях му подарила една лакирана японска кутия за писмата на Дора. Видял моята малка, грижливо подредена литературна архива, той ми каза, че ще ми даде писмата на Дора (държеше да напиша повече за нея), бях написала малък реквием във в. „Мир“ по случай тригодишнината от смъртта ѝ. Не смеех да го подсетя. Но един ден той ми донесе кутия с писмата на Дора и тези на Иван Радославов.

Бях вече почнала да събирам и съхранявам каквото намирах за Траянов. Купувах антикварно книги, следях и вземах вестници и списания, отнасящи се не само до Тодор, но и до А. Страшимиров или Г. П. Стаматов, с които ме свързваше хубаво приятелство. Лепях албуми, илюстрирах ги с подписани снимки, получени писма: телеграми или стихове. Самият Теодор ме улесняваше много: сам ми носеше каквото бях пропуснала да намеря или каквото желаех да притежавам. Един ден дойде с едно момче, което носеше бюста му, направен от скулптора Конов. Държеше Иван Радославов в течение на всичко Затова и самият критик прибави в албума ми с писмата му и писмата на Теодор до него (за жалост малко, другите пропаднали при различните смени на квартирите; известна част останала в Швейцария) и сам ми надписа съответния албум: Писмата на двамата приятели не били писани с оглед да бъдат публикувани, а само като потребност за интимна размяна на мнения по наболели литературни, обществени и лични въпроси.

Мислите и бележките си поетът нахвърляше на отделни листчета, върху някой плик, откъсната ивица от вестник или пообстойно върху няколко последователни листа:

„Животът е стълбата, която води към божественото. Това е смисълът на живота.“

„Един народ трябва да даде форма на своя вътрешен живот. Гласът на това, което живее в него — трябва да бъде чут."

* * *

Бележки на Теодор Траянов

1. Едно всяко духовно-исторически разглеждане според Карл Лахман[21], се състои главно в систематическото себеотдаване и стремление да се преповтарят на съвременността всички мисли, намерения и чувства на поета.

2. Естетът избира непогрешимия път на дедукцията.

3. Хроникьорът трябва за жалост да се задоволи да проектира върху една плоскост това, което става пространствено. Той трябва да вземе едно след друго всичко това, което в същност върви паралелно.

4. Най-мъчно е да се посочат корените, от които расте изкуството на дадено време.

5. Ново изкуство имаме само тогава, когато имаме и едно видоизменение на световния образ.

Културната история ни учи, че често гениалната натура създава онова движение или школа, преживява го и навлиза в нов световен комплекс, когато сподвижниците остават да се движат по неговия първоначален път.

6. Най-важното е да се фиксират преди всичко променливите, до враждебни мирогледи, из чиито основи се раждат различните художествени схващания, след това да се покажат и стиловете като въздействуващ резултат на основните идеи на тия схващания.

7. Ето защо голямата опасност за всеки изследвач лежи във възможността на едно схематизиране на духовния живот и приравняването, без да се иска, на творческата индивидуалност до марионетки, следващи тия идеи!

8. В историята на духа преди всичко имаме работа с душевни енергии, а не с абстрактни схеми.

9. Гениалният поет се разглежда и разбира най-лесно и с най-голяма любов. С обикновените таланти и малки дарования работата е по-трудна. Разбира се, има се пред вид призваният изследвач, който може да изживее сам това, което дава поетът.

10. Вилхелм Шерер[22]: „С помощта и положенията в по-старите епохи ний се научихме да гледаме исторически на съвременността. Само с помощта на съвременността можем ний

да се научим как да намерим ключа на по-интимното разбиране на малките данни, които знаем за миналото."

11. В натурализма имаме господство на материята.

12. Извънредно рядко духовният възход на един народ зависи от политическия.

13. Гениалният поет е винаги жив. Дори тогава, когато някое от идващите поколения е чуждо на мирогледа му, въпреки това ще може да живее, ако не с цялото творчество, то с известна част от него, това са слабите и преходни поколения. (Иван[23] го е казал преди 3 години за Ибсен!)

14. Натурализмът на Зола, под влиянието на Тена,[24] искаше да обясни човека, вътрешно и външно, като продукт на миналото. Експериментът трябваше да замени въображението. Получи се:

Експерименталният роман.

Натурализма: върховете: Зола, братята Гонкур.[25] Дори Флобер, който обаче се стремеше за едно реалистично въздействие. *Толстой.* Натурализмът е триумфът на биогенетическия закон за каузалността в изкуството. *Ибсен* и *Стриндберг*[26] имат също свой натуралистически период. Ибсен — идеалистически драми в натуралистичен стил. Стриндберг също поставяше определени етични тези в центъра на своите пиеси, като се стремеше да докаже правдивостта на своите идеи в натуралистически маниер. Социологическият момент, ритъмът на големия град, влияеше извънредно много. Големият град разтърси психиката на натуралистичната младеж във всички страни, особено в Германия, страната на градовете. Бюхнерова[27] „Сила и материя", Ернст Хегел,[28] Огюст Конт,[29] Мил,[30] Спенсер.[31] Марксовият исторически материализъм беше почти сроден с теорията на Тена. Защото, ако човек зависи изключително от околния свят, от само себе си се разбира, че духовната проява е в зависимост от икономически причини. Особеността и законността не съществуваше. Като последствие: песимистичният тон на натурализма (продукт на механически светоглед). Гласът на Lagarde[32] и Ницше, който предпазваше от машинизирането и обездушаването на човечеството, не намираше ехо.

В Германия гениалният Хауптман[33] бърже изживя натурализма. В 1882 г. Херман Бар[34] с „преодоляване на натурализма" му нанесе смъртен удар. Лилиенкрон, почнал почти натуралистически, става родоначалник на импресионизма. Ала той върви с чистите натуралисти в техните сражения, понеже са му симпатични!

Импресионизъм: не действителността, а впечатлението от нея. „Тук разкрива всеки това, което става в душата му, дава света, който е изживял, изповядва го с чиста съвест“ (Херман Бар).

Тъй че в края на краищата импресионистът дава впечатления от изживяването на външния мир, а не своя собствен мир! Но въпреки това от началото импресионизмът не скриваше своя произход от натурализма, въпреки борбата против него. Белгиецът Huysmans[35] го нарече отначало дори и „спиритуалистичен натурализъм“! Във Франция са: Бурже[36], Барес[37], с Е. Род[38], в Дания: Якобсен[39]. В Швеция — Левертин[40], Стриндберг и Хайденщам[41].

В Германия се получават две паралелни движения: Едното иска опростяване и се влияе и излиза от Балзака, Анри Бел[42] и Флобера, другото — пищност, нюанси, романтика — излиза от романтиката и млада Германия (неоромантизма). Главно влияние: Метерлинк[43]. После Уайлд. Първото направление си остава свързано преди всичко с материята!

Импресионизмът в Германия: импресионистичните драми на *Хауптмана* и творчеството на *Шницлера,* поезията на *Лилиенкрона*[44] и Арно Холц[45] (бивш натуралист).

В борбата между материята и формата се родиха наченките на *символизма* Верлен, Уайлд, Херман Банг[46] (Дания). Импресионизмът даде впечатлението, символизмът поиска да даде тайната. Не да се занимаваме с чуждото, а със собственото! Символистичният поет се дава тъй, че да се различава от действителността, която трябва да служи за средство. Нейните прояви трябва да станат образи на човешката натура. Неоромантиката е едно разширение на символизма, защото е присъща на динамичната музикална натура. Чистият символист е пластик (Георге, Бодлер). Романтикът се бори вътрешно със себе си за своето творение. За романтика изкуството е етична нужда, етичен закон, който творецът трябва да следва. Не стори ли това, трябва да загине. Всичко, жена и деца, трябва да са жертва. Творчеството му е съдбата! Неоромантици: Хофманстал, Хауптман, Демел,[47] Ницше, Рилке.*

Експресионизмът се стреми към духовни цели с духовни средства, а не със средствата на символизма, сир. експресионизмът е проблематика на духа. Хауптман е живият пример за преминаването от индивидуализма през Символа към типа. С други думи, индивидът е израз на една обща съдба („Песен на

* Срещу тази мисъл поетът е поставил бележка: „Мое: Траянов“.

песните!“ „Пантеон!“). Експресионизмът е един завой към метафизичното. Същото става във философията („Неокантианец“, неохегелианци).

Експериментът се различава от символизма, че търси етика на ценностите. Светът да се почувствува като единство. Космично чувство. Прераждане на човека. Бергсоновият интуиционизъм влияе или експресионизмът става под този знак.

Отношението на човека към абсолютното е проблемата на *художествения експресионизъм.* Отношение към божеството (Достоевски влияе), към ирационалното. Стихотворението става молитва и химн (влияе Хьолдерлин)[48]. Издигане от физическото към духовното. *Религиозността* е нова душевна действителност.

Изкуството е израз, а не представа. Експресионизмът търси оная форма, която единствена може да изрази, а не представи, неговото изживяване. Душевните изживявания не се изказват символически, а *се изразяват непосредствено,* също така, както музиката изразява чрез тонове чувствата непосредствено. Динамичност. Крайният експресионизъм отива по-нататък и казва: изразът на душевното не е достатъчно, това искаше и късният мист импресионизъм. Затова не индивидуалното, а типичното, общото за всички трябва да се даде. (И това го имам; Български балади. Митът в романтични песни.) Или:

Изразът на собствената душа не трябва да *се схваща* като лично изживяване, а трябва да се схване като обща формула, която да се втъкми в един абсолютен закон. И експресионистите също се свързаха с ранната романтика (братята Шлегеловци[49], Новалиса[50]), а също и с Хьолдерлина, който е техният идеал: синтеза на класиката и романтиката: с Клайста[51].

Романтици са те, защото вярват в доброто на човешката натура (Русо), в религиозната мистика, в любовта към пролетариата, в преплитането на реалността с душата (Хауптман, Херман Хесе[52], Фриц фон Унру[53]).

Когато класикът казва *човек,* той го схваща като разум и чувство. В романтизма човека значи страсти и чувство. В експресионизма — разум и страсти.

Синтеза между класика и романтика

Романтици са експресионистите, понеже вярват и в магическото съотношение на хората и вярват, че в човека живее нещо, което може да го издигне над телесното му аз, над грозотата на действителността. Толстой и Достоевски, които опло-

диха натурализма чрез...*, сега оплодяват експресионизма чрез висшата си етика.

За импресионизма природата е впечатление, за символиста — средство, а за експресиониста — символ на едно вечно, велико събитие. То търси отношение с природата, за да дойде до едно космично чувство. То търси в нея дълбоки закони или големи страсти, които му разбулват същността на мира. Чрез природата символистът дава себе си, а импресионистът я претопява в себе си. Експресионистът събужда природата, освобождава я от връзката на образите ѝ, обогатява така своето аз, търси общи ценности.

По отношение на жената — изкуплението ѝ като стане човек. Стринберг, Демел. Мистерията на вчовечаването. (Мадоната на романтиците. За символистите таз проблема, тая мистерия не съществува.)

Борбата на половете в експресиониста намира крайна хармония (*Прионодева* при Траянов).

В самия стил експресионизмът взе много от импресионизма (символи, неоромантизъм), а дори и от натурализма.

Няма по-фалшиво isie! отколкото да се нарича един определен стил или техника — експресионистична. Тук имаме същия случай, както при романтиката — в движението имаме поети, които ги съединява само едно общо чувство към живота. Разбира се, една известна черта определя малко експресионистичния стил, без да бъде типична: бърз темп, сила на израза, стилизация и т. нар. музикалност, а не пластичност и т. н.

Ритъм на живота! Търсене душевния тип! Новият човек! Рефлект Уитман[54], Верхарен[55] влияят. Химни се пишат. Дитирамби. Съвършенство на формата, човекът не е вече обект, а субект на изкуството. Той се бори със себе си и с действителността!

(На един от листовете на тези бележки пише годината 1910 два пъти подчертана.)

* * *

И още едни бележки на поета, диктувани на сина му Васко за разработка:

„1. Възраждането — Ренесансът на България е едно от най-чудноватите явления на новата европейска история от Паисий през Раковски, Левски, Каравелов, Друмев, Ботев, Чинту-

* Думата нечетлива.

лов. До Вазов завършва един Abschnitt (период). Гениалният Вазов *живе* с миналото, също както Виктор Юго и т. н.

2. След Освобождението. Свободата, борби за конституция, войната със Сърбия, трагедията на Батенберг, *Стамболов* и повишено национално-държавническо съзнание. — В противовес — Марксизма. Оформени: Вазов, Величков, Михайловски, Влайков, Страшимиров, Алеко Константинов с техните последователи Елин Пелин, Немиров, Йовков и др. Марксизъм и народничество. Елементи дори във Вазов, К. Христова, Яворов. Изпъкване на Пенчо Славейков. (Свобода на художника да търси отношение с идеалите на човечеството!)

XX век — *Траянов*

Индивидуализъм като революционен фермент на българския дух. Нова естетика. Координати с космоса и възникналите проблеми.

Свързване на Балканския дух с общочовешкия. Антипод на Достоевски и руското светогледане. Апология на живота. Осъществяване формата на духа. Радославов и Траянов. Духовна офанзива. Боготворчество (основен елемент на българския дух в противовес на руското богоискателство.)

Като стремеж за хармония, най-високи висоти на националния гений. Откриване перспективите на бъдещето. Освободеният човек като еманация на общоевропейския гений, в противовес на азиатския (влиял върху Русия през Византизма.)

„Regina mortua"

I Божественото начало на младостта в конфликт с видимия мир и явленията.

II Живот и сън. След дълга борба въплъщението на Ева в Мадоната (славянска Приснодева)

„Химни и балади"

I Астарта опорочаване на Мадоната от закона на реалния живот. *Достигната хармония* (цикъл със същото име) — Ето *това* е новото за Европа и т. н.

Връщане към реалния живот и подвига да му се служи.

II Самоопределение на творческия дух (Пилигрим в черно). От индивидуализъм към колективизъм. Революционирането (Марш на варварите).

„Български балади“

Изживяване историческата съдба на народа. Пророк и водач. Магическият човек на апокалипсиса в противовес на Западноевропейския Фаустов тип.

„Песен на песните“

Трагедията на историческия *творчески* дух. Влияние на богомилството и адамитските наслоения. (Разбира се, трябва да се докаже!! (Самота и Бог) вън и вътре в човека.) *Постигнатата хармония в саможертвата.* Гигантският размах на героичния човек. Богоравенството като щандарт на бъдещето (не като отровното саморазяждане на русите) Апология на живота и т. н. Манфред, Фауст.

„Романтични песни“

Индивидуализиране на националния мит. Песента като висша форма. Скитническия завет (Както казва Ем. Ленгиен, модерния Пеер Гинт, еднакъв за всички векове, като и Рудин) *хармоничността като опора срещу неправдите в живота.*

*„Пантеон“**

Универсализиране на националния гений. Нови религиозни и обществени-етични императиви (в противовес на словеника Толстой, който трепереше от смъртта).

Въплъщения, превъплъщения на националния гений. (От Нитче по-нататък идеята за свръхчовека „очовештена“ — неизбежната трагедия от това.) Прокълнати поети, самоубийци, подлудели, мрачни. Какво прави Траянов от тази идея?

Заключение

Движение на индивидуализма. Отношение с колектив и народ. Закон и норми. Революционният характер остава само в Траянов!! Кунев, Людмил Стоянов, Хр. Ясенов, Ем. поп Димитров, Д. Дебелянов, Н. Лилиев, И. Черен, Б. Савов, Б. Димовски — всички са пасивни натури. Изключение Ясенов, малки

* Не случайно тъкмо по повод на тази книга Вапцаров е отбелязал в Карираното тевтерче: „Пантеона на Траянов за изнасяне на сказка — обща култура“.

ручейчета: Багряна, Стубел, Разцветников — Социална съвест — Христо Смирненски.

Радославов (сравни със Сен Бьов и Иполит Тен) е...* и борец. Борци за честност и т. н.

Време за развитие на белетристика. Завършване романтично-героичния период на нацията (Ботев, Вазов, П. Славейков, Яворов и Траянов).

* * *

На 21. VII. 1926 г. той постъпва като учител в I Народна мъжка гимназия, — V категория, пореден № 10 (забележка) девети клас, с 920 лева месечна заплата и със старшинство 1 година, 8 месеца и 6 дни.

На 14. IX. 1933 г. той е уволнен „поради съкращаване в бюджета", а всъщност поради недооценяване на поета-учител от директора... През време на учителстването си поетът е плащал куп удръжки за трудова повинност. Има две разписки за по 500 лева и две разписки за по двеста лева.

От 1933 до 1937 г. поетът е без работа. Между 1933—1938 г. изживява три скъпи загуби. Умират баща му, син му Васко и любимата му. Смъртта на сина му Васко засяга не само родителската струна в него, а и писателската. Васко превежда, пише дописки до виенски вестници, интересува се единствен от децата му за творческите замисли на баща си.

Съдържанието на изгорената драматична поема „Най-грозният човек" за пръв път ми разказа Антон Страшимиров.

Теодор трепна, когато веднъж почнах да му я разказвам. Предавам я сигурно изменена от годините:

Най-грозният човек носи в себе си най-хубавата душа. Той бяга от хората всред самотата на дивия лес, за да скрие отчаянието си. Приятел на птици и животни, той броди из околността, търсейки да слее своя поетичен ритъм с този на природата.

Пресичайки кръстопътищата на хората, той чува плача на малко дете. Намира захвърленото момиченце и го отнася в своя горски дом.

Години наред се грижи за детето, учи го на изкуство и наука и поощрява благородните му интелигентни подтици. Когато детето става девойка, невиждала и непознала друг човек освен най-грозния, тя искрено боготвори най-добрия човек, запознал

* Думата нечетлива.

я в приказна светлина с един свят, който не е виждала. Тя и не разбира леката тъга по незнайното, която отеква в нея.

Виждайки я да разцъфтява все по-прекрасна, човекът, разбира се, се влюбва дълбоко в нея и мечтае да я задържи завинаги при себе си. На запитването му девойката отговаря с радост.

Но идва на лов в гората знатен младеж, загубил пътя, и се озовава край горския дом. Изумен, вижда красивата девойка, която също изумено (тя не познава други хора) за пръв път прави сравнение между младостта и хубостта на чужденеца и грозотата на възрастния си покровител.

След няколко срещи с чужденеца той я иска за жена.

Грозникът е съкрушен. Дава им една година срок да проверят чувствата си, без да се виждат. След изтичането му, разбирайки, че те истински се обичат, дава съгласието си. Сам я завежда и предава в деня на сватбата на влюбения младеж.

Младоженците го увещават да остане да живее при тях. Но той се сбогува.

И остава на стъпалата на разкошния им дворец да бди за спокойствието им в тяхната брачна нощ.

Първите лъчи на слънцето осветляват в подножието на стълбището разхубавилия се мъртвец.

* * *

Добър познавач на музиката, обичащ страстно да я слуша и сам вибриращ в творчеството си с нейната стихия, Траянов първоначално беше намислил да включи в своя „Пантеон“ и големите композитори. Беше почнал с Бетховен. После недоволен, че нещо му е убягнало, реши да напише по-късно отделна книга за творците на музиката.

Той беше намислил и нахвърлил в първи редакции и стиховете си за други световни поети: Тъй според д-р Г. Траянов е искал да включи Пушкин в „Пантеона“ си. Сюжетът му е бил разказван от поета през пролетта 1930 година: „Бог отнел красотата от света и я подарил на поета. За да се отплати на бога за този необикновен дар и за да не остави да загине светът без красота, Пушкин я върнал на света чрез произведенията си.“

Пет-шест пъти Теодор написва своя „Пушкин“, скъсва го и го захвърля.

— Не върви... Ужасно мъчно нещо... Не се поддава на художествените средства, с които разполагам.

— Ще продължиш ли да гониш „Пушкин“? — го запитал Г.

— Да. Докато го уловя.
Но „Пантеонът“ излезе без Пушкин.“

* * *

Траянов не беше от онези писатели, които системно сядат всеки ден в определени часове на работа. Имаше ли поръчка, която не му харесваше или беше зает със свои планове, отлагаше едва ли не до последния момент възложената му работа. Тогава сядаше и пишеше стихийно ден и нощ.

Той също прегледа и поправи „Романтични песни“. Разпредели стиховете в девет цикъла и сам ги надписа. Нанесе собственоръчно и някои поправки. Въпреки че този екземпляр трябваше да изготви на машина — той ме караше да преписвам някои страници и на ръка. Държеше едно второ издание да излезе с тези последни поправки.

През тези години аз изпълнявах секретарската работа в неговата кореспонденция и в творчеството му. Пишех му текущите работи на машина — на български или на немски. Често му превеждах по негово желание негови или на други български писатели работи, които ценеше. Когато аз бивах у него, ми даваше готовия оригинал за препис. Идваше ли у дома с някакво листче в ръка, на което бяха отбелязани чужди въпроси, той казваше:

— Сядай, че ми искат бързо...

Аз сядах послушно на машината и пишех по диктовката му. Най-често той стоеше изправен до мен или правеше няколко крачки в полукръг около мен, но без да следи какво пиша, и диктуваше бързо и плавно, без да се поправя. Често се учудвах на богатството на ударния му немски език, с който редеше мислите си. Много рядко, сигурно за да ми направи удоволствие, ме питаше за някоя дума. Вадех след това написаното от машината, той го преглеждаше и нанасяше своите поправки, след което преписвах коригираното на чисто. Той грабваше първия машинен препис, а аз, доволна, прибирах в архивата си първия екземпляр със саморъчните му поправки и копието. След време изрязвах от вестници и списания излезлите в пресата негови изказвания или статии. У дома падна обаче бомба и доста архивен материал се разпиля. Друг път настояваше да пиша на ръка. Пак послушно изпълнявах и това.

* * *

Споменах му за изказването на известна немска поетеса, че тя не би пожертвувала съдържанието заради формата.

Траянов ме поучи, че големият поет никога не жертвува формата, защото я владее съвършено и органически я слива със замисъла и съдържанието.

* * *

Изглежда, че когато паричната криза е била особено жестока, Траянов е печатал и някои книжки със стихчета за деца. „Хип, хип! Ура", „Кукленска сватба", „Дядо Коледа" и „Най-хубавите басни за деца", нагодил на български Теодор Траянов.[58]

Когато пишеше на моите малки, на изпратените картички имаше весели детски стихчета, които много ги забавляваха. Подписваше се: „един индианец, един китаец. . ."

„Много му е скучно на чичо Тошо.

Един софианец"

„В тази бяла вила, Мариета,
Не живее вещица проклета,
А една беззъба баба
Що едва си сдъвква хляба.

Сашо,

Това е стих от един португалец, живял към 1523 години

чичо *Тодор"*

* * *

За съжаление поетът е унищожил не една своя работа.

Запис от 7. IV. 1941 г.

Траянов: Днес съжалявам, че изгорих драматичната си поема. Дорето много плака. Страшимиров много я хареса. Той ти е разказвал за нея, нали?

Аз: — Разказвал ми е само съдържанието на „Най-грозния човек". Ти си унищожил и нея.

Траянов: — Да. . . и нея. Колко плака Дора тогава.

Аз: — Имала е право.

Траянов: — Да. Прибързах. Не трябваше да горя.

Как да се намерят следите на тези интересни творби? Дано Дора е записала в дневника си този за мен малко известен период от живота му!

* * *

По сведения от брат му Траян Теодор е писал и разкази. Не зная дали са печатани.

„Планински кристал“:

Един безумец в болницата си спомня живота във Виена и греховното падение с една цветарка, от която заболява от сифилис.

„Ревност“:

Студент се чувствува полово привлечен от етикета върху сапун, изобразяващ гола жена, и изложените до него снимки на витрината.

* * *

Преводи:

За „Ричард III“ от Шекспир намерих бележка, че е получил дванайсет хиляди лева хонорар.

„Шутът Тантрис“ от Ернст Хард.

Горните два превода, играни в Народния театър, той държеше при себе си в екземплярите от театъра с негови и вероятно на режисьора поправки.

На 7. XI. 1940 г. в полунощ, съм записала: Днес му четох цели три часа „Шутът Тантрис“. Няколко пъти видях сълзи в очите му.

Теодор обичаше да чуе от други как звучат стиховете му. Но на мене казваше: „Накарах те да прочетеш цялото, за да се издигнеш в един по-висок творчески мир. И да можеш добре да работиш тази вечер.

„Фиеско“ от Шилер

Когато коригираше превода си на „Фиеско“, ми каза:

— Днес се запитах дали мога да напиша нещо от ранга на „Фиеско“ и си казах, че мога.

Беше много съвестен в работата и преводите си. Когато превеждаше от немски класици, тълкувахме всяка дума, която в течение на вековете беше променила значението си.

„Принц фон Хомбург“ от Клайст, която се игра в Народния театър, също бе преведена от Траянов. Той ме питаше и сондираше често за някоя дума (превеждах в същото време „Михаел Колхаз“ от Клайст и знаех значението на старите думи в немския език. (Спомням си, че немците, които плащаха лите-

ратурните и научни преводи по техните три степенувани класи за оценка на творци и преводи — платиха на Траянов скъпа категория.) Той толкова се зарадва! Но финансовото му положение беше много объркано. Каквото получаваше от преводи и статии, потъваше в бездната на вечните му задължения.

На 22. IX. 1941 г., сочейки превода си на Клайст, поетът ми каза:

— Това ли трябваше да правя?

Знаех, мислеше за трилогиите си. Искаше да даде на българския народ и няколко драми.

Единайсет стихотворения из творчеството на Еминеску.[57]

По случай стогодишнината на Еминеску Траянов бе помолен да преведе по свой избор някои стихотворения на големия румънски поет. Той си набави веднага цяла камара преводи от Еминеску на немски и на английски.

Поиска от румънците да му дадат подстрочник от румънски на отбелязаните от него стихотворения и известно време нищо не ми показа. Спомена само, че на румънски стихотворението Lucea farula е от мъжки род, а на български от женски род, че ще трябва да нагласи дадената образност на български и смени името на вечерницата с Хесперус. После почнаха да се нижат едно по едно преводите на стихотворенията. Траянов чувствуваше нещо родствено с Еминеску не само в художественото виждане и чувствуване на румънския поет, но и в общата им трагична съдба.

След предаването на преводите на румънците един ден Теодор ми каза, че ни канят на обед по случай излизането на юбилейната книга на Еминеску. Тъй като почти навсякъде бивахме канени заедно, аз най-спокойно отидох с поета. За мое удивление забелязах, че няма куверт за мене на масата и жеста на домакина да поръча такъв.

Нямаше какво. Стиснах зъби. И показах любезно лице на лоша шега.

Подариха на Теодор разкошно издадената книга със стиховете на Еминеску. Прелиствахме я няколко пъти, възхищавахме се от оформлението, хартията, винетките и приказните цветни илюстрации. Теодор отбелязваше това или онова стихотворение, чието заглавие на румънски веднага му напомняше прочетеното на друг език, с всички оттенъци и красота. Цитираше веднага по памет отделни редове от стихотворения, които не бе превел. Възкликваше:

— Великолепно го е дал! Ще преведа и това! И това!

Когато след два часа си отивахме, аз го запитах защо ме беше подвел.

Той се засмя весело и обясни, че когато има въздушни тревоги и бомби, не искал да се дели от мен.

Надвесени у дома над тази по обем, а и по съдържание голяма стихосбирка, която Теодор веднага ми подари, той въздъхна:

— Какво издание!!! Дали някога ще ми направят такова?

И като се смълча за малко, добави с друг тон:

— У нас едно хубаво издание в джобен формат би могло да се направи.

Беше споменавал и друг път за тази си мечта. Държеше да не я забравям, ако мога в бъдеще да спомогна за такова издание.

* * *

Поетът пристигна в Чам-Кория (сега Боровец) за моя имен ден (30. IX. 1944 г.). След като изрази към всички ни вниманието си, забелязах, че е много неспокоен, изпълнен с предчувствия, че ще ни сполети някоя беда. Но и двамата не се досещахме, че тази силна физическа възбуда и неразположение са опасните признаци на фаталната болест, която избухна впоследствие. Той просто не можеше да си намери място. Обикаляше из стаите или двора, държеше ме за ръка и ме влачеше подир себе си. Пред вилата ни, взрени във величествените върхове на Рила, дишащи упоителния боров въздух, разговорите станаха по-задушевни. Той нахвърляше трескаво бъдещи планове, творчески и житейски. След няколко дни се завърна в Солудервент да довърши лечението си. От там получи дълго писмо с уточнения план на толкова време обмислените трилогии. Последва второ писмо от пет страници, в което, подтикван от вътрешната си тревога, правеше изповед...

Прилагам писмото на Теодор до Иван Радославов с почти същото съдържание и оценка за текущите събития и споделени творчески замисли.

„Солудервент, 9 окт. 1944 г.

Незаменими приятелю!

Получил съм и писмото, и двете откритки. Отговорът на твоето писмо знам, че не си получил, понеже писмото ми се достави обратно! (Като се видим ще ти обясня!)

Получих доста облекчение от инхалациите, но за едно радикално лекуване трябва да се идва тук в май, в юлий и в септември. Горещината тук е страхотна. Но тишината действува благотворно.

Много дълбоко изживях последните събития. И мога да ти кажа, Иване, че виждам творчески бъдещето на нашия народ. — Сложих плана си за идната ми творческа работа. Като грядуща жизнена задача на моя живот ще бъде написването на две трилогии (или драматични поеми, или драми за театъра). Първата трилогия ще се състои от

1. *Владимир* (борба срещу византизма и срещу Бориса. Стремление за връзка със запада).

2. *Боян* (Трагедия на славянския магически гений).

3. *Богомил* (Трагедия на българското бунтарство, религьозно духовно, и социално и политическо).

Втора трилогия

1. *Самуил* (Борба за национална българска държава, борба против антидържавността на народа).

2. *Калоян* Трагедия на българското самоутвърждаване: позив за жертва! Геният зове, но народът остава глух, окован за угара, обезличава се и безропотно поема пътя към робството и което настъпва в 1393 година.

3. *Ивайло.* Трагедията на народ, воден от непризван водач, и трагедията на непризвания, когото обстоятелствата и личните качества издигат на върха. Но това не е решение на звездите! Той загива, както загива и Ал. Стамболийски. Но загива след няколко десетилетия и самият народ, болен от безверие, безхарактерност и наситен с подлост, глупост и личен егоизъм.

За да довърша планираното начинание, бог, всемъдрият, ако благослови делото ми, ще ми дарува още толкова живот, колкото е нужно, за да го свърша. Но трябва и самият аз да се грижа да заякча организма си. Ех, да имах онова здраве, което имах преди 10—15 години! Тук освежих доста организма си, но съм потиснат душевно. . .

Стискам ти братски ръката.

Твой *Тодор*

Поздрав на Лили и съпруга ѝ.

Вера е в Самоков. Ще се върне в София. Най-късно в понеделник 16. X. се връщам. Може и по-рано: щом получа парите!!!"

* * *

Трябва да отбележа, че поетът не притежаваше нито един екземпляр от своите отпечатани книги.

КЪМ ЗАНИК

Всяка сутрин беше грижливо избръснат и умит, винаги чист без ни най-малко петънце по дрехите. Отиваше в театъра или търсеше съответните хора, а имаше често неотложни срещи. Обядваше у дома и след кафето аз хуквах на работа, а той си отиваше в квартирата на „Белчев“ № 11 да се поразхвърли и си легне да почине. Четеше или записваше някои мисли, също и поспиваше.

Следобяд, ако не го задържаше някой гост, той се запътваше към кафене „Кристал“ или „Цар Освободител“, вечер предимно в „Европа“, но и в „Роял“, в зависимост от уговорените срещи.

Вечеряхме повечето в неговата квартира на „Белчев“, обикновено чай или кисело мляко с каквото имах по-лека храна от къщи: сандвичи, риба, шунка. „Европа“ беше най-близко до квартирата му и той го предпочиташе, особено през студените зимни вечери.

Но не само на младини обичаше интересните културни разговори и можеше лете с часове да обикаля улици и градини с интересен събеседник. Казваше ми: „Снощи с У. се разхождахме в Борисовата градина до три часа.“

* * *

Той държеше на младите творци и с вродената си доброта се е отзовавал да помогне, да приме и поправя стихове, да ги посъветва и упъти. Траяновото отношение с младите в никой случай не можеше да се сравни с отношението на А. Страшимиров към тях. Докато Страшимиров изпадаше лесно и от подребни работи във възторг, палеше и завличаше младите души и темпераментно се застъпваше навсякъде и с всички сили за дарованието на момента, Траянов спокойно разговаряше с младия, спокойно редеше моментните си хрумвания, вземаше или не работата му и ходатайствуваше, щом това бе необходимо. Много часове като редактор на „Хиперион“ той е прекарвал над преработката на чужди творби. В спокойната отзивчивост на неговата човещина нямаше никога пропуск.

Спомням си, че веднъж той се извини, че не можел да дойде в уречения час, понеже трябвало да се яви в съда.

— Защо? — се учудих аз.

— Съдят едно момче, Вапцаров, та да му помогна да се измъкне.

— Кой е този Вапцаров?

— Един млад поет, с когото ме запознаха на улицата. Талантлив младеж.

Но същата вечер Траянов отговори на запитването ми за момчето, че там защитата била решила Траянов да не се явява.

— А можех да му помогна! — и поетът се оклюма.

Защо ли защитата не си спомни, че Траянов ПРЪВ бе подписал протеста за интернирането на Христо Ясенов?

* * *

Теодор ми пише на немски:

„Завчера пълно нервно изтощение.

Вчера предполагаха плеврит (силни бодежи 38°). Днес съм почти съвсем здрав — 37° малко бодежи.

(Завършва по български б. ав.) Всичко най-хубаво

Тодор"

В пресата излезе едно възторжено писмо по случай шейсетгодишнината на Теодор. Поетът много се зарадва.

Няколко дни след това седем-осем души арменци поканиха поета на вечеря в „България". Връчиха му сребърна табакера със златни инициали.

Държаха очевидно и друг български поет да ги включи в голямото си сърце.

* * *

Запис от 3. III. 1943 г.

Теодор още на обед не се чувствуваше добре. Вечерта отидохме с Жанет у него. Изглеждаше много зле. Жанет си отиде към единайсет часа. Останах. Температурата му се покачи на 39°. Повиках лекар. Д-р Бояджиев, един от малкото възторжени и човечни хора, прояви най-нежни грижи: доведе свои колеги, носи лекарства и дори бутна 500-левова банкнота под покривката на нощната му масичка. Изредиха се и приятели.

В тези тежки времена, когато липсата на продукти е тъй чувствителна, всеки донесе по нещо и неведнъж.

Останах при него 25 нощи на един стол. Той изкара една бронхопневмония. И почувствувах как още повече се привърза към мен.

Сърцето му беше доста слабо, но Теодор надви. С пари едвам се оправихме. (Въпреки че работех и имах и други доходи.) Също и другите лекари се показаха много разбрани. А милосърдната сестра, която му прави инжекциите, въобще отказа всякакъв хонорар. — Дори старата му осемдесетгодишна майчица, въпреки болните си крака, дойде да го види.

* * *

Посъвзел се от тежката болест, Траянов почва да излиза и търси загубения за цял месец досег с приятели и познати.

Идва вече и у нас. Този път ядосан.

— Ръката ме сърби...

— Кого срещна?

— На връщане от театъра срещнах... И знаеш ли какво ми подхвърли? Тебе, казва, толкова време те гледат като писано яйце. Оздравял си бил... Ще четем ли скоро нещо ново? Д. и други негодуват, че от всякъде са ти отпуснали пари, а техните заявки останали напразно. Как да не те сърби ръката?!

* * *

Отивайки при Теодор, видях в коридора големичък куфар.

Попитах го какво означава този куфар.

Чудеше се какво да каже.

Знаех, че македонци често го посещаваха, че когато имаха с него свои разговори, аз не го посещавах. Не съм го питала какво се разискваше и какво се уговаряше. Никога не съм обичала политиката.

Теодор ми довери, че Павел Шатев е в София. Че македонците донесли този куфар да постои на сигурно място у него. Никой не трябвало да знае.

По сериозността на разговора разбрах, че става дума за нещо много важно. Помислих, че се касае за тайни книжа. Но едва години след Девети септември един македонец ми каза, че се е касаело тогава вероятно за радиостанцията на Шатев, която всички се чудели къде се намира.

Дългогодишната му хазайка Надежда Георгиева, в лицето

приличаше вече на вещица, държеше на Теодор, но и претърсваше **стаята му.**

Веднъж тя ме издебна сама в коридора и подозрително ме запита:

— Защо сте си донесли дрехите тука?

Едва смогнах да прикрия смущението си и да кажа, че в тези тревожни времена е по-добре човек да има на две места багаж.

А тя ме упрекна, че не съм я предупредила, та да отнесе и тя на друго място от вещите си.

Куфарът стоя доста време в коридора и изчезна един ден също тъй тайнствено, както беше донесен.

* * *

Запис:

„Целият юли 1943 по време на бомбардировките Т. спа у дома в специално наредената за него стая. (Децата бяха в Чам-Кория). Той ще живее вероятно у дома в бъдеще."

След болестта поетът чувствуваше нуждата да има някой около него. Опасяваше се да не се възвърнат болестните симптоми.

* * *

Лятото брат му Траян с жена си и сина си, както и други мои близки прекараха във вилата ни в Чам-Кория.

Теодор, страхувайки се от височината за сърцето си, предпочете да отиде във Вършец. В писмата му, както винаги, има и хумор:

„Вършец?!! — Има филхармония. Всяка сутрин вършечките филхармоници сядат на главната улица пред своите сандъчета и лъскат обущата на летовниците, а вечер свирят в „дансинга" разни танга, румби и прочие, разбира се, по цигански, и 200 двойки най-малко се въртят на едно място като сардели.

Аз как се чувствувам?

Прекрасно. Всеки миг желанието ми да се махна оттука расте."

Той се оплаква от Вършец. Било ужасно. Времето било вече дъждовно. Имало само един слънчев ден! Навалицата от познати и непознати курортисти — страшна.

Траянов сменя хотела, оплаква се от мръсотия, лоша хра-

на, от всичко. Хванало го е вече неспокойствието пред приближаващата се отдалече сянка на смъртта.

Едва изкарал във Вършец десет дни (от 4. VIII. 1943 г. до 14. VIII. 1943 г.) и бяга в София. Позволението (тогава в солудервентските бани можеше да се иде само с разрешително от съответните власти) за Солудервент той получава още на двайсети. Но закъснява с отиването си там по липса на „дребни пари".

От София 15. VIII. 1943 ми пише:

„Ще изкарам най-напред „Песен на песните" и после другото."

И на 26. VIII. 1943 г. пак:

„Аз работя полека и задълбочено „Песен на песните". Мисля да я довърша в Солудервент. Ще има в новата преработка точно хиляда стиха. Въобще, разработих се! — Най-после."

Но всеки опит за творчество беше едно залъгване.

* * *

Когато бивах у него, аз броях капките за сърцето, ако той се чувствуваше неразположен.

Веднъж го сварих легнал с дрехите си! И още с влизането ми каза:

— Давай капките!

Отброих 25 капки, разредих ги с малко вода и той ги изпи наведнъж.

Седях на леглото му и чаках да мине кризата, както обикновено. Чух гласа му със странен оттенък:

— Вера, колко капки ми даде?

— 25.

— А трябваше само 15!

Ужасена хванах ръката му и не смогвах да преброя бързите лудешки удари. Исках да скоча за лекар.

Но силната му ръка ме задържа на място и не пусна моята.

— Нали вземаше все по 25? — измънках недоумяваща.

— Тези са другите...

Бях объркала шишенцата...

Седях в плен на ръката му и усещах как се обливам в пот.

Той лежеше със затворени очи.

Тези кошмарни минути ми се сториха безкрайни.

Най-най-после, когато бях вече загубила представа дали и колко удара броя, той отвори очи и каза:

— Мина. Сега ми е по-добре. Уплаших ли те?

* * *

Когато към края на 1943 г. американците зачестиха със своите въздушни нападения над нашата страна, Теодор доведе майка си, както и госпожа Рибарова, с която живееха заедно, у дома. Той считаше, че нашата солидно построена кооперация е по-сигурна от двуетажната паянтова постройка, в която живееха на ул. „Бузлуджа“ № 19.

Сам той, въпреки че държеше квартирата си на ул. „Белчев“ 11, спеше оттогава повечето в кабинета ми, който му бях отстъпила, за да се чувствува всред книги и подходяща творческа обстановка. Но всред вихрите на тази война, чиито гибелни последици всички чувствувахме, отдавна не можеше и дума да става за каквото и да било творческо настроение.

На десети януари 1944 г. по обед имахме пряко попадение от въздушна мина. Аз сварих преди това да отърча от работното си място в къщи, а Теодор преживял нападението в скривалището на хотел „България“.

Ние оцеляхме. Но в хаоса на тичането по улиците след отбоя аз с двете деца, загубих от очи майка му и Рибарова.

Теодор дошъл да ни търси и видял разрушението. След като подслоних децата у своя приятелка, аз тръгнах също да го търся. Обиколих улиците, ходих и до ул. „Белчев“, но сме се разминали.

Последва през нощта още едно въздушно нападение и на сутринта потеглихме с децата и прислужницата си с една шейничка и куфарите пеша към Панчарево. Преспахме там у роднини и едва на другия ден сварих да изпратя децата в претъпкан автобус за Чам-Кория, а аз самата късно вечерта се добрах до там. Очаквах всеки ден да се свържем с поета.

Със закъснение получих неговото: писано с химически молив писмо:

„Скъпа Вера!

Както виждаш — жив и здрав съм. Малко пострада десния крак. Но минава вече. Веднага в понеделник след ужаса дойдох при кооперацията „Гурко“ 38. Видях и разпитах. *Не ме пуснаха да влеза.* Но страшно нещо преживях през нощта. Че съм жив — дължа го само на безграничната милост на бога.

Заранта дойдох в Княжево, във вилата на Дорини. Намерих само бащата с един квартирант. Майката е при Лили и Женя във Варна.

Искам да дойда при тебе в Чам-Кория. Там ли сте?

Чакам отговор.

Пиши чрез...

Г-н Любомир Попов

При Петър Радев

ул. Цар Борис

Княжево (при София)

Вила Дюстабанов *се числи* към Боянската община и е високо и няма кой да я намери.

Жанет и Елена са евакуирани.

Най-сърдечни поздрави на всички от

Теодор"

Следва телеграма и друго писмо:

„Скъпа Верул,

Писах ти вече три пъти. Онази вечер ти телеграфирах. Все нямам Nachricht* от тебе.

Щом получиш настоящето, телеграфирай ми как си ти и децата.

Аз бях много зле с една крак, но сега е добре. Какво да правя? Има ли място за мене? Зойчето и Сашко споменават ли чичо Теодор. Сърдечни поздрави на всички

Теодор

Адреса: Вила Дюстабанов ул. „Пазарджик" № 3."

Разбрах, че моите отговори не го достигат и че трябваше сама да отида да го взема. Слязох в разрушена София, отидох в Княжево на дадения адрес и намерих Попов. Разбрах с колко грижи този македонец е подкрепил поета в тези трудни дни. Каза ми:

— Добре, че дойдохте. Само за вас приказва... При това не е добре — и ме поведе към едно мрачно, препълнено кафене.

Там намерихме Траянов. Изглеждаше като загубен и просто се вкопчи в мене. Куцаше, мъчно се движеше с бастуна си и се задъхаше. Настояваше да ме води на пренощуване у Дорини. Но аз уредих да остана една нощ у Радеви, а той отиде у Дюс-

* Известие.

табанови. Беше уговорил с румънеца да го отведе на другия ден с колата си в Чамкория.

През нощта имаше тревога. И каква тревога и за нас.

Сутринта се добрахме и двамата недоспали до К. и благополучно стигнахме в Чамкория. Той не беше идвал във вилата ни, защото височината 1300 метра го плашеше поради болното му сърце.

Сега обикаляше стаите, двора, свикваше с новата обстановка. Децата, с които добре се разбираше, веднага го отвлякоха с детските си въпроси и искания. До вечерта той видимо се отпусна.

Бях му подредила източна стаичка, близо до втория вход, която хареса и веднага се зае да разопакова куфарите си. (Бях ги измъкнала невредими от развалините у дома, в София.)

Уморени легнахме си рано.

По едно време светна в стаята, в която спях с децата. Видях го изумена да стои разтревожен по пижама на прага ми.

— Ела! Ела! — шепнеше той, за да не разбуди децата, и ръкомахаше настойчиво.

Скочих, навлякох робата си и го последвах в стаята му.

— Идват!!! — каза той.

За пръв път откакто го познавах, виждах колко много е разстроен.

— Те минават често от тука, но няма опасност. В боровите гори не могат да ни открият. Искаш ли да излезем вън?

Повлякох го в двора, мислейки, че боровият въздух ще го успокои. Но... нощем гората е заплашителна, вековните борове, тъмнината, студът и глухият тътнеж на вражеските самолети в небето го безпокоеха повече. След няколко обиколки нагоре-надолу той влезе в стаята си, а аз от вън му съобщавах на прозореца какво забелязвах по небето.

— Искаш ли да затворя кепенцата? Тогава няма да ги чуваш.

— Има ли кепенца? Затвори ги! Затвори!

Прозорците на долния етаж имаха яки железни решетки и дебели дървени кепенца.

Затворих ги. Влязох при него. Бях свикнала да го виждам унесен в творчески замисли и го оставях спокоен. И сега мисълта му беше тревожно съсредоточена в нещо, но беше крайно възбуден. Просто не знаеше какво да прави със себе си.

На моите тревожни въпроси отговори:

— Не ми е добре... — и си легна.

Хванах ръката му, броех ударите на пулса.

— Нормален.

— Нещо става с мене. Не мога да разбера какво е.

— Боли ли те нещо?

— Не. Точно това е. Нищо не ме боли, а усещам...

— ?

— И аз не знам какво. Остани при мене.

Минаха няколко часа, докато се успокои:

— Чувствувам, че сега ще мога да заспя. Върви и ти да спиш. Развалих ти съня... — ме отпрати той призори.

* * *

Той остана целия февруари и началото на март у дома. Намери си познати: Д-р Николаев, братовчед му, Петър Траянов, Симеон Радев и други.

Към десет — единадесет часа сутринта той слизаше на „Песъкó“ и пиеше кафето си в сладкарницата на Киро Радев. Търсеше хора и новини, разхождаше се по малкото равни алеи на Чамкория и се връщаше на обяд. Беше научил децата ми на шах и играеше с тях. Твърдеше, че Зоя има дарба за тази игра, която по-късно се потвърди.

Когато един ден мъглата беше толкова гъста, че излизането за него стана невъзможно, той донесе от стаята си поразръфаната канцеларска папка и извади семейните си снимки. Аз също извадих снимките си с него, с децата и познатите ни, които имах под ръка. Кахлената печка бумтеше, беше топло и уютно. Седяхме на голямата маса и подреждахме. Той пишеше на гърба на снимките кои са изобразените роднини. Надписа също и моите снимки. За да бутне после папката към мене и да каже:

— Прибери я в твоя архив.

В такива дни аз му четех на глас, или той ми диктуваше кореспонденцията си, попълвах и лепях албумите си, питах още, което не знаех, но липсваше и на двама ни вътрешното спокойствие.

На тези мъчни години, пълни с изключително напрежение, тичане и блъскане за най-обикновени житейски нужди, се дължи фактът, че въпреки съзнанието ми за отговорност към българския поет, аз не само не можех да пиша редовно бележките си, но ми беше невъзможно да се съсредоточа и задълбоча. Времето си в София разкъсвах между работата ми (бях преводачка и кореспондентка по чужди езици), децата ми и Теодор. А в Чамкория въпреки привидната отдалеченост и люби-

мата планина — растяха ежечасно вътрешните тревоги от това, което ставаше наоколо.

Веднъж стана дума за carte blanche. Пошегувах се:

— Ти би ли ми дал carte blanche?

Теодор седна, подписа се под два празни листа за писма:

— Ти можеш да напишеш какъвто текст искаш отгоре.

Познаваше ме. Листовете останаха като скъп спомен — празни.

* * *

Получавахме писма от майка му и госпожа Рибарова от Дряново. Обадиха се или идваха за кратък престой наши общи познати. Хората го развличаха и той трескаво ги търсеше. Разпитваше, чакаше политически новини. През март мъглите подсилиха неспокойствието му. Мечтаеше за топло слънчево време. Искаше да се види с Иван Радославов, който се бе евакуирал в Банкя с леля си и дъщеря си. Болнав, разсипан и страшно смутен от войната, той не можеше да си намери място. Към средата на месеца замина за Банкя.

„село Банкя, 19. III. 1944

Скъпа Вера!

Намирам се още в Банкя, където времето е лошо и всяка вечер тичаме да се крием из горите!! Но...

Искам в сряда да замина за Солудервент, за да си почина и отспя. Ах, колко е хубаво, колко топло и сърдечно е всичко при Верул!! Ако не е това лошо време, веднага щях да потегля за Чамкория — при моята незаменима Верул!

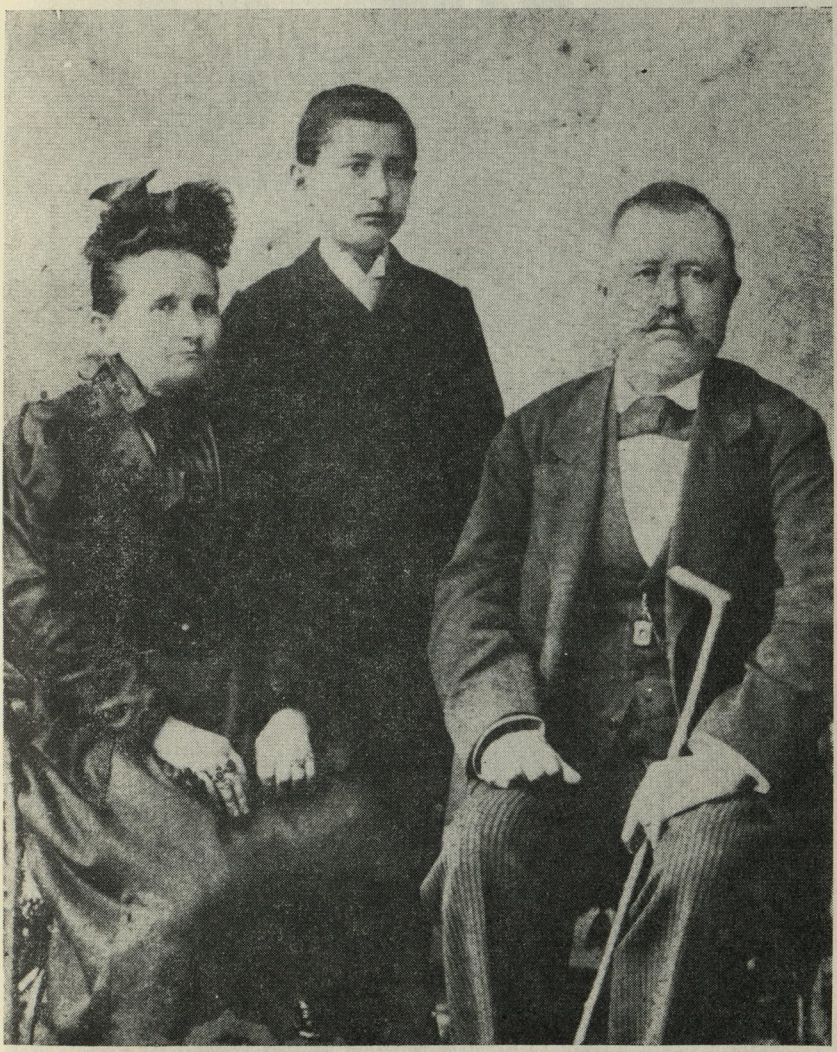
За всичко ще те държа в течение.

Седни и напиши разказ още сега, щом прочетеш настоящето. Пиша на нощната масичка при Козмата, който те поздравява най-сърдечно. Затова е почеркът ми така ужасен. Тук е претъпкано. Няма свободна маса в сладкарницата, за да се напише едно писмо. В стаята, където спя, няма никаква печка, сибирски студ.

Вчера идва тук славният д-р Бояджиев. Той настоява да напусна Банкя. Много исках да ида в Кавала — но как?

Сърдечен топъл поздрав от Иван Радославов, Лили, Козмата, д-р Бояджиев.

Теодор Траянов с баба си София и дядо си Теодор (1895)

Майката на поета

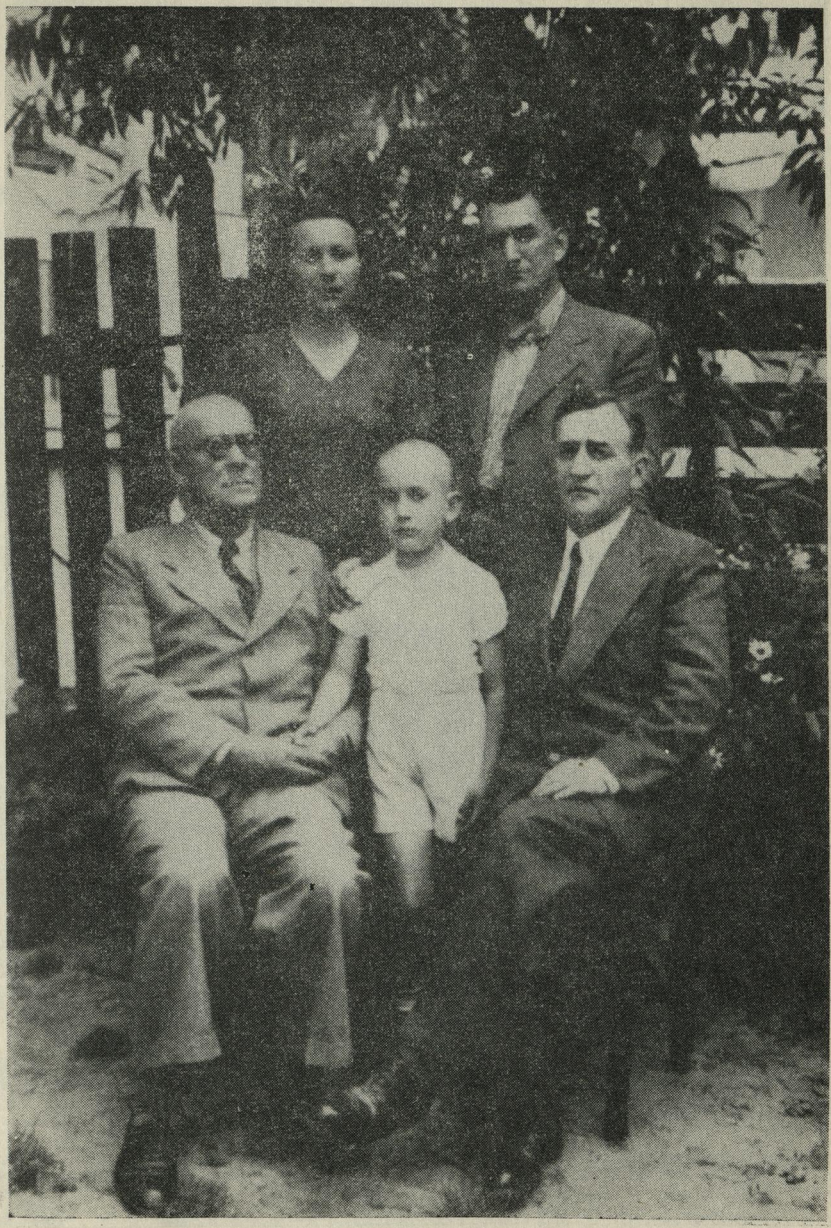
Брат му Стефан

Теодор Траянов с брат си Крум и семейството му

Брат му Асен със семейството си

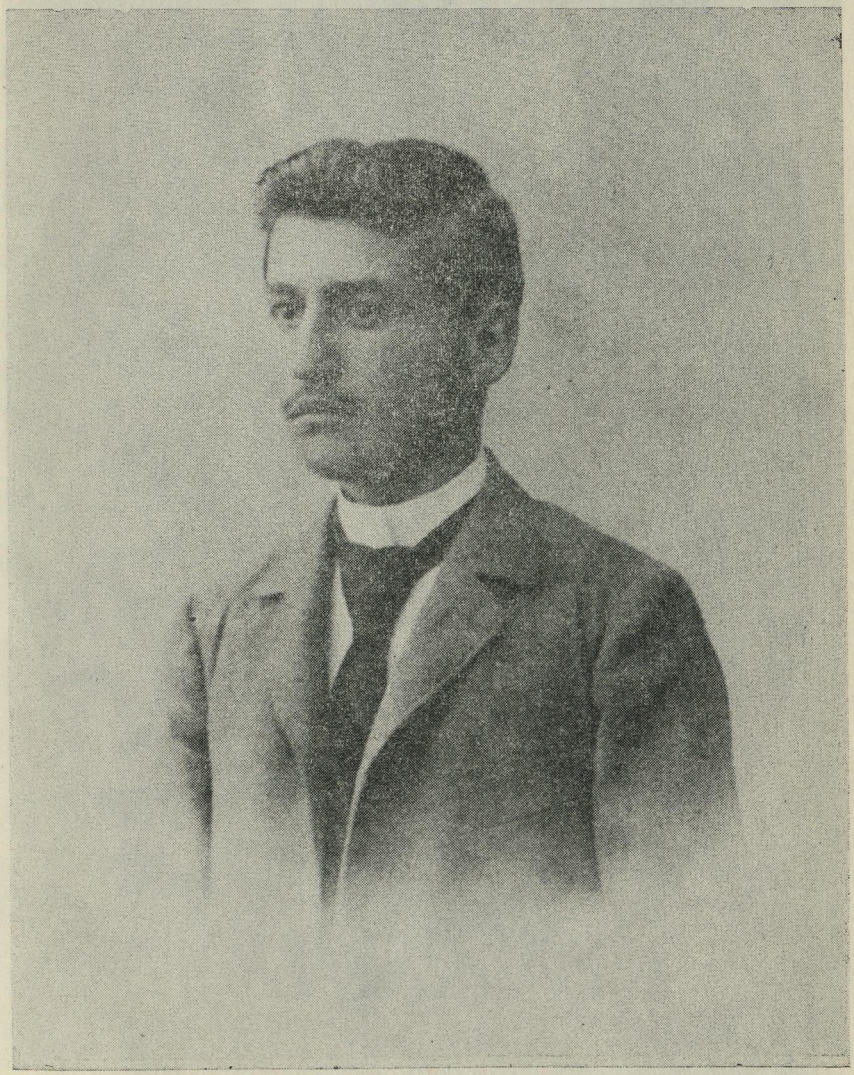

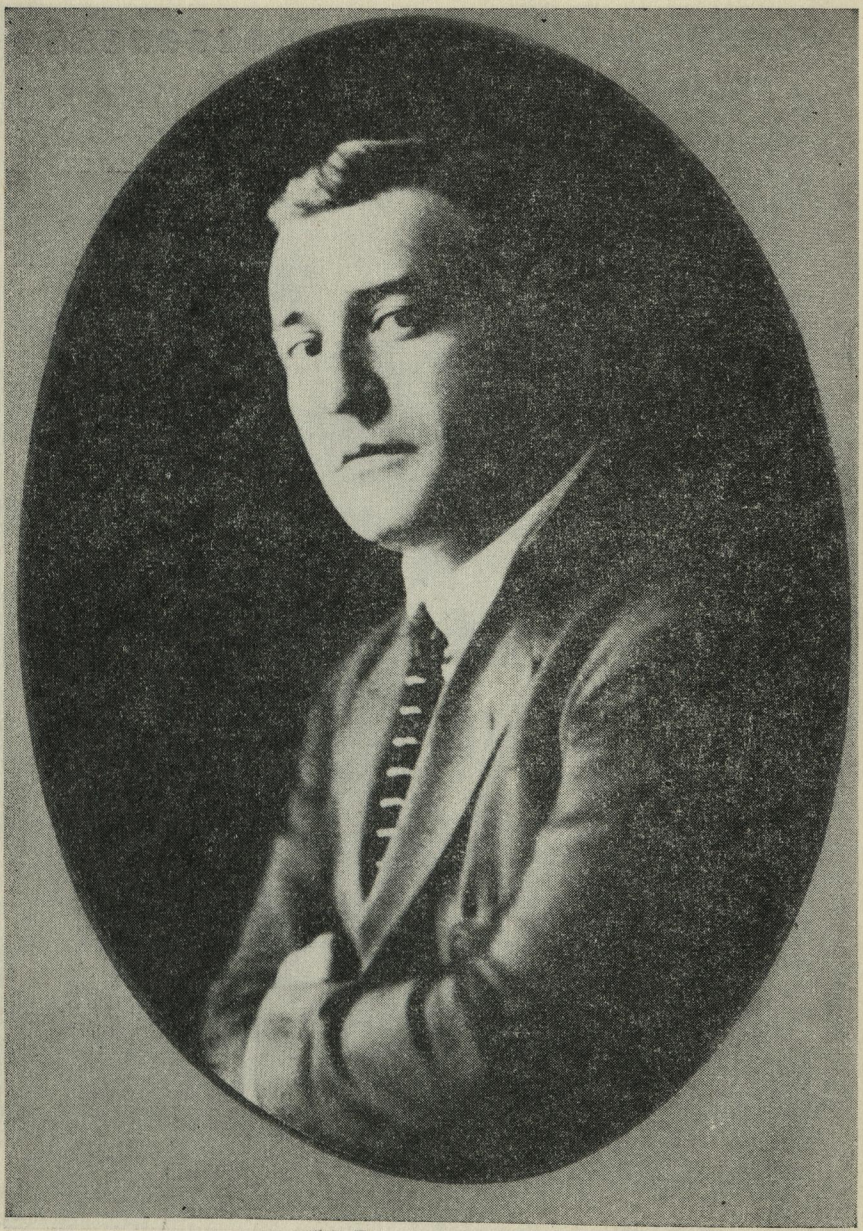

Теодор Траянов с братовчедка си Зоица Иванова

Теодор Траянов на 18 години

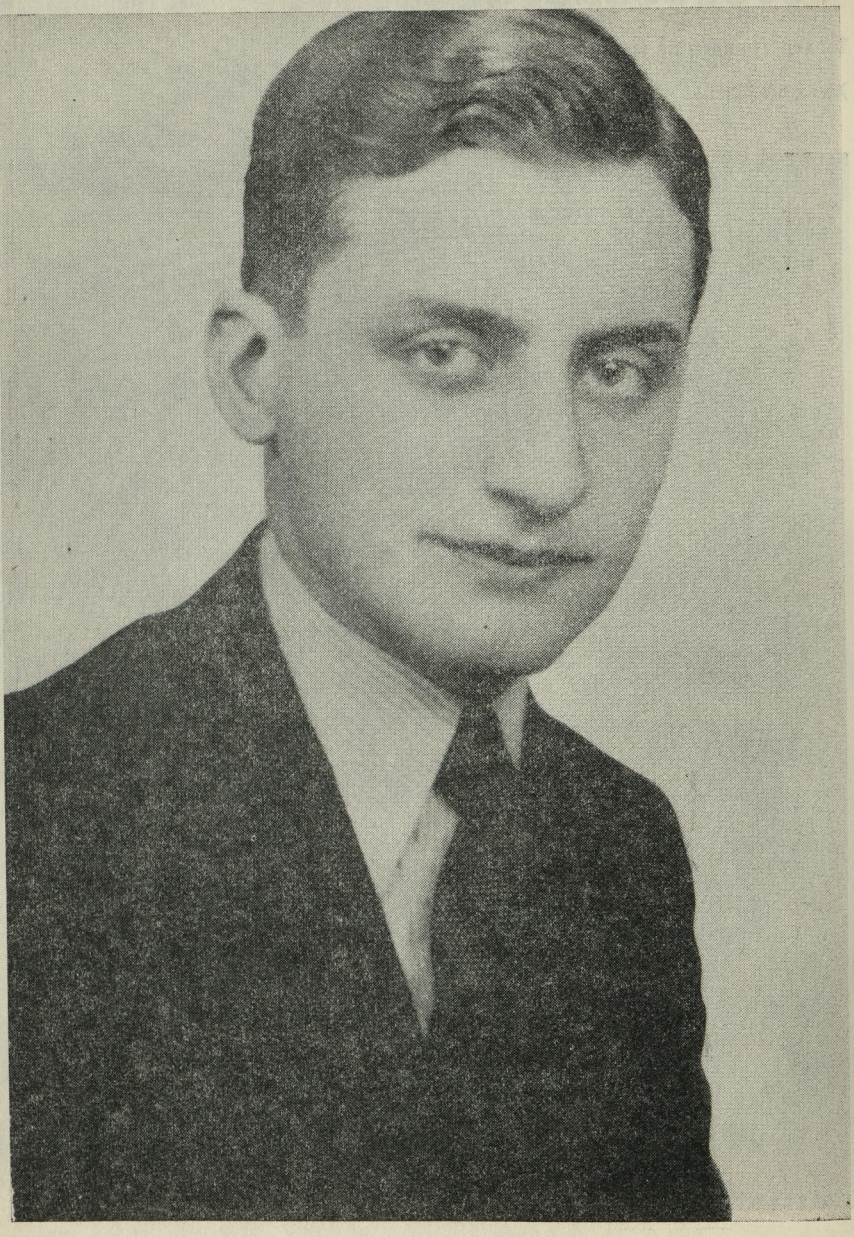

Теодор Траянов на младини

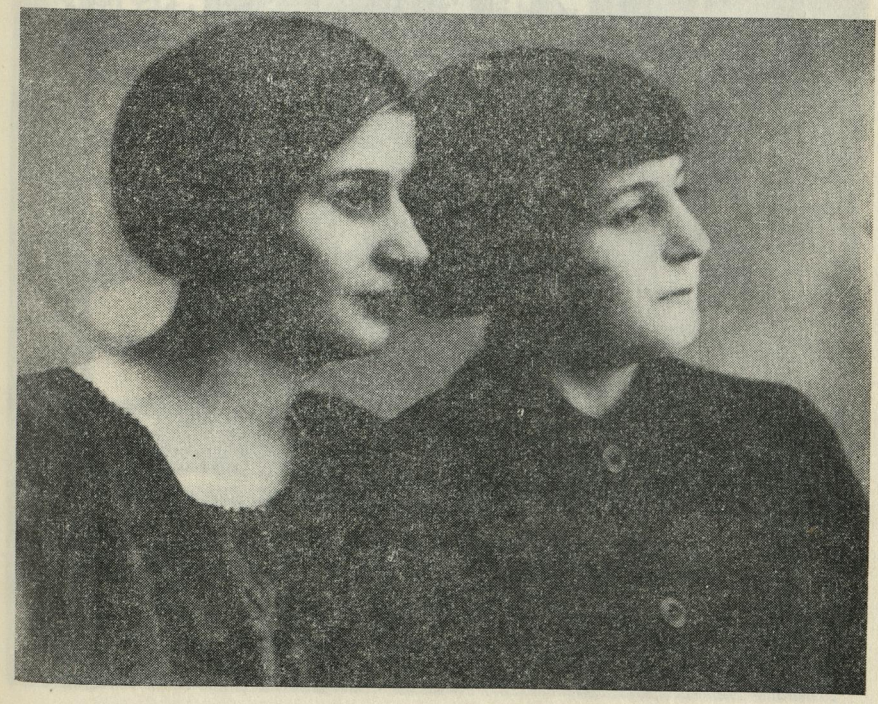
Жена му Елена

Син му Васко

Дъщеря му Жанет и син му Асен.

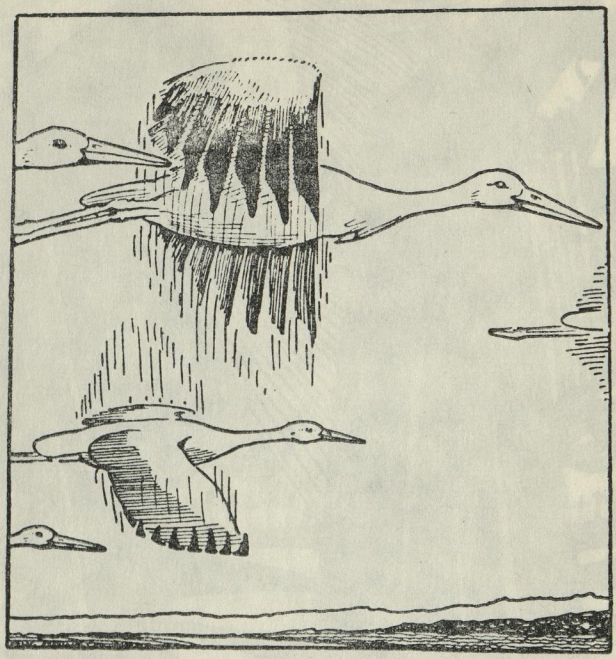

Обявата на Фолксопер във Виена за пантомимата „Младият крал“ — новела от Теодор Траянов, музика от Дим. Караджов

Корица на „Български балади“ от Сирак Скитник

ТЕОДОР ТРАЯНОВ
БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ

НАЙ-ХУБАВИТѢ

БАСНИ ЗА ДЕЦА

НАГОДИЛЪ НА БЪЛГАРСКИ
ТЕОДОРЪ ТРАЯНОВЪ

Издава СТ. АТАНАСОВЪ — София

Корица на „Най-хубавите басни за деца“, подбрани от Теодор Траянов

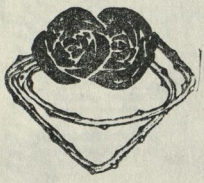
„Химни и балади“ — избрани стихотворения от Т. Траянов

Т. В. ТРАЯНОВЪ

ХИМНИ и БАЛАДИ

ИЗБРАНИ СТИХОТВОРЕНИЯ

1902—1909.

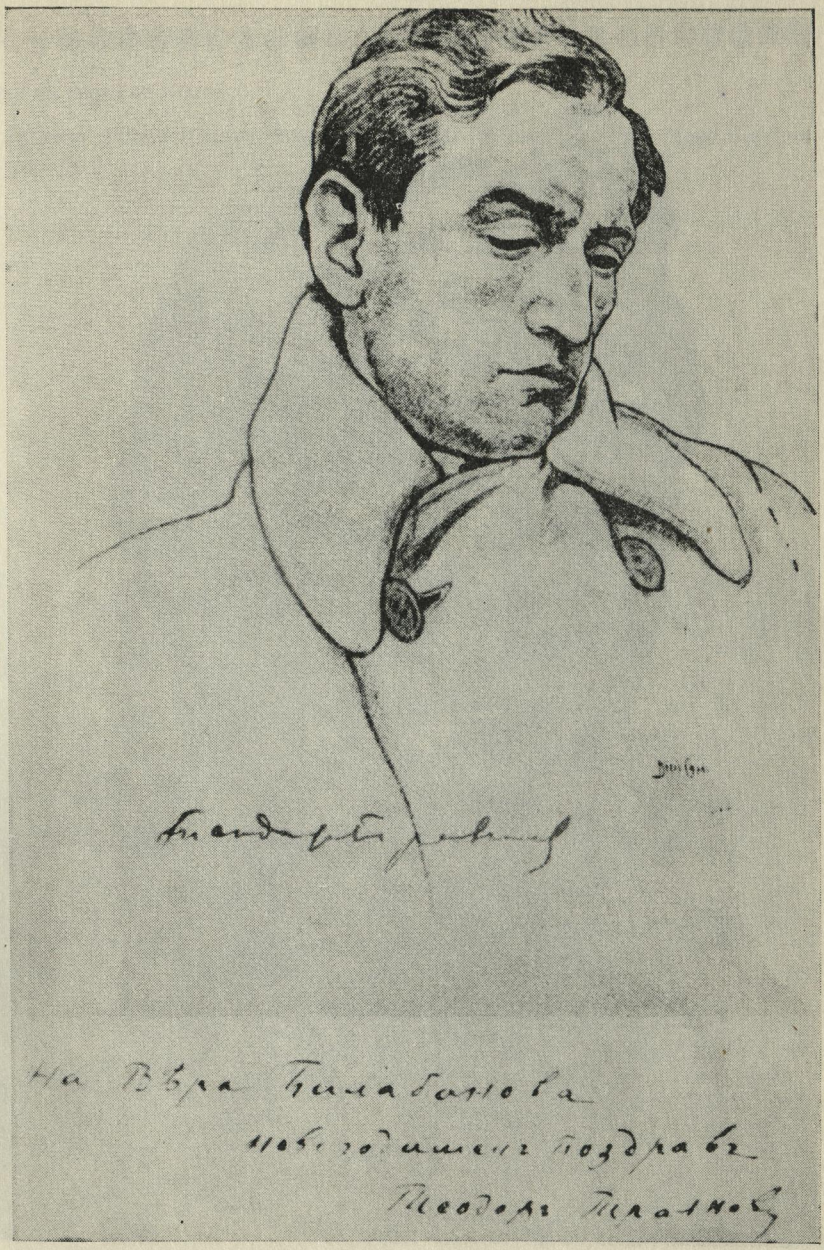

София, Царска Придворна Печатница. 1912.

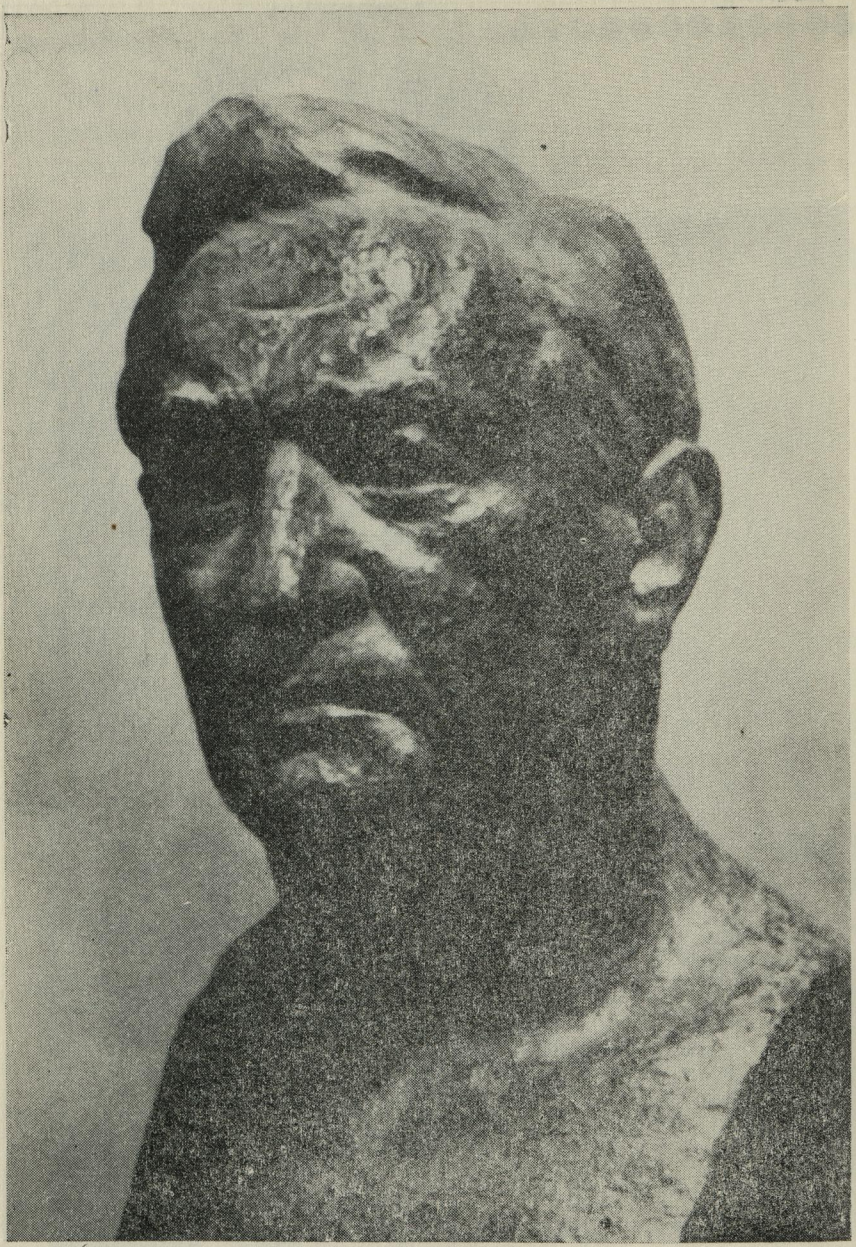
Теодор Траянов

Дора Дюстабанова

На В. Вера Пилиавского
Шаляпин
Теодор Шаляпин

Бюст на поета от Конов

Т. Траянов с Вичо Иванов, Мирослав Минев, Иван Радославов, Моис Бенароя

Писмо на Т. Траянов до Иван Радославов (1929)

Т. Траянов с Иван Радославов — София (1941)

Т. Траянов с К. Петканов (1941)

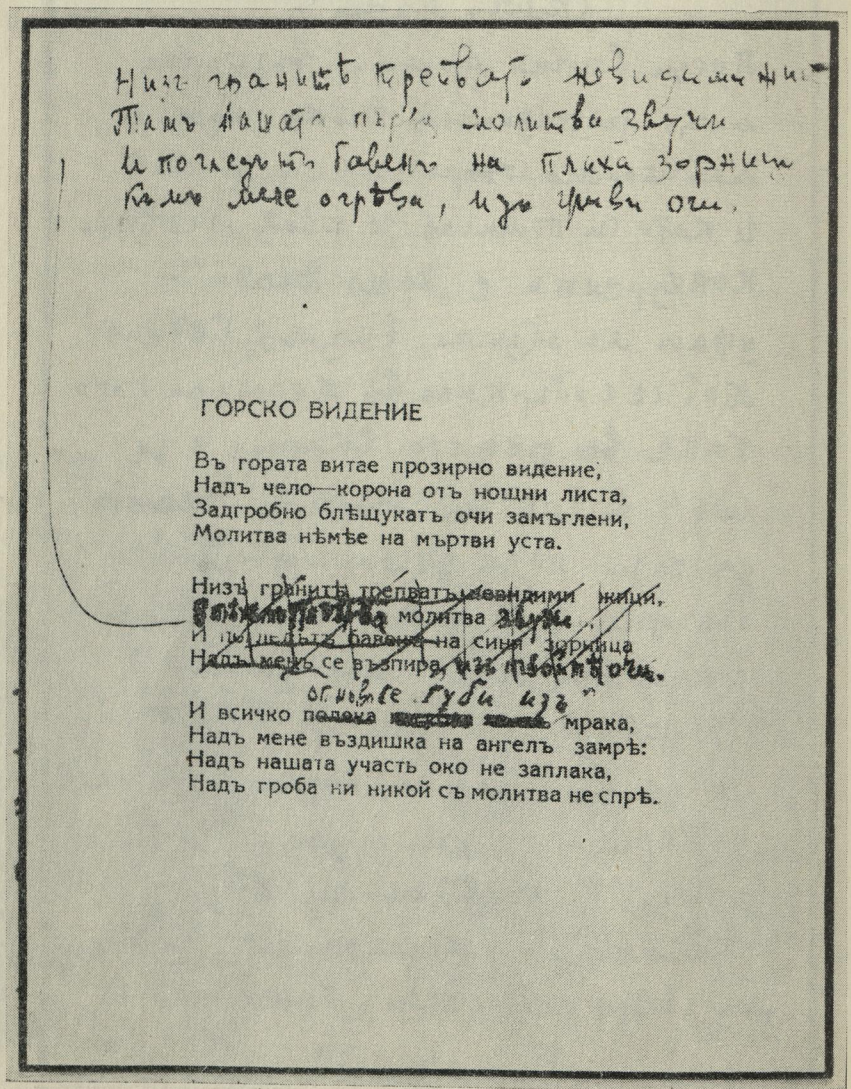
София (9)

25 Ноември 1929 г.

Скъпи Иване!

Преди всичко аз искам да ти поговоря
малко разпуснато. Вчера е
майсторско изпълнение, само за себе си!
И като си помисля че твоя „Гавен"
конкурсира с „Наша Влада" —
ужас ме обзима. Бедния, бедния!
Той се обърква в театъра като
пате във ресто. Стават с
смях. Вчера му говорих искрено
да пази поне достойнството на
българския писател и да не играе
оръдие на едни малоумни и
претенциозни министри като
Найденова. Пъзьк, пъзьк и пъзьк!
Не вървам да се задържи 3-4
месеца. Разправях му вчера
какво нещо е театралната проблема
на съвременността, закопнях й,

Страници от стихосбирката. Романтични песни с ръкописни поправки и допълнения от Т. Траянов.
Ръкопис от преведеното от Т. Траянов стихотворение от Еминеску.

Низ гранитъ кървавъ жъвчащи
Тамъ нашата първа молитва звучи
И последната бавенъ на плаха зорница
Като мене огрѣва, изъ уморени очи.

ГОРСКО ВИДЕНИЕ

Въ гората витае прозирно видение,
Надъ чело—корона отъ нощни листа,
Задгробно блѣщукатъ очи замъглени,
Молитва нѣмѣе на мъртви уста.

Низъ гранитъ тръпнатъ ~~кървавими~~ жици,
~~Тамъ нашата първа~~ молитва звучи...
И ~~последната бавенъ~~ на сини зорница
Надъ мене се възпира, ~~изъ уморени очи.~~
~~огнените~~ ~~губи~~ ~~изъ~~
И всичко ~~полека~~ ~~потъва~~ ~~въ~~ мрака,
Надъ мене въздишка на ангелъ замрѣ:
Надъ нашата участь око не заплака,
Надъ гроба ни никой съ молитва не спрѣ.

Звездата

La stella

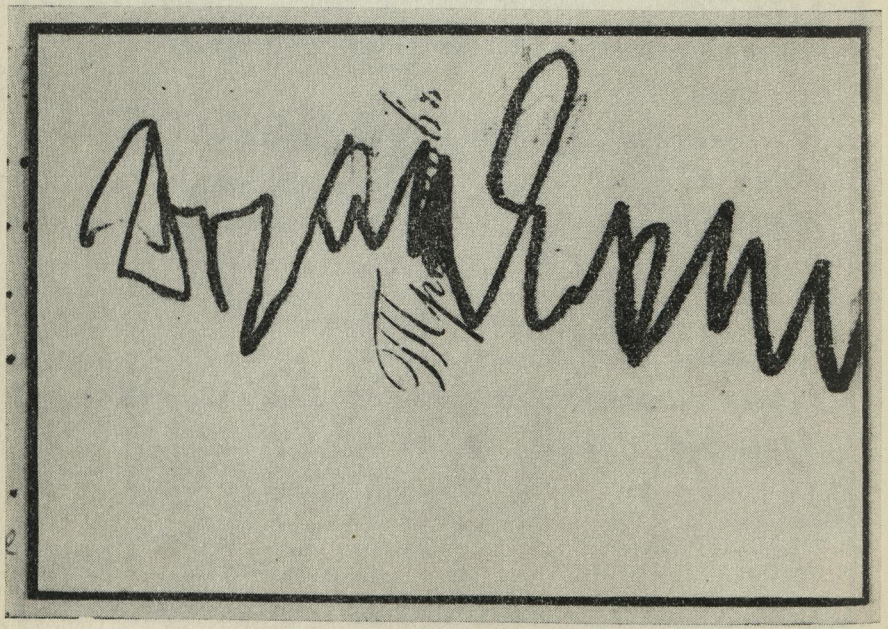
Там до звездата ярката
извежда только един път,
че в много хиляди години
достигна й до нас лъчът.

Отдавна, може би, в простора
изгаснала се тя вече,
едва сега, щом в нашия взори,
лъчът й плах ще заблести.

В небето бавно възсияе
любимата звезда,
тя чиста нейна тайна е грела,
днес грее в призрачна следа.

Когато в тъмна нощ сред бели
замре мечта с предсмъртен зов,
през цял живот сърдце ще свети
лъчът на изгнаната любов.

Последният подпис на Т. Траянов в болницата (1945)

Най-сърдечни поздрави праща на незаменимата и любима Верул

Тедул I-ий

Поздрав на Зойчето, на Сашко и на Гина*"

* * *

Вътрешната тревога, която все повече го завладяваше, го гонеше от едно място на друго. Копнееше за Беломорието на мечтите си и успя да отскочи за няколко дни до Драма и Кавала. Но намери там една още мразовита, студена пролет. Грижите и вниманието на неговия познат, който го покани и развеждаше, не можаха да го избавят от едно вледеняващо впечатление.

Донесе ми куп снимки.

— Замръзнах. Ще отида пак по-късно на топло.

Тъй като базата му беше у дома, той можа още няколко пъти да отскочи тук и там.

Вероятно (не мога да го уточня по дати) Траянов се бе простудил на връщане от Дряново, където бе отскочил да види майка си.

Един ден получих от негов голям почитател дълга телеграма от Ихтиман, че Траянов лежал тежко болен там в болницата и ме викал.

Война. Ни редовна поща, ни редовни съобщения. Слязох пеша от Чамкория до Костенец и пристигнах вечерта в Ихтиман. Неговите почитатели ми уредиха едно светкавично свиждане в болницата и ми осигуриха чиста стая и свободно легло. Заварих го в голяма, пълна болнична стая, седнал на стола до леглото си.

Зарадва се много, като ме видя.

Няколко бързи въпроси и отговори и трябваше да се изтегля: Присъствието ми в десет часа вечерта в болницата бе конспиративно.

На другия ден моето посещение бе вече узаконено:

„Г-жа Балабанова може да посещава г-н Траянов Тодор. 18. IV—1944."

Теодор беше много отслабнал. Шестнайсет кила!! Лекарите се опасявали за живота му, но той ги уверявал: „Имам пълното

* Прислужницата ми.

съзнание, че „няма да умра!“ Лекуваха го лекарите Руневски и Цанев.

Оплакваше се от жлъчката си и от лошата храна. Успях да уредя да получава мляко, масло и сирене отвън.

Той ме запозна със съседа си по легло, Димитър Коларов Стоянов от Дупница (сега Станке Димитров), но живущ в Самоков.

Случайността бе поискала тези двама мъже да се познават от войната. Двамата били заедно в една свързочна част, имаха общи добри спомени един от друг.

На другия ден след моето пристигане в Ихтиман можа да дойде и Жанет. Тя също се беше евакуирала в Чамкория и ми беше пратила бележка дали може да ме посети. Инцидентът от София бе изгладен и през време на няколкомесечния си престой в Чамкория се виждахме почти всекидневно. Тя продължаваше да работи и не разполагаше с време да остане повечко при баща си, затова си замина на другия ден.

Останах няколко дни в Ихтиман, но трябваше и аз да се прибера при децата си, останали сами с прислужницата.

След известно време го посетих още веднъж в Ихтиман, този път с превозно средство от Самоков.

Теодор се чувствуваше добре. Предстоеше изписването му от болницата.

Съобщението, че в София са изгорели книжарниците на Чипев, както и зданието на издателя му Стоян Атанасов и др., му подействува крайно угнетително. Той изживяваше развитието на войната най-дълбоко и трагично.

Когато след това изписаха Коларов, последният взел Траянов със себе си първо у един негов роднина Ангел Цинцарски, където Траянов остава две седмици (вероятно в Ихтиман), и след това отсяда в дома на Коларов в Самоков, където жената на последния можа покрай грижите за тежко болния си съпруг да отдели грижи и внимание и за поета.

„Незаменима Верул!

Пристигнах онази нощ в $1\frac{1}{2}/2$ часа в Самоков. Временно съм у г-н Дим. Коларов, ул. „Мариева“ № 253, ъгъл с ул. *„Подридска“*. Върви се по ул. „Отец Паисий“, „Кубрат“, „Авксенти Велешки“ и при чешмата се завива вляво до № 253.

Най-сърдечен поздрав до скъпата Верул

Теодор

Донеси малко масло, сирене, 2 мрежи, 2 клечки за яките и пижамата.

Теодор

Най-братски поздрав на д-р Николаев."

* * *

Симеон Радев дойде у дома с едно младо момче, българин от Македония, което поради претъпканите хотели и вили нямало къде да пренощува, и ме помоли не бих ли могла да услужа на внука на Григор Пърличев. Траянов още отсъствуше и отстъпих стаята му на Христо Попсимов[57a] с думите, че щом спи в неговото легло, трябва да стане поет с неговия ръст. Траянов, който бе чел вече негови стихове, много ласкаво се бе отзовал за него.

* * *

Най-после след 20 май Теодор отново бе у нас. Наглед възстановен, поуспокоен. И скоро спомена: Не бих ли поканила Иван Радославов да прекара някоя и друга седмица у нас?

Писах веднага на критика. И почнахме да го очакваме с всеки рейс. А когато вече престанахме да се надяваме, той пристигна. Една вечер, идвайки от Самоков, ежеседмичната ми „разходка пеша" за продукти, заварих двамата приятели унесени в разговор. Теодор сияеше, Радославов малко неловко се оглеждаше. Беше хубаво слънчево лято, това значеше Чамкория беше рай. Сутринта след закуската двамата приятели потегляха към „Песъко" и сладкарницата (на две-три минути от нас) и се прибираха на обяд. Радославов носеше неизменно някаква кесия с плодове, а Теодор определяше програмата за след обяда:

— Вера, заведи Иван на някоя хубава разходка. Времето е прекрасно.

И след обедната почивка поемахме с Радославов и децата из околността. Теодор не можеше и не биваше да ходи далече. Оставаше. Казваше ли обаче Теодор:

— Днес ще дойде Симеон. . .,

сядахме на стъклената веранда, гледахме чудесния рилски пейзаж, променящ се заедно с осветлението пред нас, и чакахме.

По баира пред нашата вила се изкачваше с младежки стъп-

ки (Теодор поради болното си сърце минаваше, тоест обикаляше по друг, равен път) Симеон Радев. Всички ставахме да го посрещнем и вече искреше най-интересният разговор. Незабравими часове! Аз тичах да донеса сандвичи (непременно с прясно масло, домати и краставички, които и тримата еднакво много обичаха). Бързах да не изпусна нито един разговор, нито една забележка.

Разговори! Всеки хвърляше своята дан в теглилката и какво удоволствие е, че тя винаги е пълна, винаги клони към този, който току-що е изрекъл магическата дума.

Тези трима, посветени в история, литература, изкуство и музика, имаха какво да си кажат и аз ги слушах до тъмно, не можех да се откъсна. И още им благодаря, загдето видях и почувствувах и чрез тях Вазов, Кирил Христов, д-р Кръстев, Пенчо Славейков, Стамболов, Каравелов, Верлен, Бодлер, Хайне и още много стари познати, живи и мъртви, които минаваха сякаш през стъклената веранда, поспираха се, говореха и живееха за нас сигурно за последен път с думи и случки, отдавна забравени в света. Виждах интересните им прояви, чувах характеристики, които биха ги смаяли и безмерно радвали. Но тук, на нашата веранда, трябваше аз да се радвам и за тях.

Симеон харесваше диаболичните прояви на Кирил Христов и на професор Балабанов. (Беше редактирал с тях сп. „Художник".) Ценеше ги много като знаещ, разбиращ дълбочината на нещата и на хората събеседник.

Един ден Симеон Радев ни донесе три екземпляра от последната си книга: „Македония и българското възраждане".

„На Теодор Траянов, мага на българското слово" — беше едното посвещение.

А на критика:

„На Иван Радославов, който направи от критиката едно изкуство и едно оръжие", беше второто посвещение.

Прочел току-що една моя повест, Симеон и мене страшно ме зарадва с посвещението си.

* * *

Нощем сумтяха над главите ни неприятелските самолети. Теодор чукаше на вратата ми и аз излизах с него в двора. Само първата нощ стана и Радославов. После оставаше в стаята си. Спяха и децата.

Летни прохладни горски нощи.

Дните минаваха. Критикът заговори за тръгване. Страху-

ваше се, че събитията ще му попречат да си вземе пенсията навреме. Настояхме да остане още и едвам му откъснахме съгласието да остане още ден-два.

Тръгна си с обещанието, че ще дойде пак. Теодор се почувствува осиротял, говореше само за него...

Дойде Девети септември. Теодор ме прати да видя какво става на „Песъко". Беше спокойно. Минаваха камиони, пълни със слизащи от балкана партизани. Бях облякла случайно вишнева рокля и един камион спря пред мен, подадоха ми се десетки ръце. Връхлетяха ме въпроси, трябваше да отговарям и камионът потегли, като момчетата радостно ми махаха.

Вероятно около петнайсети септември Теодор замина за Солудервент. Оттам пишеше дълги и задушевни писма. Беше разкъсан от тревоги и съмнения за участта на България. Загрижен също да опази здравето си, за да може да довърши делото си — две исторически трилогии като драматични поеми или като драми за театъра. Набелязваше ми творческите си планове и лични тревоги, узряващи още от началото на 1941 г. Разказваше цели сцени от първата трилогия: например как майките, забременели от неприятеля, се явяват при свещеника и го питат какво да правят с децата в утробата си. Или слепецът, брат на Симеон, който води народа към възход. Теодор уточняваше всички драми и лайтмотиви в последните си писма.

Той дойде към края на септември за имения ми ден и стоя няколко дни.

Потопен в някаква мрачна тъга, по-внимателен и по-нежен от всеки друг път към мене — ние и двамата предчувствувахме идващата черна хала, без да се досетим, че тя вече е белязала живота му. Изглежда, че когато в близостта на двама души думите станат излишни, някакъв предел е достигнат.

КРАЯТ

Тежко болна и в невъзможност два месеца и половина да се грижа за него, приятели и близки, с които се е срещал в това време, отбелязват очебийната промяна, ставаща с него. Здравословното му състояние се влошаваше прогресивно. Пише на майка си тревожно писмо, с петна, изменен почерк, подчертавания. То добре характеризира състоянието му.

„София 1 декември 1944 г.

Мила мамо!

Исках отдавна да ти пиша, но очите ми са малко болни (виждам двойно! Трябва да гледам само с едното око!!) Няма нищо опасно, ще мине скоро. Но имало един софиянец, наречен чичото, бивш съдия, пенсионер, г. Хр. Терзиев, който страдал от същата болест и се излекувал бърже. Този софиянец се намирал сега в Дряново и седял цял ден в кафенето. Така ми каза Георги Хранов. Така че г-жа Тинка Попова лесно ще го намери. Като го попита *как* се е излекувал и *кой* доктор го е лекувал. И той е виждал като мене всички предмети двойно, но се е излекувал бърже. Телеграфирайте ми името на доктора и адреса, а също и рецептата!

Мамо скъпа! много се зарадвах, че оставаш зимата в Дряново. Тук е невъзможно. *Опашки* има и за хляб. Във вашата стая (една ви е оставена на двете! Може би ще живее Елена, а може би и Вера... Тя ще ви пише. Печката (пернишка) ми е нужна. Нека Тането Бици да телеграфира на хазаина да ми я даде! — Написаните на приложения лист препарати са ми нужни! Изпратете ми ги веднага заедно със сметката! Тук няма нищо, понеже се връщат общинските аптеки на бившите им стопани евреи. — Аз хич не можах да се отсрамя пред г-жа Тинка Попова. Бях неразположен, виждах всичко двойно, а главно... Друг път ще се отсрамя по-добре. Стига че сърцето ми е пълно с чувство към нея и към Тането Бици!!! Сърдечен поздрав и на двете!

Моят подбел се свърши!

Очаквам нов. Благодаря много за маслото! Целувам ти много пъти святата десница

твой *Тодор*
първородний

П. С. Намерете ми още днес г. Терзиев (Терзиев), а също и ми изпратете веднага специалитетите!

Пишете ми!

Тодор..."

Писмото тук-там е размацано. Името Терзиев е писал два пъти, защото първия път краят е нечетлив. Личат на доста места размазвания, вероятно от капки, лекарства или сълзи на майката?

През това време той ми пращаше къси бележки и пари!!!

Нямах представа за състоянието му. Държаха ме в пълно неведение.

Щом излязох от болницата и можах да се движа, отидох право в квартирата му. Не го намерих. Неговата хазайка Надежда Георгиева ме уведоми, че Тодор е тежко болен от рак в болницата. Отидох веднага при брат му Траян. Той ми каза, че Елена е поела в мое отсъствие грижата за него. В момента тя беше у тях. Траян уреди с нея да се редуваме в гледането. Той и жена му Мицка веднага ме придружиха в болницата. Влязоха първо те при него да го подготвят, че съм дошла.

Теодор казал:

— Sie soll rommen! Sofort! Sie soll sofort kommen!*

Из бележките ми, писани непосредствено по дати до предпоследния ден на смъртта му.

Четвъртък, 21. XII. 1944

Влязох.

Надвесихме се над него и докато трепереците му ръце трескаво стискаха моите, аз шепна в отговор на запитването му в самото му ухо уговорения парол: „Верулин".

Той повдигна с ръка клепача си, иска да ме види и казва:

— Deinetwegen bin ich krank geworden.**

Пипа светлия шлифер, който бях заела от Мицка:

— Чие е това палто? Ще изстинеш! Студено е!

Отведнъж става нервен, изпраща ни да си вървим.

— Елена е тука. Вървете сега!

Уверяваме го, че я няма. Той се успокоява. Говори с трима ни поред. На мене шепне нежни думи, усмихва се щастливо като в хубавите времена. Говори немски: не иска околните да го разберат. Езикът му е надебелял.

— Du Rommsf morgen, nichf wahr? Jch warte auf dich.***

22. XII. 1944

Отивам при него сутринта. Той е спокойно щастливо дете. Разправя за...

После проявява срам от положението си:

— Теодор Траянов сега трябва да живее под достойнството си. Гали ме и целува, шегува се, духовит е, иска да прикрие лошото си състояние. Пита какво ще стане с Елена.

* Да дойде! Веднага! Веднага да дойде!

** Заради тебе се разболях.

*** Ще дойдеш утре, нали? Ще те чакам...

Казвам:

— Бъди спокоен. Всичко ще се уреди. Засега аз ще идвам сутрин, тя следобяд. А впоследствие аз ще поема изцяло гледането ти.

— Ich bin sehr krank...*

— Два пъти те гледах болен и ти оздравя. Сега също ще закрепнеш. Имал си малък удар и не си се пазил. Сега трябва да бъдеш съвсем спокоен, за да оздравееш.

Той слуша напрегнато и чувствувам как се лови душата му за това, което говоря. Но чувствувам също, че нещо го гнети.

23. XII. 1944

При него съм. Преобличам го и натъкмявам чист. Давам му да яде и го оставям спокоен. Вечерта отивам пак. Той не ме пуска да си отида. Оставам цялата нощ до леглото му. Той спа спокойно, макар и на пресечки, през което време говореше.

Сутринта на 24. XII. ми продиктува няколко реда до него, които да бъдат намерени от Елена, която винаги претърсваше джобовете му. Беше го страх от скандал, искаше да я успокои по отношение на мен. Написах диктовката на негова визитна картичка. Той ми даде да прибера и портфейла му. Вътре са портретите на Дора и моя, на неговите деца и на майка му. Липсват няколко записки до него, на които той държеше.

Нямаше вътре никакви пари освен три късметчета, сребърни стотинки, намерени у дома в баницата по стар български обичай.

Преди моето идване Тодор Павлов му беше изпратил в помен на минала близост десет хиляди лева. Случаят бил такъв: Децата на Тодор Павловата майка умирали. Когато се родил Тодор Павлов, пак по стар български обичай, подхвърлили го пред прага на Тодор Траяновата многодетна майка с живи деца, за да го приюти тя за малко, докато го „откупят за здраве". Всички пари, които Тодор получаваше, даваше на Елена.

25. XII. 1944

Отивам при него сутринта. Той е много бодър. Говори много, сякаш иска всичко да изкаже. Праща ме постоянно при лекаря за позволение да остана да го гледам. През нощта имало затъмнение и тревога.

— Wie einen Hund haben sie mich alleine gelassen.**

* Аз съм много болен...

** Като куче ме оставиха сам.

Той паднал и до кръв си ударил и разбил носа. (Същото чувство на срам у Г. П. Стаматов и същото падане!)

При обиколката на лекаря Теодор му иска разрешението и лекарят дава съгласието си.

Проявява страх от Елена. Опасява се... Успокоявам го. Стоя до обяд. Обещавам в шест часа привечер да бъда при него.

26. XII. 1944

Теодор, доволен, ми връчва разрешението:

„Разрешава се на г-жа Балабанова да бъде като придружителка на г-н Т. Траянов, лежащ в клиника нервно...

— Д-р..."
(подпис)

Вечерта имаше затъмнение и тревога. Една сестра споходи всички стаи и подкани болните по желание да слязат в скривалището.

Попитах Теодор:

— Искаш ли да слезем?

— Не. Ти слез.

Останахме двамата сами в голямата стая. Той стана от леглото, седна на него, притегли ме до себе си. Стояхме двамата в тъмнината. Шегувахме се, чувствувахме се като деца. Това бяха последните ведри минути.

Чуваше се в далечината бръмченето на самолети, както и експлозии. От прозореца съгледах по посока на гарата огнени отблясъци на небето.

Теодор правеше планове: Искаше да го отведа от София, някъде в отдалечена провинция на спокойствие.

Обещавах всичко, което можеше да го обнадежди и успокои. Беше в пълно съзнание, разговаряше задушевно. Надеждата го крепеше.

27. XII. 1944

Отведоха с носилка Траянов на изследване. Носилката сложиха на пода срещу отворения прозорец и вратата, през която непрекъснато влизаха и излизаха.

Най-после затвориха прозореца и минахме в кабинета на една лекарка, която направо му се скара:

— Дръжте се, г-н Траянов, не се отпускайте!

Той не отговаряше на въпросите ѝ и главата му, клюмнала, се клатеше насам-нататък. Подпирах го. Беше в полусъзнание. Лекарката изследва главата му, специално очите. Клеп-

ките му бяха парализирани, но очите реагираха на светлината, виждаха.

Той, както и аз отваряхме една клепач, за да гледа. Не обичаше тъмнината.

28. XII. 1944

Посещаваха го приятели и познати. Според неговото моментно състояние той разговаряше с тях, унасяше се или спеше...

* * *

Към самия край на месеца, отивайки да поема нощното си дежурство, видях един от болните да ме чака пред вратата на общата болнична стая. Той ме предупреди да не влизам при Теодор, защото Елена пак била загубила нервите си, викала и заплашвала по мой адрес.

Пак тревоги за умиращия! Чувствувах се много слаба (бях загубила в болницата четиринайсет килограма от теглото си, едва се държах на крака, не бях виждала децата си, нуждаех се от кратък отдих след преживения кошмар. Реших да се оттегля за няколко дни и заминах за Хасково при децата, докато се уталожат страстите, докато уредя каквото зная, че желае Теодор.

На Бъдни вечер се върнах и отидох в Банкя да търся Иван Радославов. Намерих го сутринта на Коледа във влака да влиза случайно в моето купе.

Отидохме в болницата. Радославов, дъщеря му и аз.

После всичко се уреди.

В преддверието Елена говореше с друга жена. Разбрах после, че беше сестрата на Дора Дюстабанова, Женя. Радославов ни запозна. Тя не разбра името ми. Повторих го високо. Тя трепна. Ръкува се. Влизам при Теодор, пренесен междувременно в самостоятелна малка стая с две легла. Едното празно. Той спи. Викам го тихо с всички нежни имена. Не смея да повиша глас. След малко влиза Радославов с Женя, която ме гледа неприязнено и казва:

— Не му говорете! Лекарят забранява!

Кимвам мълчаливо. После се присъединявам към разговора на тримата. Вмъквам, че имам специално позволително да посещавам по всяко време болния, и на сбогуване казвам на Елена спокойно:

— Утре пак ще дойда.

. . . . . .

Страшна мъка бе за мене да се чувствувам безсилна да сторя повече.

8. I. 1945

Влизам сутринта в клиниката. В коридора Елена и Радославов разговарят разтревожено. Лили е при болния. Казва: Имало опасение да се развие пневмония.

Тръгвам към стаята му.

— Не му говорете! — предупреждава Елена на свой ред.

Влизам при болния. Той диша тежко, хърка. Леки конвулсии разтърсват ръцете му. Сядам на празното легло, хващам ръката му.

— Аз съм Верулин.

Той повтаря с неописуем трагизъм няколко пъти:

— Верулин... Верулин... Верулин...

И после:

— Искам да те видя...

Приближавам го и целувам, зова го нежно, бързам да предотвратя евентуална тревога:

— Бъди спокоен. Елена също е тука. Сега говори с Радославов в коридора. Всичко е в ред. Бях вчера при теб, но ти спеше и не се реших да те събудя.

Той сияе. Лицето със затворените очи има съвсем друг израз. Иска още веднъж да си повдигне клепките. Отварям тази на дясното му око. Той се взира в мене, шепне:

— Верули...

Казва още нещо, но не мога да го разбера.

Влиза Елена. Разменям няколко думи с нея и тръгвам. Тя ме моли да я отменя утре сутринта: Трябвало да си извади купони. Отивам си вътрешно задоволена, че Теодор знае, че съм при него, и че е спокоен.

9. I. 1945

Влизам при болния. Малко разговор с Елена, после тя излиза. Оставам на пост. Спокойна съм. Болното ми сърце мълчи — смъртта не е близко.

По-късно идва Вичо Писомов,[58] когото Траянов обичаше и който неведнъж в нужда му бе засвидетелствувал най-топло сърдечно и материално внимание.

Теодор му подава ръка и го отпраща с думите:

— Ела утре в девет часа!

Той отпраща почти всички посетители.

— Защо постъпи тъй с Вичо? — искам да разбера.

Теодор е смутен, иска да му повторя какво е казал.

— Трябва да съм сънувал. Ти му обясни, като дойде пак.

Идва лекар. Преглежда го. Няма пневмония. Няма все още диагноза. Лекуват го при положение, че мозъчният процес е в зависимост от бронхите. Могло да настъпи подобрение. Яде добре. Знаеше цялото време, че съм при него. Каза:

—Jch will mich nicht von Dir trennen*.

Пита за Д. Изброих му всички, които са го посетили. За поета Дцивгов пита:

— Какво впечатление му направи болестта ми?

Изпада в лек унес и пак говори. Има още страшна сила. Може да ми счупи пръстите на ръката, тъй здраво ме държи. Казвам му това и той веднага я отпуща и почва да я гали.

Иска да напише нещо, но само безпомощно драска с молива на визитната картичка. После иска да диктува. Не мога да приема диктовката му. Той говори тихо, проклинам повредения си слух. Казва:

—Jch sehe iene zeit himmeln.**

Почва да срича буквите нататък, но аз пак не мога да го разбера. Утешавам го, че Траян и Мицка, когато дойдат, ще го разберат. След няколко часа Елена се връща. Оставам болния бодър. Пита за Траян и Мицка. Казва на Елена:

—Sich vertragen! Sich vertragen!***

— Да. Разбира се.

Елена ми носи подарък: един купон за хляб. Помага да си навлека палтото.

10. I. 1945

Елена споменава, че сутринта идвал Коста Стефанов.[59] Теодор не бил в съзнание и не го познал.

Коста дал на Елена 5000 лева.

Разчувствувана от сълзите му, както и от тази щедра проява на приятелство, Елена също се разплакала...

Коста си отишъл неутешим.

Ясно се забелязва влошаване. Конвулсиите са силни, но и силата му е запазена. Крака и ръце блъскат във всички посоки. Понякога мърда конвулсивно и част от тялото си. Идва Иван Радославов. Елена излиза в града. Оставаме двама при болния.

* Не искам да се разделям с тебе.

** Виждам едно време — да зазорява.

*** Да се понасяте! Да се понасяте!

Теодор знае, че сме до леглото му. Пъшка силно. Става ми зле. Моля Иван Радославов да остане повече. Излизам в коридора да дойда на себе си. В този последен разговор двамата неразделни приятели се разбраха за смъртта. Те се сбогуваха трогателно.

Теодор в продължение на два часа приема храна на малки промеждутъци. Изпи една чаша мляко, изяде една бучка мед, една бучка сирене, няколко лъжици супа, малко вода и лекарство.

Към обяд идва на себе си съвсем.

Питам:

— Кой е при теб?

— Верула.

— Значи знаеш...

— Зная ами...

Иска вода.

— Тук гори — сочи хранопровода. Отваря сам двата си клепача и протяга устни.

Пак почват конвулсиите. Не търпи завивки. Рита много. От болницата не дават бельо за смяна. Той лежи на мокро. Сега е спокоен.

Споменава за Дора.

Питам:

— Сънува ли я?

— Не.

И за да омаловажа глупавия си въпрос, продължавам:

— Мене?

— Не. — И след малко: — Вечна й памет. Бог да я прости. Повтори.

— Какво?

— Кажи: Бог да прости.

Повтарям исканите думи.

Чувствувам мисълта му заета с Дора.

После пак се унася.

Елена пристига след няколко часа. Любезна е с мене. Двете се навеждаме над него. Той ни вижда. Доволен е.

11. I. 1945

Отивам по-късно сутринта. Не мога да отменя Елена поради спешна работа. На свой ред й поднасям нови европейски чорапи. (Вероятно по повод нейно изказване, че е останала без чорапи.) Тя много се зарадва. Предложи ми, ако съм в затруднение, да ми услужи с пари.

Оклоних, разбира се.

Тя говори, бъбри много. Не се обаждам на Теодор, но по лицето му разбирам, че следи разговора. Елена излиза от стаята. Използувам случая да проверя:

— Знаеш ли кой е при тебе?

— Верулин.

Давам му ръката си. Той я държи здраво. Елена му носи и дава супа. Той я изгълтва и почва да пъшка.

— Боли ме стомаха.

Пипам стомаха му. Намирам го твърд. Питам:

— Правена ли му е клизма?

— Не.

— Откога?

— От три дни.

Оставям на Елена триста лева, веднага да се направи такава.

Тя обеща да каже на болногледача, щом работата по раздаването на обеда свърши. Изглежда, че същият е доста небрежен към задълженията си. Чувствувам, че дните са повече от три.

Сутринта била Лили.

Болният е бодър. Отвива се, но конвулсиите са отслабнали. Елена разправя колко мъчно са му направили последната клизма.

Трябваше да си донеса дрехи от вилата в Чамкория, защото носех чужди на гърба си, пък беше студена зима.

Навеждам се над Теодор и казвам:

— Утре ще отида в Чамкория. Да ядеш добре и да слушаш Елена. Целувам го в нейно присъствие по челото и ръката. Тя не реагира. Изразът ѝ остава приятелски настроен.

На излизане Елена споменава, че ще му отнесе старите дрехи. (Бях донесла новия му костюм и чисто бельо за всеки случай.) Тя говори високо, крайно практично. Не се съобразява, че болният чува и разбира всичко. Аз се мъча да намаля впечатлението от реалистичните ѝ намеци и мигам усилено. Най-после тя разбира и млъква.

12. I. 1945

Днес не съм била при него. Мицка и Траян са били. Теодор бил много зле. Не бил в съзнание. Болна съм от мъка.

* * *

Бележките дотук писах с молив на откъснати страници от бележника. Да продължа в последните два дни — нямах сили.

1967 г.

На 14 и 15 януари 1945 г., докато Теодор почина, останах до леглото му.

Бълнуваше, стрескаше се. В редките промеждутъци на съзнание му се обаждах, за да знае, че съм при него.

Елена дойде привечер и легна на другото легло.

Седях на леглото му цяла нощ. Той дишаше тежко: хъркаше, бълнуваше. Към един часа през нощта дойде на себе си, размърда се.

Извиках го тихо. Той ми се обади.

— Верулин... — по-скоро разбрах по мърдането на устните му, отколкото чух. Протегна ръка, стисна моята здраво.

— Къде е Елен?

— Тука. Спи. — Говорех тихо. Исках да бъда насаме с него. За да разбера дали е в съзнание и разбира какво му казвам, изисквах:

— Стисни ми ръката три пъти, ако ме чуваш.

Последва три пъти силно стискане на ръката.

После исках да ми стисне ръката два пъти, един път, три пъти... Силата му не беше пречупена, броят на ръкостискането точен според искания.

Казах:

— Каква сила имаш в ръката си!

Той се засмя.

Поиска да си отвори клепача. Не можа. Отворих го аз. Погледът му беше съзнателен.

Тъй на електрическата светлина той ме видя за последен път.

Пуснах клепача. Ах, защо не го държах повече отворен да гледа светлината!

Той не пущаше ръката ми.

Унесе се пак. Задиша тежко. Часове не смеех да мръдна.

Около седем часа сутринта почна агонията. Стори ми се безкрайно мъчителна и тежка. Злокобното хъркане се чу отново.

По-късно дойдоха художникът Сеферов и жената на д-р Бояджиев, която взе нетърпеливо да вдига одеялото му и да проверява дали нозете му изстиват. Възпрях я да продължи с категоричен жест.

Когато краят наближи, Елена се уплаши. Хвана се за мен

и аз я държах здраво да не вика. Исках Теодор СПОКОЙНО да ни напусне.

Около два часа следобяд в присъствието на Сеферов, Бояджиева, Елена и аз (не помня дали е влязъл още някой) поетът ТЕОДОР ТРАЯНОВ пое вечния си път.

II

СЪРАТНИКЪТ

„И струва ми се, че в нашата дружба съм черпил много повече любов към изкуството, отколкото в самия мене!“

Теодор Траянов

С Иван Радославов го свързваше рядка дружба на бойното поле на живота и литературата. Чувствуваше го равен на себе си, намираше винаги да вмъкне в разговори: „Иван каза това!“ „Иван мисли така!“ „Иван е една от най-умните глави на България!“ По отношение на литературата се разбираха съвършено, а където мненията им по някои актуални политически въпроси се различаваха, отбягваха да ги задълбочават. „Иван е най-честният критик. Можеш да му сложиш торба злато, но няма да го подкупиш да ти даде добра рецензия, ако не мисли така.“

Запознах се с критика нейде вън, на улицата или в кафенето. Бегло запознанство, при което едва ли ще да сме разменили някоя дума.

— Изпрати на Иван твоя „Ник“ — ме подсети поетът.

Когато скоро след това бях поканила повече гости у дома, Теодор ми каза да поканя и Иван. Попита ме за менюто. Споменах и за риба.

— Предложи на Ивана друго. Той не яде риба — помоли ме Траянов.

Критикът не промълви и думица за мойта книга, въпреки че седеше до мене на масата.

И пак Теодор беше, който уреди през първите месеци от нашата дружба Иван Радославов да дойде у дома. Държеше да се сближим, разчиташе на един по-обстоен разговор помежду ни.

Слаб и по-висок от поета, критикът пристигна в уреченото време. През не съвсем разрязания процеп на очната кожица неговите кафяви очи хвърляха неспокойни погледи наоколо.

Трябваше да се преборя с неговата настръхнала сдържаност и подозрителност.

Не беше лесно.

Същата вечер Теодор ме запита колко време е стоял Иван. Отговорих:

— Два часа.

— Тогава всичко е добре — каза поетът.

— Как добре?

— Иван нямаше да издържи и половин час и щеше да избяга, ако не беше те харесал — и Теодор доволно се засмя.

Когато в началото на века Ив. Радославов прочита „Химни и балади", той пише в „Балканска трибуна" за Траянов.

Теодор я прочита, усеща колко добре е вникнал критикът в проблематиката на неговия творчески мир и въодушевен от тънкостта на разбирането му, отива да го потърси на края на ул. „Искър", където живееше Ив. Радославов. Връхлита над сдържания и недоверчив критик с такава топла непосредственост, че Радославов е победен. След няколкочасов разговор те се разбират завинаги. Тази съдбовна среща е станала през пролетта на 1914 г. Двамата прекарват почти цялата нощ в разговор заедно, тъй като Теодор е заминавал на другия ден. Той съобщава своя проект за литературно списание „Слънце".

Запитвах и двамата поотделно дали е имало конфликти между тях. Отговориха ми, че само веднъж. Знаех защо.

Но когато след известно време случаят ги среща на улицата и Траянов спира — Радославов няма сърце да отмине. Тръгват пак заедно. Тъй без обяснения (защото помежду им са били вмъкнати интриги от други лица, а те самите никога не са си казвали тежка дума), по силата на вътрешното им прозрение за хода на станалото двамата отново и докрай поддържат нерушима близост.

Естествено трябвало е да имат еднакво верую, еднаква решимост да отстояват безкомпромисно на всеки натиск безразлично отгде.

Какво по-хубаво и убедително доказателство за редактирано десет години списание, даване уводни статии, рецензии, стихове и черен къртовски труд над чужди ръкописи без хонорар!

Веднъж млад сътрудник на „Хиперион" ми се оплака, че в „Златорог" плащали хонорари, а тук... „Този писател не можеше да разбере, че „Хиперион" даваше възможност на млади и стари да се изкажат по неговите страници, да си пробият път и създадат име. Този писател не разбра моралната сила, която

се крие в превъзходството на една чиста всеотдайност към литературата въпреки гладния стомах. А колко пъти редакторите на „Хиперион“ нямаха какво да ядат.

Друг писател, Ботю Савов, ми разказа как видял в ресторанта Иван Радославов с дъщеря си, ученичка тогава. Критикът поръчал на детето половин порция, а сам не взел нищо...

Водили са изтощителни борби всред партизански страсти, морални и физически убийства. Едва закрепили се на едно място, ги уволняват при поредната смяна на правителството, за да хукнат пак по улици и познати, да се лъжат с надежди и обещания, за да се домогнат до някоя длъжност. (Теодор Траянов е назначен като учител в Първа софийска гимназия на 21. II. 1926 г. с 920 лева заплата, уволнен по съкращение в бюджета на 14. IX. 1933 г. Иван Радославов: от 9 юни 1923 г. до 1928 г. е без работа. От 1934 до 1937 пак без работа и още...)

Някои писма от кореспонденцията им:

„Драгий Иване,

Все чаках някое радостно известие от тебе. Вярвам, че сега след успеха в изборите ще можеш да наредиш моята работа. А какво става, или по-добре какво ще стане с тебе? Не вземай по тоя въпрос никакво решение, докато не дойда в София. Най-късно на 15 май сме с генер. консул в София. Затова не искам назначението ми да стане по-рано. Онзи ден поканихме телеграфически Стамболийски да присъствува на техническо-земл. панаир: Той изяви сам желание да бъде поканено официално бълг. правителство.

Тук аз имам доста работа с нашата България, особено с настаняването на студентите. Прокарахме в техникума и университета около 30 души. Разбира се, след като консулът подари 50 000 лева за новите постройки в техниката! Но моето положение е извънредно неловко вече тука и с 2000 лева даже един разсилен не може да преживее.

В литературно отношение имам скицирани много работи, но липсва ми онова вътрешно спокойствие, което е абсолютно нужно за пълното завършване. А колко чудесно може да се работи в Бреслау!

А ти, Иване? Не те ли е засърбяла ръката, ти да седнеш и напишеш нещо такова, каквото само ти можеш да напишеш и никой друг в България. Или да проклинам в името на нашата бедна литература — и България, и нейния мизерен политичес-

ки живот.* А колко си ми необходим някой път! И струва ми се, че в нашата дружба съм черпил повече любов към изкуството, отколкото в самия мене!

Лека нощ!
Твой
Тодор

Бреслау 29 април
1923

* * *

„Неистовий,
неизтощими Иване!

Вчера получих картичка със следното съдържание:... (следва копие от цинично ругане по адрес на сътрудник на „Хиперион", б. В. Б.).

„Както виждаш, брате, маските на нашите „Сияйни" съратници и идейни другари падат! Страшна българска действителност. Както виждаш още, тоя съратник се е преобърнал за жалост на литературен детектив! Трябва наистина силно и вярно да го е улучил нашия Моис[60], за да изпищи по такъв начин. Голяма е завистта спрямо тебе и гранитното ти дело: — Псета и нищо повече. Жалко за Петко[61]. И той завършва тъй печално и недостойно!" (около 21. IX. 1928 г., бел. автора).

* * *

София, 1 юни 1928

Незаменимий Иване!

Тежка буря ме навести тия дни. Разбира се, от Виена: — съдба. Ще ги издържа, нали така е било писано? Не знам какво да направя в такива минути, ако не бе край мене великото сърце на Дора. Ужас и нищо повече. Но... точка."

* При случай показах писмото на Ив. Радославов, който прибави следния коментар към един израз в него: „Траянов никога не се примиряваше с политико-обществените нагони на своя приятел. Тук той има пред вид моето директорство на печата, което много пречеше на навременното редактиране и излизане на „Хиперион".

Ив. Р."

* * *

„Единственият Иване,

Коста е тук. Говорихме много за тебе. Не само изключителен талант, но и умен човек е той. Как те разбира — и като есеист, и като човек. Как разбира твоя метод!

Довечера ще си върви. Ти кога мислиш да дойдеш? Писах на Георги Говедаров да направи при г. Милош Данов да издадат моя превод на „Тантрис". Тебе не исках да те обременявам. Какво е направил?

Говорихме с Коста за твоята мисъл — че големият поет *печели,* когато си събере работите, а посредственият губи! И виж как губи моето протеже — Касърова!

Просто се отчаях, като ги видях събрани. Аз изхвърлих повече от 40 къса, но не помогна. Когато ги печаташе в „Хиперион" — отделно правеха впечатление. А сега, събрани — безличие, шаблон, преживяне. Никаква личност. Просто не смея да споделям това си впечатление от книгата й освен с тебе и Коста! Някак си виновен се чувствувам. Внесох сам доста радикални поправки, но нищо не помогна — (от лайно мекица не става!).

Аз все още не мога да почна да работя. Страшно и ужасно ми е положението. Но все не губя вяра, че ще се оправи. Или ще речеш: Кой знае!

„Хиперион" се печата. За две седмици ще гледаме да го извадим и да турим 5—6 книжка под печат и да завършим полугодието. Дано да има от тебе повече материал. Инак, както каза Коста — лекички са книжките!

Той ще дойде след 1/2 час у дома и още по-хубаво щеше да бъде, ако бе и ти тук при нас. Но ще говорим за тебе!

Твой
Тодор

Дора дойде: Много, много здраве!"

* * *

„Великолепний Иване!

Дължа ти отговора на две писма! Исках да ти пиша надълго по един въпрос, засягащ твоята история, но така съм разстроен (вън от всичко и от нова мизерия на Елена*), че не

* Жената на поета.

съм в състояние да се съсредоточа. Страшно ме изморяват тия житейски мизерии, особено когато дойдат оттам, откъдето никога не си очаквал! След десетина дни ще дам заявление за развод, та, Иване, готви се към Коледа да кумуваш! Искам най-после да наредя и легализирам формално за Дора това, което фактически е влязло в сила и пред бога, и пред хората.

Аз не работя нищо. Но затова пък работиш ти. Моята работа може да се поотложи, но твоята — е насъщна нужда вече!

Говорихме вчера с Моис за тебе. Наистина предстои ти работа може би много по-трудна от тая на неистовия Висарион в Матушката. В българския духовен живот са се натрупали толкова много лъжи, нелепости и недоразумения, че само ти и никой друг не би могъл да ги разчисти. А кой друг би могъл да постави развоя на нашата литература като духовно-културна проблема, ако не ти, който наистина най-вече от нас всички си живял и горял с нея! Всички почнаха да се убеждават, че ти не си само „естет"! А нещо с няколко плюса повече! Каква ще бъде главата за 90-те години, предсещам от статията ти „Нашата интелигенция!" — Какви завършени белетристични типове са били Янко Сакъзов, Габровски, твоят другар Д. Димитров, Николай Иванич и др. . . .Така мисля аз.

Изненада ме твоята прецизност за оглавението на Пенчо Славейковата епоха: еклектически естетизъм! Така е. Това заглавие сякаш дава най-верния отпечатък и на духовно-културния, и на чисто литературния образ с неговите лъкатушения и безстилност! А какво стройно, искрящо, цялостно дело е млада България! Такъв прецедент имаме само в немската романтика! Спомни си само каква разкъсаност представляваха руските събратя (москвичите около „Весы" и петербургските квазимистици около Вячеслав Иванов!).

Хайде да спра! Стига сме си хвалили стоката! Защото те може би съвсем не са се чувствували така „цялостни", както бихме искали да ги видим!

Моис е написал хубава работа за разглезената книга на Петка.* А четеш ли идиотските (в буквален и преносен смисъл) фейлетони на Ботю Савов в „Пряпорец"? Рядко са си давали такова бляскаво рандеву безграмотността с хипокризията, както с тия фейлетони. Жал ми е за тоя човек. Оглупяването му е

* Петко Чорбаджиев — Росен за една негова книга „Пътеписи". Ив. Р.

прогресивно и равномерно. Онова на Петка — на скокове! Разни темпераменти!

Лека нощ
Тодор

Нарочен поздрав от кумицата Дора!

* * *

„Скъпи Иване.

Не ти писах досега, понеже се намирам в страшно положение. Просто се чудя как не съм полудял досега. Какво да ти го разправям. Но каквото ми се струпа върху главата последните десет дена, не бих желал да сполети никое божие чадо. По-важно е, вярвай, излизането на „Идеи и критика". Четири пъти търся Хаджиева.* Едва снощи го намерих. Таман се канех да почна — хоп! дойде едно „златорого" говедо. Ще остане за в понеделник или вторник.

Получи ли книжката! Статията на Димова** съвсем не е така еретична, както ти я представили. Аз зачеркнах 6—7 полемични реда.

Моис ще ходи в Париж. Формено го пъдят! Дядо му и баба му го не искат вече. Той е страшно отчаян. Може би така е най-добре за него.

Лятос къде ще ходиш. Пиши ми, Иване, пиши ми, защото и мене страшно отчаяние ме е обзело. — От всичко!

Здравей
Твой
Тодор

* * *

„Скъпи Иване!

Да, жив съм още, но недей пита как съм, във всяко отношение. Намерих най-после (с д-р Башулкова) изход за развода. Вярвам след няколко месеца ще бъда свободен. — Ще ти разправя всичко, като се видим. Но ще ми са нужни доста пари.

* Хр. Хаджиев — известен издател от фирмата „Хемус.
** Дамян Димов — късо време сътрудник на „Хиперион", литературна критика с публицистична основа. Ив. Р.

Затуй, моля те, намери стария ми другар Георги Говедаров и гледайте да свършите нещо с Данови! Защото инак?! ... Стига.

Сега за тебе. — Вярвам и си представлявам как си задълбал в твоята история! Напиши я, защото, ако ти не я напишеш сега, история на българската литература няма да имаме и след 50 години. И кой знае как се би развила нашата бедна литература без твоя най-капитален труд! Не знам, а ти знаеш!

Пристигна славният Николай Хрелков. Разбира се, най-напред потърси мене и тебе! Широка, хубава душа има тоя човек! Прилепиха се с Минчо! Съединиха ги седемте погачи! Те с Пейчо ще издават литературен вестник, в дух гипері онскы; разбира се, дадох им нашата отеческа благословия. Моис привърши работата си за Цвайг! Знаеш ли, че великолепна работа е написал тоя темпераментен човек! Надскочил е себе си с цял бой!

Мислим да турим вече седма книжка под печат.

Приготви уводна статия! Ако нямаш, ще напиша аз — за Стефан Георге. Мисля да препечатаме от „Хроники“ статията ти за Клабунд. (Какво си чел, починал тоя гениален поет, 37-годишен, в Давос) — Според мен най-големият от германските драматурзи след Хауптмана. Голяма книга е написал твоя любимец Specht* за Цвайга! Моис ще я изпише. Също изписах аз книгата на Цвайга за Херман Бара. Бенароя получи една голяма книга за Цвайг. Четох я. Ще ти чета на тебе. Не е особено нещо. От това, което следя, излиза, че Цвайг като есеист, се е учил у Емерсон, Сен Бьова, Тена, Сюаре и Фройда. Даскалите са солидни фирми, за това и ученикът е тъй солиден!

Хайде довиждане тия дни в София!

Твой
Тодор!

Написах за „Некрасов“! Дора настоява да го посветя на тебе! Аз мисля — Бодлера. Но не съм решил. За Некрасов е много сполучено. Целият му ръст е изделан от светлината на сегашното време, сир. направих го съвременник!

Сърдечно много здраве от Дора

Т.

Поздрави нарочно г. Дякович!“

* Рихард Шпехт (1870 —
Книги върху Йохан Цраус, Густав Малар, Рихард Щраус, Брамс и пр.

* * *

„Скъпи братко!

От писмото ти виждам, че разбираш защо не съм се обадил. Страшни празници прекарах. Нищо. Съдба. Види се, че горчивините още не са се свършили. И то какви?! Едва настаних Васко в застр. д-во Звезда (3000 лв. месечно). Един от големите товари падна от гърба ми. А тежат още 99!! А колкото за Петко Росен?... — Възмущението на всички е голямо. Акотия дни го бе срещнал Минчо — лобут щеше да яде Петко, и то какъв. Днес срещнах Ботя. И той не може да скрие презрението си. Ех, братко, много си голям, за да ти прощават пигмеите!

Водя със Ст. Атанасов преговори за издаване на „Хиперион". Съгласен е. Остава въпросът за коригирането и работата на Митьо.[62] Иска да ме натовари, но аз едва ли бих поел всичко. Съгласявам се да прегледам стилистично всичките първи коректури. Но за другата Митьова работа — казах му да си търси човек. По въпроса за нашето възнаграждение съгласен е по принцип. Ще те държа в течение. Не ще е зле да поговорим и с Дановците. С Атанасов, вярвам, ще се дойде до един край.

От вестниците си разбрал, че артистите изгониха Стойчева. Цялата работа я организираха младите (на чело с Кисимов, Зл. Недева, Жорж и Огнянов. Сарафов неохотно се е присъединил. .. Днес се срещнах с Петър Тодоров. Той действува за един комитет под мое председателство (с Костов и Масалитинов). Пиши веднага в тая смисъл на Радославов. А не ще бъде зле да прескочиш тука, разбира се, ако можеш!

Как върви историята? Моят „Пантеон" спря. В това душевно състояние, в което се намирах напоследък — **нищо не можах** да напиша. Преди Коледа написах за Маларме. Много съм доволен. Слушай сега:

НАРЦИС

В памет на Маларме

Проклятие от памтивека
Тежи над всяка красота,
То буди демона в човека,
Руши сърцата на света!
Но има царствени натури,
Родени нивга да не мрат,
Душите им не помнят бури,

В сърцата им легенди спят!
От всички тях най-царствен беше
Нарцис, съзвучен като бог,
Той тръпно над лика си бдеше,
Огледан в някой вир дълбок!
И нивга той на красотата
Не вкуси земния нектар,
Напразно жива кръв сърцата
Поднасяха в последен дар!

Веднъж той, в унес пак забравен,
Видя лика си, чужд и нов,
Глава двурога, жаден фавън,
Очи, безумни от любов!
Изченал бе ликът божествен,
Плътта се раждаше със страх,
Сама Дияна пояс девствен
Развързваше за пръвен грях!

Очи безумни ослепяха
От своя пламък отразен,
Но где и как смъртта познаха,
Легенда е до днешен ден!
Понявга само южний вятър
Мълви, помилвал някой лист,
Живей с нектара на земята.
Оплаквай бедния Нарцис!

23. II. 1928

Сега сбогом, Иване, и дръж прекрасната си реч за Вазова. Сърдечен поздрав от Дора.

Твой
Тодор"

Поетът бърза да направи достояние на приятеля си първите четири строфи от „Нарцис" в първа редакция.

* * *

„Чамкория, 26 май 1944 г.

Драги братко, съратнико и приятелю,

Както знаеш — и този път избягнах смъртта. Докторите се бяха уплашили и аз, болният, им давах кураж, като им казвах:

имам пълното съзнание, че няма да умра! Но тежко и мъчно изкарах болестта. Още същия ден вярната Вера пристигна в Ихтиман, като пътя от Чамкория до Костенец, 26 км, е преминала апостолски! На другия ден същия път по същия евангелски начин премина и Жанет. Лекуваха ме докторите Руневски и Цанев (Лили сигурно ги познава). Храната беше ужасна! Вера можа да устрои да получавам мляко, масло и сирене отвън, разбира се, много скъпо!

Донякъде аз съм дошел на себе си. (Загубил бях 16 килограма!) Но сега ме измъчва жлъчката. Всички лекари ме пращат да се лекувам в Солудервент. Но там не може да се отиде, понеже пощенци и железничари са окупирали ведно с балдъзите и тъщите си — всичко!! Правя някакви постъпки за моето отиване. Кога ще бъде — не знам! Но дотогава елате за 2—3 дена с Козмата тук, в Чамкория. Няма да ви струва повече, отколкото струва рейсът от Чамкория и обратно (по 125 лева, ми се струва). — Моето списание не съм го видял още. Изглежда, че книгоиздателството е изгоряло и 1-ва и 2-ра книжки също. Сега печатат на ново. Поискаха ми нов материал. — Зданието на Стоян Атанасов на „Неофит Рилски“ е изгоряло. Той не се е обадил досега. Бяха му писали, че съм тежко болен. Той живеел във вилата си в Горна баня. Срещнах в Самоков издателя Коюмджиев. Той ми каза, че много книги са изгорели в София. Чипевите книжарници били изгорели до основите. — Вие как прекарвате в Банки? Аз имам стая и в Самоков (ул. „Мариева“ № 253, ъгъла с улица „Подридна“). Тази знаменита улица „Мариева“, сто крачки от къщата, където живея, се казва и „Авксенти Велешки“. Изобщо Самоков е един объркан град, с негостоприемно и доста зло население (асировавилонци!). В Ихтиман не живеят българи, а чисти сирийци. И типът им е такъв. Още не са сменени имената на селата Горна и Долна *Василица,* кръстени така преди 1000 години в чест на Василия българоубиец. — Вярвам, че и ти, и близките ни приятели изживявате развитието на войната най-дълбоко!...

Толкова много имаме да си кажем! Дигнете се с Козмата и елате в Чамкория. Но телеграфирайте 3—4 дена по-рано. Да не би да съм в Самоков. Рейсът тръгва в 10 часа от София (понеделник, сряда и събота) и в 12 часа пристига в Чамкория... — Поздрав на д-р Лила. Нека види в аптеките в Банкя има ли препарати от *естествен* йод (риодин, неориодин, сеподин или опдойодин). Вероятността да се намери в малките аптеки е голяма. Сега до виждане и до чуване!

С най-сърдечни поздрави на всички, на Лила, Козмата, Йовев, д-р Попова.

Стискам ти братски ръката.

Твой
Тодор

„Др. Тодоре,

Изпращам ти „Нарцис", преписах го, защото беше на една страница с цялото ти писмо, а не ми се искаше да го разкъсвам. Забавих с изпращането му, защото трябваше да се поровя, догде го открия.

Аз продължавам „историята" си. Макар преписвана на машина, но поправките върху текста продължават, както коректурите и допълненията. Пък трябва да се мисли и за архитектониката на цялото. Работа без предшественици в това отношение е просто стократно по-голяма, отколкото трябва да бъде в същност! Въпросът за проблематиката на нашата литературна история не е слаган дори до днес у нас! Та пречките и неудобствата са извънредно много. Но карам — осланяйки се главно на съвършената ми ориентировка в литературата ни от началото до днес. А и паметта ми, почти непокътната досега, ми услужва извънредно много. Но нали се запретнах* и ще я изкарам. За идната есен тя трябва да бъде готова за публиката. Разбира се, почти цялото ми време — дори служебното ми, е заето с това — степенувай, допълвай, преписвай. Трудно може нещо друго да улови човек.

От вестниците виждам като че предстоят събития. Бояджиев изглежда да е в навечерието на оставка. Дано дойдат по-благоприятни условия, дано стане нещо най-после! Струва ми се, че Омарчевски ще става м-р. Така подразбрах и в София.

Стискам ти ръката
Твой *Иван*

Пловдив
11. X. 33 г.

* * *

„Др. Тодоре,

По мълчанието ти и от това, което Лилка ми писа, след като те е видяла, разбрах, че нищо не става и няма да стане

* Текстът нечетлив.

от моя въпрос. Въпреки уверенията на министерството, което само признава за „срамно и жестоко“ извършения скандал с мене, въпреки общественото негодуване особено тук, в Пловдив, и енергичното застъпничество на областен директор и гарнизонен началник, които искрено и дълбоко се възмутиха от извършената мизерия. Остава вече да се миря с положението и да мисля какво ще се прави пред тежките перспективи, които се откриват. А те собствено няма какво да се откриват, защото от първия ден се почнаха всички тези горчивини и тревоги, които винаги са идвали в такива случаи и които и теб са добре известни. След 2—3 дена аз напущам окончателно. Пиша ти все пак това писмо, защото почувствувах нужда да пиша някому — ей тъй „ответи душу“, както се казва.

Да си дал на тази страна толкова много, почти целия си живот, за да твориш мисъл и култура, да си искал да бъдеш честен в мисълта и делата си, да си изпитал толкова горчивина и обида дълги години в контакт с една груба и подла съвременност и при всички превратности и изпитания, да си дал отбрани страници, писани с кръвта си, от които не една ще останат да живеят, и все пак към залеза на живота си да бъдеш изпратен без колебание отново на кръстопътя — това само тук може да стане! Не! Това и да бъдеш — ще се стопиш! Не една, не две бури, не две изпитания са минали от ранни години върху главата ми, но морални сили, но равновесие се губи, за да посрещаш нови. Чувствувам волята си парализирана, някаква умора и някаква апатия ме цял обхваща. Нищо не желаеш, за нищо не ти се иска да мислиш. От сърцето ти кръв капе и физически просто боли. Едничката защита срещу подлостта и мизерията на съвременниците, едничко упование е била моята творческа работа. Мислех, че няма да се намери майстор в тази страна, за да прояви такова морално тъпоумие и такова лекомислие, за да посегне. Но и това било възможно. Един от най-случайните от случайните в тази страна има „куража“ да извърши това престъпление! Защо? Да се постави тук един негодник, едно нищожество, на което самият този м-р прави позореща за него анкета. В своята седемгодишна предана служба тук на мене не се направи ни анкета, ни служебна ревизия, макар че аз няколко пъти я исках. Но те знаят, че моята служба тук е безукоризнена, и затова от засада ме издебнаха — най-подло. С чувство на дълбоко огорчение и обида напущам тук, понасяйки още един тежък спомен в живота си!

Цели седем години, погребани тук, да се смятат като нищо!

Прощавай, че ти пращам такова писмо — и твоята Голгота

край няма! Но кому другиму можах да кажа това, което ме души и притиска и за което все пак едно писмо до близък човек е един изход.

Много здраве и до скоро виждане
Тв. Иван

Септември 1934 г.
Пловдив

* * *

„Баня Вършец
15. III. 39 г.

Др. Тодоре,

Малко скучая, но превъзмогвам — защото иначе тук е добре — по моему това е най-благоустроеният кът на курортна България. Няма тахтаби, добре се яде и още по-добре се спи. Аз ще остана тук до края на седмицата и се завръщам. Тука е и Коста[63] — разхожда и той свойта меланхолия, а вечер приказваме — и то доста живо — нали ми знаеш адета... Ама имало и отчаяни „хиперионци" тук, големи негови почитатели, които само питат: дали не ще почва скоро. Сега виждам каква голяма грешка сме извършили със спирането му! А твоето име сякаш, приятелю, се произнася с благоговение! Разбира се, мен ми е кеф, защото това ме пренася 30 години назад — тогава, когато всичко беше тъй пълно с неизвестности в бъдещето въпреки нашата самоувереност и нашата вяра! Удивлявам се как провинцията великолепно се ориентира в литературата — особено за нашата „плеяда". И ти си прав! Колко верен, колко истински е бил нашият път! Нашето е наложено. И друго: колко приятно е да приказваш с тези искрени, девствени, честни хора! И като си помисля за София, за среща с маниаци и парвенюта!

Хайде много здраве и на
Тв. Иван"

* * *

„София,

Драги приятелю Тодоре,

Преди 2—3 дена виждах Трифона[64] — говорехме за тебе да се направи нещо. Тази сутрин го срещнах пак, по това той ми

съобщи, че ти са пратени вчера средства. Тъй че надявай се в 1–2 дена да се опаричиш. Писах ти преди седмица длъжко писмо — получи ли го? Аз нямам нищо от тебе, но дано си добре. Какви ти са плановете за зимата? Мислях, че ще прескочиш до Банкя. Аз все още там се въртя — пари не достигат да се измъкна от тази дупка. Сега дойдох да видя нещо да направя във връзка с това. Г-жа Балабанова в Чамкория ли е още? Бях онзи ден на събрание на нашия съюз — избрахме Трифона, добър е. Людмил дойде при мене — било що било. Пък и аз тъй мисля. Вижда ми се сърдечно от негова страна. Пита ме участливо и за тебе. Мъката ми е, че не може човек да поработи — чергарски живот. А времето не върви — лети. Дано се видим скоро!

С благопожелания стискам ти сърдечно ръката

Тв. Иван

* * *

„Банкя 19. I. 44 г.

Драги Тодоре,

Получих телеграмата, но възнамерявайки да дойда сам в Ихтиман, не ти писах веднага. Сега се виждам в невъзможност да сторя това и ти обаждам. Аз съм все още тук и още не съм решил какво да правя. Обстоятелствата ме карат да изчаквам, пък и искам да дочакам пенсията, преди да предприема нещо. Ти какво възнамеряваш? Не мислиш ли да идваш насам? А за зимата? Аз се измъчих тука, но няма какво. Писах и на г-жа Балабанова, но може би не е получила картата ми — и не знам изобщо дали е там още. За Козма известията са лоши. Бил много зле заболял — все пак никой нищо положително не може да каже. Хр. Даскалов не виждам вече тука. Все чакаме писателския апанаж и все още го няма, пък дали изобщо ще го има — въпросителна. Добре ли си със здравето?

Стискам ти сърдечно ръката

Иван.“

* * *

Виждам Иван Радославов да се изправя пред ковчега на приятеля си и преодолявайки страшното вълнение на първите си думи, да чете посмъртното слово[65] за поета в черквата „Св. София“ в деня на погребението:

След Иван Радославов артистът Константин Кисимов прочете трогателното си слово и трагично се сбогува с любимия си поет.

От мнозината наши общи познати, които помолих след смъртта на поета да напишат за албума ми нещо за него, най-напред се отзова Иван Радославов. Критикът с голямо желание веднага седна да пише и в продължение на няколко седмици ми връчваше по няколко листа (от дадените му за случая специални пергаментни листове). Всеки откъс имаше наслов: „Случаят с фейлетона: „Химни и балади“ от Теодор Траянов, „Месианството на Траянов“, „Последни дни“, „Теодор Траянов (Бележки на слуки)“, както и прощалната му реч за поета в черквата „Св. София“ в деня на погребението. Тъй се събраха двайсетина страници, изписани с внимателния почерк на съратника. В изданието „Теодор Траянов в спомените на съвременниците си“ от 1969 г. от Иван Радославов е поместен само откъсът „Последни дни“. Тук предавам „Бележки на слуки“, „Случаят с фейлетона: „Химни и балади“, както и прощалната му реч за незаменимия приятел.

„Теодор Траянов (бележки на слуки)

Траянов е от тези големи представители на народа си, у които последният вижда винаги един водач и търси упование и утешение. Той е над всички знамена, но името му може да стои на всяко знаме. Това не се вижда само когато личната неприязън, озлоблението и фанатичната ограниченост бушува. За това са потребни по-други времена от днешните.“

* * *

„Обикновено преднамерено или от незнание едва ли не някакво негово изключително преклонение пред всичко, което немският гений е дал, особено в изкуството и поезията. Но той изпитваше същото това преклонение и пред други гении на духа пред Байрона и Шекспира, пред Данте и Леонардо, пред Пушкина и Лермонтова. Той еднакво възторжено живееше с всички тук.

* * *

„Дори Байрон и Лермонтов бяха най-предпочитаните от него. Може би затова, защото чувствуваше някакъв особен афинитет с тях. Афинитет впрочем, който всеки изследвач на неговото творчество може да установи без особено напрежение.

Той — състои в стихията, патоса и устрема на вдъхновението. „Демон“ беше едно от малкото неща, с които той дълбоко живееше“. (Sic.)

* * *

Спомням си, че показвах на Траянов моето джобно хубаво издание на Лермонтови стихове от 1871 г., споменавайки, че Г. П. Стаматов често възторжено ми е превеждал от него. Траянов грабна книжката и се зачете. После я сложи в джоба си. Дълго време я виждах в стаята му и той ми превеждаше от нея. Но очевидно впечатление му правеха съвсем други стихове, не това, на което Г. П. Стаматовата мисъл се спираше. Като „Дума“, а именно „Демон“, „На смерт Пушкина“ и др.

Когато след година-две той ми върна книжката, намерих на вътрешната страна на корицата неговото име, колебливо написано с молив.

* * *

„Траянов беше детски доверчив. Той вярваше в другите, които търсеха неговото приятелство и неговата близост, не защото техните искрени или неискрени слова му харесваха като лицеприятие, а от една широка и голяма сърдечност. И се привързваше скоро. Този човек в своето обикновено и творческо усамотение жадно търсеше *човека* у другите независимо от положението и интересите им. Но тъкмо тази голяма доверчивост му носеше най-големите горчивини, след като додеше измамената илюзия. Никога обаче огорчението у него не избиваше в дребнавостта на озлоблението. Той беше над това. Идваха малки, но също така и големи — тежки разочарования от близки на пръв поглед, които му бяха твърде много задължени и в своята литературна работа, и в своите понякога много мъчни за тях житейски обстоятелства. Той наистина съхраняваше в себе си всяка горчивина, но сякаш диреше случай да види автора и в друга по-добра светлина, за да го спомене топло и с участие.“

* * *

„Може би в тази доверчивост имаше и наивитет. Големите личности са винаги наивни, на пръв поглед, като за това им качество посредствените около им се позволяват да мислят, че са

духовно късогледи. След всяко разочарование от неблагодарниците за дружбата им с него и за мизериите от това около му, той неведнъж е казал: „Те забравят, че хитрите никога не могат да надхитрят умните, защото все пак умният е по-горе от хитрия, но глупавия“.“

* * *

„Въпреки тази доверчивост Траянов имаше учудващ усет за хората. В първия миг още нему беше съвършено ясно кой е насреща му. Ако в следните мигове не взимаха връх добротата, сърдечността и топлотата у него, които разнежваха този иначе несантиментален и непреклонен човек, той би бил един от най-недостъпните хора. Само използувайки нечестно тези страни от натурата му, мними приятели и другари му отвръщаха с воняща неблагодарност.“

* * *

Смятам Траянов за най-културния писател не само по отношение на неговите съвременници, но и в миналото. Той притежаваше една универсална култура. Беше в стихията си в литературата, но също така беше у дома си и в историята, и във философията, и в музиката, и в пластичните изкуства, та дори и в позитивното знание. Към богатството на натурата с нейната огромна интуиция се прибавяше едно обширно богатство на идеи и знание. Това е една от причините на неговата „великолепна самота“ (**splendide isolation**) сред съвременниците му“.

* * *

Незаменим събеседник, увличащ **causeur**. Тези, които са били в досег с него, помнят неговия колоритен разказ за нещо, неговите великолепни бележки и реплики, които шареха като злато от знание и факти, подправяни често с един нему присъщ, както обичаше да казва, Шекспировски хумор. Поради това той беше един от най-желаните във всички среди и кръгове.

* * *

Траянов помнеше много от това, което беше чел и научил. Но никога не обичаше да цитира, особено стихове. Обаче не един път съм го чувала да повтаря две неща: знаменития и дъл-

бок стих на Хьолдерлин: „О, отечество, не жали! Ни един не е загинал в повече, отколкото е трябвало!“ и този на Хервега: „Когато бог създаде желязото, той искаше да има роби.“

* * *

„Той беше преживял много изпитания, такива, каквито съдбата рядко изпраща някому, и които разтърсват до най-съкровени глъбини душата. Така беше с трагичната кончина на големия му син и със загубата на изпратената му от тази съдба велико утешение с Дора. Не го видях и в тези върховни мигове да размекне и се отдаде на слабост, въпреки голямото и дълбоко страдание. Но мълчаливи, изобилни сълзи замъгляха погледа при спомена за някоя трагична съдба, особено при четене на негови стихове. Сякаш в един момент той изживяваше велики изпитания, всичкото страдание, което бяха изживели в продължение на няколко десетки години, и се разтопяваха в тези изкупващи ги сълзи.“

* * *

„Траянов беше готов винаги да се отзове на нуждата, отдето и да се покаже тя. Сам беден, той делеше сетните си левчета и цигари не само с приятелите, но и с обикновени познати, дори и със случайно срещнати. Така го познава не само София, така го помни и останала България.“

* * *

„Той беше „бохема“. Така живя той от ранни младини до края си. Но от тази бохема, която през най-големите житейски превратности знае да запази достойнство и благородство. Такъв той не е имал никога, нищо общо с онази „бохема“ твърде много някога у нас, която беше синоним на „босячество“, и която той дълбоко презираше. Ако има някакъв аристократизъм, оправдан от всички условия и обстоятелства на живота, това е аристократизмът на духа. Той се запазва през изпитните от онези нравствени падения, които веднъж завинаги унищожават личността. Траянов беше бохема, но от „бохемата“ на Мюрже, когото той, струва ми се, никога не беше чел.“

* * *

„Предават, че големите творчески натури имат своите лични странности и предпочитания във време на работа. Едно от тези предпочитания за Траянов беше лятната дневна горещина. Вярвам, че най-големите си и вдъхновени неща той е дал тъкмо в такива дни. Това и по личното негово признание. Аз го помня, когато работеше над „Български балади“ (дадени всичките — тези поместените в първото им издание — издателство „Хемус“, — всичките едва ли не за 2—3 седмици, почти гол, по долни дрехи, блажено потопен във ваната на горещите юлски дни. Но и тук съдбата остана логична по отношение на него, като пожела да бъде изпратен на вечно успокоение в един от най-жестоките зимни софийски дни.“

* * *

„Неговите предпочитания в българската литература? Като се остави настрана Ботев, който е, както той сам се изразяваше, hors concours, той ценеше Пенча Славейков за неговите главно *Епически песни*. Яворова за Лермонтовското, което имаше в него, и който му беше най-близък по стихия въпреки разликата в натурите. Вазова главно за *„Епопея на забравените“*, а твърде малко К. Христова. В белетристиката преди всичко Вазов, Антон Страшимиров, Г. П. Стаматов, Й. Йовков, по-малко Влайков и Елин Пелин, които не бяха по вкуса му. От младите си съвременници особено Хр. Ясенов, Д. Дебелянов, Тр. Кунев, Ем. п. Димитров в някои от лиричните му работи. Ценеше високо творчеството на Лилиев повече като изкуство, отколкото като пълнокръвна поезия, защото поетът на нежните „Птици в нощта“ беше антипод на неговата непосредствена, мятежна — „варварска“, както обичаше да казва за себе си, преливаща от жизненост поетическа стихия.“

* * *

„Траянов въпреки голямото си творческо самочувство беше един от най-скромните писатели. Никога не можеше да понася, когато в негово присъствие разточителствуваха в похвали за работите му или го рецитираха. Той се вълнуваше и бързаше да се отдалечи оттам. Всички помнят колко усилия бяха употребени, за да го накарат да се яви на естрадата във време на 60-годишния му юбилей. Беше извънредно смутен и безпомо-

щен. Иначе в интимен кръг той с живо задоволство слушаше рецитации от стиховете си и дори искаше да му се четат и препрочитат."

* * *

„У Траянов имаше гордост, обаче тази гордост, която отличава големите духове и която се изразява в дълбокото пренебрежение към малкото и дребнаво любопитство, което има дързостта да се вмъква в „святата светих" на хорските души. Затова пък към слабите и честни натури, той отиваше с открито и любящо сърце, със своята без остатък топлина и сърдечна откритост. Оттам омразата на едни и дълбоката преданост и привързаност на други — към него."

* * *

„Траянов държеше твърде много на една спретната и дори изискана външност. Но това нито от суета, още по-малко от претенция. Това му беше органически присъщо качество в пълна хармония с неговата вътрешна духовна изисканост. Никога не го видях да пренебрегне тези изисквания към себе си. Той искаше това и у другите. Той не търпеше — не бедността, — но онази небрежност в това отношение, която идва като едно неуважение към тези, с които искаш да бъдеш."

* * *

„Като натура Траянов беше едно странно смешение на жизнерадост и оптимизъм и на мистика. Първото се появяваше във всекидневния живот и в общуване с хората, а второто — в тишината на самотията и творческото самочувствие. На това последното се дължи и цялото му творчество — наситено с толкова магия на тайната. Преди да се прояви силно в последните му години, което се изразяваше и в голямата му религиозност, тази мистика на духа може да се открие в цялото му творчество — още от Regina mortua. Дълбоката и незаменима загуба с Дора (Дюстабанова) изостри тази извънредна чувствителност до крайни предели".

* * *

„Траянов беше като личност и натура наистина поет — съвършен тип на това, което се разбира под тази дума. Съвършената му непрактичност в живота, неизменната му наивност и доверчивост, огромното въображение, което почти винаги заместваше реалния усет към хората и нещата, непостоянството в увлеченията — било то сантиментални или обществени — липса на положителност — ето класическият морален критерий на Траянова, който е верен за всеки поет."

* * *

„Повече от тридесет години наред — почти цял един живот — изживяни чисти и свежи, нито един миг непомрачен! Аз ви виждам днес през сиянието на скъпи и неувехващи спомени, само спомени, защото този, с когото пълно и кръвно бяха делени, не е вече тук.

Вий няма да се върнете часове на свята неповторима дружба! Вий, особено, късни нощни часове около масата на някой усамотен локал или в дългите скитания през чудните есенни софийски нощи, които ний тъй обичахме и които изпълвахме с нашите видения и миражи! И то тогава, когато тежки изпитания на нашето сурово всекидневие разпъваха душата, но за които обаче ний никога не говорехме. Защото какво значеха те пред онези велики тайни и истини, които бездънното звездно небе и изкуството и поезията ни нашепваха като едно велико утешение!

С каква благодарност и признателност мога да се отплатя на съдбата, която за толкова дълги години беше благословила тази дружба, като дължимо и велико изкупление срещу всички горчивини, изпратени ми от нея! Предани, незаменими и отминал си вече, приятелю!

София
Януари 1945 г."

* * *

Случаят с фейлетона: Химни и балади на Теодор Траянов

Беше след Балканската война.

Аз бях преодолял, макар и несъвършено още, изключителността на моя индивидуализъм да не правя общо дело с публиката чрез известното писмо до покойния писател П. Ю. То-

доров и няколкото статии и бележки, появили се през течение на 1912 г. в сп. „Наш живот“ на А. Страшимиров. Но изпитвах някаква боязън да не се превърна в някакъв досаден писач на схоластични, лишени от въздух мъртви неща. Стоящ още на този кръстопът, не беше изключено да обърна гръб и се върна пак там, откъдето бях тръгнал, и да се откъсна еднаж завинаги от всякаква литература. Още повече, че самата литература като някакъв занаят и тогава и до ден днешен да ми е било противно. Аз мечтаех за живо дело — дело, с което като живееш да чувствуваш, че гориш. Но де беше то? Аз се взирах и търсех.

Изведнаж — „Химни и балади“ на Траянова! „Regina mortua“ в нова и разширена редакция. Том великолепно издържани песни, които грееха като златно петно върху сивия фон на тогавашната българска поезия! Да! Има на какво да се опре едно ново отношение към нашата духовна и частно литературна действителност. Аз почувствувах криле. И съвършено искрено и право е това, което в предговора на първата книга на моите „Идеи и критика“ (1921 г. писах: без *Химни и балади* тази книга би била невъзможна. И не само тя. Цялата ми по-нататъшна работа на писател и критик изхождаше, се опираше главно на тази нова изграждаща се гранитна кариатида на българската духовност и култура.

И написах бележката си за този „непонятен“ поет и за тази „нова“ книга, която бележка се появи като фейлетон във в. „Балканска трибуна“ през 1914 г. (Не помня точно коя дата). По една случайност тя едва ли щеше да види бял свят. Ръкописът, затурян някъде из редакционните книжа, беше случайно открит от редактора му (Мих. Герджиков) и даден в печатницата за набиране. Аз работех в „Балканска трибуна“, разчитайки все пак на някакъв, макар и нищожен хонорар, защото тогава нямах никакви определени доходи, а семейните задължения — големи. При случая с тази бележка — фейлетон, главният директор на вестника, комуто и този нищожен хонорар се свидеше, ми заяви: Голяма работа! Такива неща всеки от моите сътрудници в редакцията може да напише!

В тази бележка за „Химни и балади“ всичко беше казано смело, самоуверено, възторжено. Почти всички намериха, че много съм дал, много съм казал. Дори моят покоен приятел, спомняйки си този случай след години, ми каза веднъж: Аз сам се почудих: Как! Родоначалник, вожд, поет — глава на цяло едно ново поколение! Просто се стъписах — Уплаших се.

Наистина твърде тежък трябва да е бил духовният задух

в тия времена, за да може тъй тревожно да изживее този факт и моя покоен приятел, който носеше в себе си толкова излишък от самоувереност, от вяра и дълбоко пренебрежение към ширещата се тогава у нас и царствуваща безразделно посредственост."

* * *

Първоначалната идея за заглавие на мечтаното и от толкова години уговаряно и запланувано с Иван Радославов описание бе „Слънце". Когато осъществяването му наближи, Траянов настоя да го заменят с „Хиперион" заради любимия поет Хьолдерлин и възторга от неговата книга „Хиперион".

През април 1922 г. излиза първата книжка на новото списание „Хиперион". Две години то се редактира от Теодор Траянов и Людмил Стоянов и останалите осем от Траянов и Иван Радославов.

Идеята за списанието е могла да се осъществи благодарение на Митю Господинкин, издателя с филологическо образование, който още като студент е бил смаян от Траяновия стих. Разбиращ литературните въпроси и ведущ в оценката си, Господинкин можа да осигури десет години живот на списанието благодарение на абсолютната безкористност на главните сътрудници. Практичен, но същевременно и скъперник, той никога не заплати хонорар на редакторите, нито на сътрудниците. Когато Теодор веднъж у дома спомена този факт пред Г. П. Стаматов, последният язвително се провикна: „Вярвам! И вярвам също, че вашият издател си има апартамент!!!" ... Точно така беше. Мирослав Минев ми разказа колко пъти нощем са въртели печатарската машина, за да излезе поредната книжка навреме.

Списанието излиза с участието на литературната задруга, най-близките и постоянни съмишленици: Теодор Траянов, Иван Радославов, Людмил Стоянов, Мирослав Минев[65], Моис Бенароя[67], Константин Стефанов[68], Петър Кишмеров[69], Николай Дончев[70], Вичо Иванов[71], Петър и Павел Спасови[72], Константин Гълъбов[73] и много известни сътрудници, все ценени и добри познати на редакторите: Трифон Кунев, Иван х. Христов, Иван Мирчев, Еманоил Попдимитров, Атанас Далчев, Димитър Пантелеев, Магда Минева, Люба Касърова, Вера Бояджиева, Георги Караиванов, Николай Райнов, Теодор Дюлгеров, Александър Карпаров[74], Александър Обретенов, Боян Дановски, Ботю Савов, Тихомир Павлов, Иван Грозев, И. Даниел, Иван Камбуров — Фурен, Янка Митева, Соня Вичева и други.

Траянов участвува почти във всички книжки на „Хиперион“ със стихове и статии. Също с много редакторски труд над чужди ръкописи.

Статиите му за театъра, за юбилеи на артисти, за постановки и рецензии върху музикални творби са излизали предимно в списанието.

Поетът е откликвал и на политическите събития, които е следял и разбирал. Те са го вълнували, защото са извирали от голямата му обич към България. Всички са писани анонимно или с псевдоними: Анжар, Т. Мур.

А статиите му за поети и писатели в юбилейни и възпоменателни листове вярно са характеризирали съответния поет, творческия му нерв и значението му. Те, както и стиховете му, са пръснати из страниците на българския печат: вестници, списания, сборници и антологии. От в. „Червена трибуна“, в. „Социалистическа младеж“, в. „Илинден“, в. „Вардар“, в. „Македония“, в. „Студентска борба“, в. „Ден“, в. „Литературна Тракия“, в. „Бургас“, в. „Пиринский глас“, до „Наш живот“, „Ведрина“, „Млад кооператор“ и десетки още издания. Статията му за българския стих[75] заслужава особено внимание.

Давал е и редица интервюта, от които можем да черпим интересни изказвания на поета за творчеството и мислите му по обществени въпроси, както и да намерим загубени в миналото биографични данни. Извън изказванията му пред Иван Радославов, Коста Стефанов, Моис Бенароя, Петър Кишмеров и други известни имена — интервютата, взети от Иван Генадиев,[76] Люб. Бучков и Огн. Карастоянов[77], Петко Тихолов[78] и Атанас Душков[79], заслужават също внимание, както и интервюто, дадено на „Пробуда“[80]. За 6-те въпроси и отговори, писани саморъчно от него, въпреки моите издирвания не успях да установя дали това интервю е излязло от печат; освен това считам, че е последното интервю на поета. Ето защо си позволявам да приведа неговия текст изцяло.[81]

Помолих също Димитър Стоевски (д-р Чолаков)[82], един от лекарите, с когото Траянов често се консултираше и с когото имаше литературни допирни точки, да сподели с мен някои данни.

В бележника на Траянов между немногото отбелязани имена намерих името и на Томалевски. Георги Томалевски ми каза, че Траянов е бил близък с брат му Наум. Писателят Георги Томалевски[82] с готовност се отзова да напише нещо за поета.

ТРАЯНОВ И ХУДОЖНИЦИТЕ

В редактираното от Ив. Радославов и Теодор Траянов списание „Хиперион“ намираме десетки репродукции от картини на наши изтъкнати художници и бюстове и др. от видни скулптори: На Борис Георгиев, на Владимир Димитров — Майстора, Васил Захариев, Сирак Скитник, Борис Денев, Цено Тодоров, Ат. Михов, Ив. Милев, Никола Танев, Никола Михайлов, Елена Карамихайлова, Павлович, Николай Райнов и др. На Андрей Николов, Ив. Лазаров, Дудулов — Богданов и др.

Това говори не само за разбирането и приятелски отношения на поета с тази голяма плеяда художници, но и за проникновението и умението му да подбере и илюстрира списанието си с най-хубавото и да го направи достояние на читателя. Той умееше възторжено да цени и реагираше на прекрасното където и да го срещнеше: в музика, изкуство, поезия, литература, философия, астрономия, математика и др.

Теодор Траянов често ми говореше за двата портрета, които големият художник Борис Георгиев беше му направил. Единият беше му подарил, другият запазил за себе си. Именно този портрет (бил в синьо според поета. Но не разбрах дали е рисуван на син фон или със сини тонове) е познатата ни от вестници и книги репродукция, която носи подпис „Boris Georgieff, Sofia, 1922“, както и целия подпис на Траянов от единия край до другия под портрета. Портретът ни представя поета вглъбен в творчески замисли с почти сурова мъжественост. (Според негови изказвания той е бил продаден в Италия.)

На пръв поглед портретите изглеждат еднакви. Само израза на другия е по-мек, понеже светлосенките са по-нежни. Тук във вглъбения израз се долавя преди всичко доброта. Впрочем мъжественост и голяма доброта бяха същностни качества на Траянов. Този портрет-скица носи само посвещението на художника: „На добрия приятел Теодор спомен от Борис Георгиев, София, 1922.“ Личат скицирани още две копчета на палтото на Траянов. Вероятно това е първообразът. Траянов ми го беше обещал.

Поетът много ценеше Борис Георгиев, беше му посветил цикъла „Пролетни химни“ („Предпролетен вятър“, „Скитническа песен“, „Привет“, „Предпролетни стъпки“, „Сред живите лъчи“, „Утренен час“, „Освободена душа“) от „Освободеният човек“, беше организирал и улеснил изложбата му през 30-те години. Чувствуваше се сроден с творческия му размах и изблик, обичаше го. Приятелското отношение между двамата ги караше да се търсят при всяко пребиваване на художника в София. А Борис Георгиев идваше в родината си през 1922—1937—1942 г. не само да види близките си, но и да разпали вдъхновението си от общуване с близки по дух хора и родни поеи. Така се създадоха портрети на българи и българки.

Поетът му изпраща своя „Пантеон“ и го моли за корица. Художникът отговаря:

„Рим, 5—II—34

Скъпи брат Тодоре,

Скитници — поети из света, макар и разделени чрез времето и пространството, макар и да не сме си писали от години, ние чувствуваме ни най-малко намалено онова свето чувство на духовно родство, което беше причината на нашата братска дружба. Много се зарадвах да получа твоето писмо и отражението на твоята благородна душа в „Пантеон“, в която книга така силно и дълбоко си изразил мечтите и скръбта на човешкото сърце. Не можеш си представи колко дълбоко тя ме трогна и развълнува със своите чудни образи на мировата скръб? Затова мен ми е особено мъчно и неприятно пред тебе, че поради неблагоприятно душевно състояние, дадено от цял ред обстоятелства във връзка с усилена неинтересна работа, за да победя пречките, които забавяха моето връщане в Индия, аз не мога да удовлетворя твоето желание, което бих сторил с най-голяма радост, а именно да нарисувам корица на книгата ти. Освен това трябва да призная, че съм загубил всякакъв похват за графиката, тъй като никак не съм работил в тая област. Засега всички мои мисли и воля са устремени към разрешаването на въпроса за моето връщане в Индия, за да възобновя една започната работа, която е била мечтата на целия ми живот. Както то знаеш, моята мечта е да създам цикъл произведения, съставящи едно органическо цяло, които са един дълбок израз на мировата скръб, чрез образите на многострадалното индийско човечество. Ако имаме живот и здраве да осъществя програмата си, ще бъде за мен най-голямата радост на моя живот да

изложа и в България тия произведения, преди да предприема изложба в цяла Европа, като една духовна мисия.

Ще бъде голяма радостта ми да се видя с теб след толкова години. Твоят портрет-скица, който бях обещал за другарката ти, се намира в Триест заедно с багажа ми и когато отида там, за да замина за Индия след 5—6 седмици, ще ти го изпратя. Ще ти пиша от Индия и ще ти изпратя по-нататък някои репродукции.

Като те моля пак, да ми простиш, че неволно съм принуден да не изпълня желанието, аз ти изпращам своя най-задушевен братски привет.

Твой *Борис*"

Около 1941 г., когато щеше да излезе второто издание на „Български балади", аз писах на художника по молба на Траянов дали би могъл да илюстрира книгата, както Сирак Скитник бе направил с първото издание. Поради много краткия срок, даден от издателя, Борис Георгиев отклонява и този път молбата. Това, разбира се, с нищо не изменя приятелските чувства между двамата.

Тъй впоследствие разменяме по някой и друг ред с художника.

Поетът се готвеше да замине за Австрия и Германия.

— Бях да се сбогувам с мама. Показах й твоя подарък за добър път. Тя се разплака, взе да целува снимките. Обичала те повече от другите снахи, обичала те като своите деца, както е обичала Дора...

Когато му подарих коженото етви с двете снимки на Дора и моята, Теодор ги целува много и беше много трогнат.

Във Виена, където се е видял със сина си Асен, той успял да намери портрета от Борис Георгиев и да го донесе. Хороскопът на холандеца се оказа загубен.

Когато извади портрета от куфара, видях, че горната част на лицето, най-вече очите, бяха грубо задраскани. Портретът беше мръсен и долната част на залепената към картона хартия, върху която беше нарисуван — разкъсана.

Уговорихме с него да се опитам да го реставрирам.

На гърба на портрета синът му Асен беше написал, че този портрет е негова собственост. Не зная дали Теодор знаеше за надписа на опаката страна на картината.

Направих и спасих каквото можах. (В същия тон, но не с употребените от художника материали, а с други подръчни.) Намерих и подходяща рамка.

Тогава уточнихме с Теодор, че след години в съответен момент ще го подаря на държавата.

Какво бе учудването ми, когато известно време (вероятно месеци след това) Теодор доведе непознат човек у дома, който тревожно питаше за портрета.

Беше Борис Георгиев.

Изтръпнах. Поканих ги в кабинета си и посочих стената. Но едва когато художникът, видимо успокоен, удобно се настани в коженото кресло и се извърна към мен, аз се осмелих да сваля портрета и да му го подам. Очите на създателя критически се взряха в портрета. Обясних и посочих защо и какво съм направила. Ужасен миг! Слава богу, всичко мина добре! Той одобри и рамката.

После големият художник изумено възкликна:

— Кой го е надраскал? Кой се е осмелил да направи това?

Траянов мълчеше смутен.

Борис Георгиев разбра.

Разговорът потече на други теми, топло и сърдечно.

Влезе моят син да поздрави гостите.

Борис Георгиев каза:

— Бих искал да го рисувам.

Спомням си още и възмущението на художника от следния случай:

Една италианка го била поканила да види нейната новопридобита колекция. Въвела го в една стая, отрупана с редки български икони. Художникът просто се захласнал и същевременно почувствувал горчивина, че такова изумително българско съкровище е могло да бъде изнесено в сандък през Македония.

* * *

Траянов ценеше много Васил Стоилов. Посетихме заедно изложбата му на ул. „Оборище". Възхищаваше се от „апокалиптичните" му небеса, тънък рисунък и самобитна творческа изява. Васил Стоилов също го е рисувал през 1934 г. Теодор му беше казал да ми даде портрета, рисуван с молив на обичайния размер за този род работи на художника с подписа му:

„В. Стоилов

февруарий 1934", както и с подписа на Траянов напряко по целия лист.

След смъртта на поета Васил Стоилов ми го подари с посвещението:

„На госпожа Балабанова
за спомен
Васил Стоилов
20. VIII. 1949"

* * *

Сирак Скитник и неговите седем илюстрации към „Български балади“ често се споменаваха от Теодор, който бе успял да намери един стар екземпляр от изчерпаното издание за мен. Възторжената телеграма на Сирак Скитник по случай 60-годишния юбилей на Траянов ярко изразяваше топлото отношение на художника към поета.

* * *

Поетът се срещаше често и с художника Пандо Сеферов, родом от Костурско, който с благия си нрав му беше присърце. И той е, който скицира статичката на Теодор на ул. „Белчев“ 11. Той е, и който присъствува на смъртта на поета.

Веднъж Теодор ми показа в квартирата си един пейзаж от Цариград. (Знаеше, че съм учила и живяла там и че обичам града.) Аз не харесах картината. Късно забелязах разочарованието му и едва след смъртта му узнах, че е била поръчана за мен, както и един зимен пейзаж от професор Михов като подарък за мен. Знаеше, че обичам и ценя изкуството и държеше да ме обогати духовно с някой шедьовър.

* * *

По едно време ходеше при скулптора Конов да позира за бюст. И тъй като Теодор ми носеше всичко, което се отнасяше до него — един ден пристигна у дома заедно с едно момче, което носеше зеленикаво оцветения гипсов бюст на поета. По този случай той спомена за бюста си, направен от Богданов-Дудулов и излаган с успех на тогавашна изложба. Донесе ми и снимката на бюста с подписа на скулптора.

Научих след запитване, че скулпторът е загубил бюста на поета по бомбардировките и много съжалявал, че не могъл да открие следите му.

* * *

В изрезка от вестник намерих единствената карикатура на Траянов. Но не можах да разбера от кого е.

ГОДИШНИНИ И ЧЕСТВУВАНИЯ

Когато ми подари своята фотография, поетът каза, че я е направил по случай петдесетгодишнината си. И с доволство разказва, че семейство Пейкови са дали прием по този случай.

Пресата отбелязва, че на 24 април 1932 г. редакторите г-н и г-жа Пейкови са дали прием в чест на сътрудника им Теодор Траянов по случай навършването на неговата петдесетгодишнина. Поканени бяха около петдесет души.

Вичо Иванов дал характеристика на творчеството на Траянов. Дора Дюстабанова, както и артистите Вл. Трандафилов и К. Кисимов рецитирали стихове от поета.

Тамара Янкова изпълнила Шопен, а г-жа Спиридонова-Бръзицова арията на Тоска. Съобщението в пресата приключва: „Това интимно чествуване на нашия поет по случай навършването на петдесетгодишната възраст на Т. Траянов мина сърдечно, приятелски, тихо и скромно.

За по-голямо, шумно и официално чествуване поетът не даваше и дума да става. Той намира, че за това е още много рано. Затова и нашите редактори не създаваха никакъв шум около това най-обикновено изказване дължимата почит към творчеството и личността на своя сътрудник.

Да се преклоним обаче пред голямото дело на поета в неговата петдесетгодишнина и да се издаде специален брой, както вече това сторихме, считахме наш пръв и най-приятен дълг."

Изпратена е от група немски писатели статия „Немски отзиви за Т. Траянов" по случай петдесетгодишнината му:

„Дирещите свобода и светлина в собствената родина отправят братски взор към борците-освободители и във всяка друга страна. Свободата на едните е свободата на другите. Робството на едните хвърля сянка на вината и към всички останали. Но народите днес са сами за себе си тирани, защото са водими от низки страсти и стават доброволно роби на най-алчните из своята тъмна среда. А освободителите говорят на всички роби. Свободата има само един език, разбираем за всички. Само

злият не разбира и мрази тоя език, защото се бои от свободата.

Тоя дар с радост приемаме и ние, немците, наравно с братския български народ, от поета Траянов. Вестителят на героичното — само герои са негови истински вестители — е кърмил и оплодил духа си в нещастията на своя народ, които са негови собствени. Той е готов да подаде в смирение своята калена десница на ония съвременници, които дирят истинско спасение, които не плаши светлината на истината. Неговата десница се явява като знак на хоризонта и за всички ония, чиито погледи, макар и в най-отдалечените кътове дирят истината. И отдалече ние приветствуваме братски поета.

С удивление и радост следим и ние изграждането на „Пантеон", върху който поетът работи усилено, където в съюз с великите покойници той зове живите към опомняне. Каква безкрайност открива той пред вратите на третото царство за най-жестоко ранените борци, за светлите мъченици, които той среща при изгрев и залез, в прахта и бездната в слепия ден. Той ги спасява не само от бичовете на тълпата, от равнодушието, студенината и забравата на тоя свят, но мнозина и от ада в собствените гърди, от призраците на собствени умопомрачения. В борба между Светлина и Мрак, Истина и Измама, Бог и Сатана, той коронясва за победители ония, в чийто земен живот е възсиявал споменът на вечно царство на техния първоизход и тяхната бъдност. Той наново чертае небесния свод и преименува звездите, там, високо, някои народи намират отново своите герои и наравно с астронома гадаят героичните съдби.

Траянов пее и майсторски настройва лирата си в хармонията на Всемира. А небесно благоволение е да бъдеш истински майстор. Когото е осенила еднаж тая милост, тя не може да му бъде отнета. Траянов се бори за себе си и за своя народ; чрез ритъма на тоновете той достига до логоса, до истината!

Дано в задружно слово на всички борци-освободители светът чуе спасителната истина!"

* * *

Две-три други чествувания са живителната искра за разпалване на творческия огън. Всеки поет има нужда да се стопли от искрено признание на близки, на ценители и на обществеността. Прави впечатление, че в тези случаи вземат участие все едни и същи наши големи артисти, едни и същи приятели и писатели изнасят доклади, а почти всички, които имат име в културния ни живот, пишат в пресата по повод.

Траянов отива в Пловдив за два дни, поканен за честву-ване там в общинския театър. Поканени са да присъствуват всички учебни институти в града и „желателно е пловдивското гражданство да се отзове на тази рецитационна вечер, която ще бъде един празник на българския творчески дух“, (6 март 1936 год.)

Друг пловдивски вестник пише:

„Рядко културно тържество се състоя снощи в салона на общинския театър, в чест на големия български поет Теодор Траянов при стечение на хилядна публика. Рецитираха се негови произведения. В музикалната част взе участие пловдивският квартет Литман. Писателят Вичо Иванов държа конференс върху личността и творчеството на поета Траянов. След това директорът на театъра Г. Стаматов рецитира една част от книгата на Траянов „Пантеон“. Г-жа Петя Герганова-Стаматова рецитира една част от книгата на Траянов, посветена на полския крал Владислав Варненчик, която по случай миналогодишните полско-български тържества във Варна бе преведена на полски. Накрая поетът Траянов бе изведен на сцената и представен на публиката, която горещо и бурно го акламира. Нему бяха поднесени букети от живи цветя от страна на учителския институт, девическата и мъжката гимназия. Г-н Т. Траянов остава в града ни до понеделник, за да може да гледа днес и утре някои от постановките на театъра.“

* * *

Запитах поета кое от чествуванията най-много му е харесало? Отговори ми, че чествуването в Аулата на университета по случай излизането на „Пантеон“ най му е допаднало.

„На 21 април 1934 г. група истински интелигенти от българо-немския академичен клуб, устроиха едно културно ознаменуване на излязлата книга „Пантеон“, от поета Теодор Траянов.

Това не бе юбилей, не бе чествуване в тая смисъл на думата, както у нас сме свикнали да я разбираме. За пръв път у нас се отдава дължимата почит на заслужилия в един благороден и достоен тон.

Това скромно на вид чествуване, където в повечето случаи ревностните чествуватели, които несъзнателно излагат чествувания на унизителни за делото му оскърбления, като пълнят залата с публика от такъв род, нямаща понякога нищо общо с духовната ни култура и която само при известни моменти при-

общават към нея поради лептата ѝ дадена чрез натрапен билет. И в края на краищата — нищо, както казва нашият мастит писател проф. А. Балабанов — много думи, много злоба и завист за мнимо „забогатяване“, и славата, която само тоя, който наистина я притежава, знае колко тежи и колко горчива е тя, защото увенчания с нея носи винаги на челото си венеца на Христа и хиляди, хиляди пъти бива разпъван на голготния кръст от нищите и хромите духом.

В 6 1/2 часа местата на огромния салон на нашата Alma Mater — аудитория 14 бяха вече заети. В първите редове личеше писателят Ст. Чилингиров със семейството си. И тоя път г-н Чилингиров не бе забравил своя обществен дълг. Тук-там се меркаха някои от старите писатели и общественици. Но най-голямата част от публиката бе чистата и честна бодърствуваща интелигенция, от която неизвестността на утрешния ден очаква нова и свежа струя в живота. Една странна тишина и напрегната смълчаност цареше в залата. Аудиторията имаше по-скоро вид на храм, където богомолците очакваха появата на жреца. Позакъснелите съвсем тихо пристъпваха на пръсти да не нарушат сякаш свещената тишина и образуваха правостоящи шпалири. Трябва да се признае, че рядко се е събирала толкова отбрана интелигенция под един покрив. Тук всеки знаеше защо бе дошел. . .“

(Из статията на Роза Попова)

* * *

Запис от 14. II. 1942 г.

Преди два дни шейсетгодишнината.

Българската общественост усърдно пази мълчание. Нито един ред във вестниците, нито една официална поздравителна телеграма от българин! От чужденците възторжени телеграми и писма. Почувствувах се като българка засрамена. А какво е бушувало в неговата душа, разбрах днес: Разказвах му, че в случаен разговор споменах това на Чачановски, който ми пишеше един превод на машина, и че на другия ден същият написал една статия за него. И се случи страшно избухване. Такава ярост обвзе Теодор, така се разстрои, че замрях. Куп упреци под формата на въпроси проехтяха из стаята: Защо си споменала на Чачановски? Защо? Защо. . .? Това е единственото избухване, което преживях с него. За да го прекратя, изтичах до стаята си и когато се върнах след малко, бурята беше стихнала. Той иска сега мълчание. Да направя възможното и взема обратно статията.

Но статията бе отпечатана.

Чачановски дори се обадил на Чилингиров по телефона:

— Как така пропуснахте рождения ден, шейсетгодишнината на Траянов?

Чилингиров: — Ами... никой не ме подсети!

Чачановски: — Поздравиха го чужденците...

Чилингиров: — Не вярвайте, драги Чачановски, не вярвайте! И за моята шестдесетгодишнина писаха, че този ме поздравил, онзи ме поздравил, а то нищо вярно нямаше в това...

* * *

Пред кино „Европа Палас", сега „Д. Благоев", почна да се събира отбрана публика и изпълни салона долу. Закъснелите се качиха горе. (За друг щяха един месец по-рано да прогърмят орталъка, да пишат, рекламират и подканват. Тук оскърбително мълчание. Дори Иван Радославов бе поканен три дни преди празненството да говори.) Той казал, че е невъзможно да приготви нещо за толкова малко време, но приел. И прочете няколко новонаписани страници като увод и после завърши с извадки от своята „Българска литература".

Чилингиров като председател на Съюза на писателите изнесе встъпителното слово. Траянов си стоеше в къщи. Не искаше да се явява. В това време по-млади писатели отидоха при поета да го доведат, понеже орден на шия трябвало лично да се окачи. Намерили го по пижама да се излежава. Доведоха го. (Той живееше на две-три минути от киното.) Последваха на сцената кратки приветствия. Той ги приемаше и личеше желанието му да се махне по-скоро.

Представител на министерството го поздрави от името на министър-председателя и закачи на шията му командирския кръст от нашия народен орден за гражданска заслуга (III степен).

Интересно се изказа Т. Карановев: „Живите живеят чрез мъртвите. С този човек пред нас, македонците, възкръсва образът на любимия „браче Тодор", вашия дядо, дълго време изгнаник заради възрожденските си идеи, които насаждаше сред нас и заради буйния устрем към свобода, с който бе преизпълнен. И вие, поете, наследник на този героичен дядо, сте изразител на героичните устреми на нашата страна. Вие живеете чрез мъртвия си дядо, възрожденеца."

Петя Герганова, Жорж Стаматов, Вл. Трандафилов и Косю Кисимов рецитираха стихове. Хор „Кавал" с диригент Марга-

ритов, пя. Тъй приготвеното за провал тържество завърши въпреки всичко в стил с поета, скромно и строго.

Последваха няколко телеграми: От сина му Асен от Виена, от Лилиев и Масалитинов, Трифон Кунев, Сирак Скитник и др.

„Здравей варварино! По случай 60-годишнината ти сърдечно стискам ръката ти. Твоето дело е по-голямо, отколкото го виждат нашите съвременници. Целува те

Сирак Скитник."

Появиха се в пресата и отворени писма и още куп поздравления.

По този случай поканих същия ден няколко души на обед. Теодор дойде у нас направо от „Европа Палас". Извини се, че се бил забавил, защото на улицата много хора искали да му стиснат ръка, та не можел да се откопчи.

Някои от гостите едва сега разбраха за честуването и ме упрекнаха, че не съм ги предупредила по-рано.

— Смея ли? Той — посочих поета — изрично ми забрани. Но сега ще ви обезщетя — и се обърнах към него: — Теодор, дай да видим ордена на шия!

Един миг той не знаеше какво да направи, бръкна в джоба си и неловко извади кутията. Повъртя я в ръцете си, после решително я отвори.

Кутията мина от ръце на ръце. Теодор беше доволен да се отърве от нея.

* * *

При тези официални честувания, както и при обикновените художествени прояви с рецитации и музика най-добрите актьори от Народния театър рецитираха неизменно покрай другите ни големи поети и Траянови стихове. Те имаха възможност в самия театър, съвсем отблизо да го опознаят, преценят безпогрешно и да го сравнят с другите съвременници и като човек, и като жрец на словото.

Георги Стаматов, Константин Кисимов, Владимир Трандафилов, Петя Герганова, Дора Дюстабанова и др. го обичаха искрено и ценяха приятелското общуване с него.

Жорж Стаматов, който често му беше и шахматен партньор, разбираше и ценеше поетичните му изяви, говореше за него с нескривано преклонение и сдържана топлота. Майката на певеца Павел Герджиков ми е разказвала, че няколко дни преди смъртта на артиста са били у Стаматови и Георги Ста-

матов с болните си гърди горестно им е рецитирал стихове от Траянов.

Константин Кисимов в писмата си до поета емоционално го нарича „Божествений поете!“, „Divia Augusat“, „Обичани Тодоре“!, „Великолепний!“.

И двамата ми даваха по някоя и друга лекция по рецитации (заради Теодор трябваше да повиша малките си възможности в това отношение), но не излязох за тях очакваната талантлива ученичка. Добре, че поетът се задоволяваше, с което можех.

Народната артистка и герой на социалистическия труд Петя Герганова ми разказа следното:

„Запознала се с поета много отдавна — около 1928—29 г. Бил много красив. Голямо впечатление ѝ направил като човек, който всичко знаел и от всичко разбирал. Не като дилетант, а с положителни знания. Увлечен в музиката и астрономията, той и тук смайвал хората с познанията си.

Теодор Траянов написал една поема „Варненчика смел“, която дал на Петя с посвещение. Тя я рецитирала във Варна по случай празнуването на Варненчик.

Мъжът ѝ, актьорът и режисьорът Жорж Стаматов, бил влюбен в поета, изразявал само учудването си от траяновските преувеличения. „Как може един толкова начетен и изключителен поет да преувеличава така!“ Считаше това за единствената му грешка.

В театъра Траянов се държал с всички приятелски и сърдечно. Не е отбелязан никакъв конфликт.

Николай Лилиев имаше голямо уважение към поета, а той твърде ценеше хората, които помнят и знаят много.

Траянов бил влюбчив, но влюбил се веднъж, твърдо държал на чувствата си.

Петя останала с най-хубави незатриващи се впечатления от Траянов, с когото години наред поддържали с мъжа си най-приятелски връзки.

Петя Герганова със затрогващия си топъл глас (често под режисурата на съпруга си, Жорж Стаматов) увличаше душите на слушателите.

Дора не съм чула и видяла освен на сцената, но сигурно е съумяла за любимия си да предаде на публиката нюансите, продиктувани ѝ от благородните ѝ душа и сърце.

* * *

Иван Гърчев, театровед в Народния театър, ми каза, че Траянов много добре се разбирал с всички и не е запомнен някой конфликт.

Отношението на двамата поети, Траянов и Лилиев, било най-приятелско. Те общували всекидневно и се търсели за събеседване.

Траянов постъпил в Народния театър на 1 юли 1937—1. I. 1943 като помощник-драматург и от 1. I. 1943 до смъртта си на 15. I. 1945 г. — като драматург III степен. Не е отбелязано образованието му. Иван Гърчев ми разказа и впоследствие изпрати данните за една интересна среща:

„За срещата на Т. Траянов с немския писател-драматург и артист Курт Симерс-Хилдебранд си спомням следното:

Това беше в първите дни на месец май 1940 г. Един приятел зъболекар, който беше завършил в Берлин, доведе при мене немския писател и артист Курт Симерс-Хилдебранд. Обясни ми, че той едва е успял да напусне хитлеристка Германия, бил несъгласен с режима и потърсил убежище зад граница. Приятелят ме помоли да го приема като гост за няколко дни у дома, тъй като му се урежда въпросът да замине за Швейцария. Аз приех като гост Курт Хилдебранд и понеже много му бе скучно по цял ден да стои сам, освен това той изживяваше всичко болезнено, беше силно нервно разстроен, реших да го запозная с някой наш писател, който знае немски. Предварително се уговорих с Т. Траянов, когото всеки ден виждах в театъра. Той се съгласи. Понеже всеки ден се отбиваше в кафенето на ул. „Левски“, дето сега е Министерството на транспорта. Там стана срещата на К. Хилдебранд с Т. Траянов. Заведох госта в кафенето, дето Траянов ни чакаше, и на срещата останах и аз. Траянов се държа много човечно, напълно отговарящо на неговия стил в живота, мило разговаряше с немския писател-артист, съчувствуваше на участта му и двамата се разбираха, като че ли бяха дълго общували. Траянов явно изрази неприязнените си чувства към режима в Германия, който не зачиташе човешките права. Дълго беседваха двамата, аз ги слушах, без да се меся в разговора им. Накрая, може би след три часа, и двамата останаха доволни един от друг и се разделиха като добри приятели. След няколко дни Курт Симерс-Хилдебранд замина за Швейцария и повече нищо не чух за него. Единственият ми съществен спомен от немския писател-артист е една книга с посвещение.“

Към горното мога да прибавя, че намерих в бележника на поета името Курт Зимерс без никакви други указания.

* * *

Годишнини и честувания има и без особен повод. Чувствувайки нуждата да отдадат своята почит и възторг от поета, литературни специалисти често са изразявали дълбоко прозрение. Тук предавам няколко изказвания на чужденци:

Д-р Вернер Бауер, известен германски филолог и публицист, пише:

„Повечето произведения на тоя от световен мащаб поет са проникнати от дълбоко трагичния и благороден зов на опознания горчивата съдба на човешкия род борец. Но през този трагизъм грее една силна вяра на бъдещето, вяра на светлото предопределение на българския народ, чийто пророк и изкупител е този поет. „Пантеонът“ на Траянов покрай една рядка култура и едно изключително поетично дарование издава и най-тънка способност за оживяване и превъплъщаване в мира на другите, благодарение на което неговият „Клайст“, неговият „Новалис“ и „Хьолдерлин“ говорят на нас, немците, с такава сила.“

* * *

В статията си „Впечатления от България“ в „Пестер лоид“ от 29. 6. 1935 г. големият приятел на България принц Роан[34] пише: „В своята поезия този исторически погледнат млад народ разкрива своята същност. И сега един поет, който по свой начин е жерц на нацията си, й сочи пътя. Към него младата генерация гледа с вяра като към най-чистото превъплъщение на българизма. Траяновото място в българския културен и духовен живот може да бъде сравнено само с онова, което Стефан Георге десетилетия е заемал в Германия.“

БЕЛЕЖКИ

[1] Дамян Дамев
(Възпроизвеждам дословно текста на поета)
[2] Кита Янкова от с.
Янко Златев (златар)
земледелец
Коста Пабан — Кираджия ги е сватосал.

баба Милка Лютева
Тодор Лютев
е водил бедни хора в Солун.
Закупувал солници
зиме — земледелец и
щял да става поп, но
окапала косата.

Димо Златев
вуйчо
Димо Арнаутина
телохранител —
революционер
I ви братовчед от леля
Конст. Лютев
тухларници
На 10 години сираче 1869 г.

От баща 1872 г.
На баба Неделя
дъщеря Славка
Директор Попович

до III клас

На Андрей Цанев — Тана... балдъза
На една умряла дъщеря 1877
приличала мама
Завеждат я в Цариград
като осиновена
леди Страничова дала 11 лири
и я готвила за пансиона
Д-р Каракашевски, лекар на Р. Поч.
и руска болница
Родом от Ловеч
бягахте в Корфу

в Атина я намира

Освободена България
оттам с параход
в Цариград
там се среща с мис Молби
д-ка на АМ училище
в 1878 година — през Одрин и Пловдив

[3/4] Синът на поета
[4] Брат му Асен
[5] *Ляпов Гурин,* македонски деец.
[6] *Траян Тъмен* (1894—1949). Издал две книги: „Нощ е наоколо“ (стихове 1939 г.) и „Ден и нощ“ (пътепис 1941 г.).
[7] *Стефан Траянов,* пианист сега.
[8] *Васко Траянов,* първият син на Тъмен от първия му брак, сега служещ.
[9] *М. д-р Попова* „Няколко думи за Т. Траянов“, Литер. свят, г. II — 1932 г., бр. 33, стр. 3.
[10] Зрелостно свидетелство от град София, 27 юний 1899 г.
[11] *Артур Шницлер* (1862—1921) Австрийски писател и автор на драматически произведения. Импресионист. Изискан стил. Романи и новели: „Поручик Густл“, „Гръцката танцувачка“, „Берта Гарлан“, „Завръщането на Казанова“ и др. Пиеси: „Марионетки“, „Зеленият папагал“, „Флирт“, „Сестра“ и др. Превеждани и на български.
[12] *Хуго фон Хофманстал* (1874—1929). Австрийски писател, порицател на съвременната култура, лирик и драматически автор, есеист и издател: „Събрани стихотворения“, „Лиричните драми“, „Вчера“, „Жена на прозореца“, „Спасената Венеция“, „Кулата“, „Електра“, „Едип“, „Свинксът“. Написал е текста на няколко опери на Рихард Щраус: „Кавалерът на розата“ и др. Автор е и на драмите „Смъртта на Тициан“, „Глупецът и смъртта“. На български е превеждан от Николай Лилиев.
[13] *Райнер Мария Рилке* (1875—1926). Лирик и драматически автор, белетрист, есеист и издател. Един от най-значителните и влиятелни немски символисти. Автор на: „Книга на символите“, „Книга за часовете“, „Нови стихотворения“, „Записките на Малте Лау Рице“ и др. Гео Милев е превел неговата „Песен за любовта и смъртта на Корнета Христоф Рилке“.
[14] *Антон Вилганц* (1884—1939). Лирик и драматически автор, импресионист. Последовател на Георге, Хофманстал, Рилке.
[15] „Жреците на Каиса“ от Теодор Траянов — (Нашият именит писател Т. Траянов е и много силен играч на шах. В последните години той не участвува в сериозно състезание на игра, но преди това той е отбелязвал редица ценни победи в Зап. Европа. В комбинационното творчество той е много надарен. Нему се пада и главният дял за основаването на Бъл. шахматен съюз. Следващото представлява произнесеното слово на събранието на Съюза на 10 т. м. по случай връчването на Царския шах.).

„Както всеки шахматист знае, и нашето изкуство има своя муза покровителка. Тя е прекрасната Каиса.

Много столетия е чакала тя да бъде открита от будното око на човешкия дух. Нейните останали посестрими — митологическите музи на разните изкуства — общували отдавна вече с избраниците на човечеството. Единствена Каиса е живяла в нерадостна самота, изгубена някъде из Платоновия мир на идеите.

Ала мъдрото провидение се намесва най-после и човекът в един миг на свръхземно откровение съзира учуден и смаян лазурната красавица.

След дълго колебание тя решава да му се открие коя е и каква е нейната мисия в света.

Оттогава до ден днешен Каиса се явява насън на всички истински шахматисти, на тези, които виждат в шестдесет и четирите полета основата на една необяснима мистерия, в която се разкрива динамиката на шахматните фигури. В този сън тя им разкрива не само вечните закони на красотата, но и смисъла на благородството в борбата. В този сън всеки истински шахматист в старославен обред бива въздигнат от божествената муза в рицарски сан. Ето защо всеки истински шахматист е и рицар на прекрасната и мъдра Каиса. Тя го целува по челото и със завета — работи и твори! — изчезва наново в света на идеите.

Не само неземно прекрасна е нашата любима муза. Тя е разточителна и в своята доброта и щедрост. Колко чиста радост и колко творческо самочувствие е дала тя на човека! Тя закалява в своята проявена мистерия характера и ролята на шахматиста и го прави по-годен за житейската борба. Наистина нейните закони са строги и сурови, но и наградата за онзи, който ги изпълнява, е извънредно скъпа. Тази награда е самочувствието на избрания творец и непоколебимата вяра в божествения произход на човешкия дух. А това е най-висшата награда за истинския човек, затвърдил своя характер и дал на творческата си воля възторга пред красотата и устрема към вечността.

Ето тези са небесните дарове, с които божествената и лъчезарна муза Каиса ощастливява истинския шахматист, рицар на своята богиня.

Затова шахматната игра е изкуство, пищна творба на въображението; тя е отражение на идеи, комбинации и съчетания, които притежават собствен ритъм и своя своеобразна мелодия. Шахматната игра е изкуство, защото всяка изиграна партия носи нещо съвсем ново, едно съвсем различно съдържание от всички други играни партии в света. А изкуството почва там, където има нещо ново, необикновено, един особен вътрешен знак, който учудва посветения. Тя е толкова математика, колкото и интуитивно творчество, както и другите изкуства в най-широкия смисъл на думата. Всяка фигура на шахматната дъска може да се смята за един особен символ със своя собствена статика и динамика. Шахматната игра е изкуство, понеже е отражение в огледалото на духа. Да, шахматната игра е изкуство, понеже притежава две велики качества: красота и вътрешна сила."

[16] „Литературно сратничество с Димо Кьорчев", „Хиперион", г. VIII, 1929, кн. 1—2.

„През лятото на 1906 год. старият другар и сратник Трифон Кунев ме запозна с неспокойния Антон Страшимиров. Срещата стана в „Торино" на чаша вермут. За няколко минути бе развит от Страшимиров възторжения план за подмладяване на сп. „Наш живот" със строго индивидуалистично направление. Като главни сътрудници се определиха Антон Страшимиров, Илия Иванов Черен, Трифон Кунев, моята скромност и един неизвестен дотогава за мене — Димо Кьорчев. На въпроса ми, що за човек е, Страшимиров ми отговори: „Ницшеанец, като вас краен индивидуалист!" Димо по онова време се намираше в Търново. След един месец аз трябваше да отпътувам за Виена. Тъй че една лична среща между нас не можа да се състои. Но в замяна на това начена едно рядко разбирателство помежду ни. Разменихме няколко писма. Въпросът, който ни занимаваше, бе-как да се оформи и развие като културно развитие на страната нашето движение на индивидуализма, обхванало душата на цялата тогавашна младеж... Упоритата борба на Пенчо Славейков за освобождението на творческата личност бе подготвила пътя за нас, една шепа ентусиасти, които искахме чрез жи-

вота и творчеството си да осъществим едно пълно освобождение на личността изобщо. Призван теоретик на нашите стремления по онова време бе Димо Кьорчев. Няколко вдъхновени негови статии в списание „Наш живот“ (1906—1907 г.) говорят най-ясно за това.

През лятото на 1907 г. стана по приятелски начин и първата ни раздяла с Антон Страшимиров. Нашето анархо-революционерство в живота и творчеството не можеше да се съгласува със схващанията на по-стария и по-улегнал вече общественик и писател Антон Страшимиров. И ний решихме да издаваме тримесечен литературен сборник, който аз кръстих „Южни цветове“. Групата ни се състоеше от Трифон Кунев, Димо Кьорчев, Илия Черен, от мене и от младия Юрдан Леонардич, който бе написал няколко драми в метерлинковски дух. След дълги лутания из софийските издателства най-после с издаването на сборника се ангажира издателството „Ново общество“. През есента 1907 г. излезе първият сборник с трудове от мене, Трифон Кунев, Димо Кьорчев и Юрдан Леонардич. Във втория проектиран сборник щеше да излезне с разкази Илия Иванов Черен. Кьорчев помести в „Южни цветове“ своето дълбоко прочувствувано есе е „Тъгите ни“, пръв опит за осмисляне на нашия индивидуализъм, обхванал вече цялата интелигенция и жестоко атакуван както от реакцията, така и от марксическия лагер. Успехът на „Южни цветове“ с бойния си непреклонен тон подготвиха пълния разцвет и победа на българския индивидуализъм и улесниха пътя на по-младите: Людмил Стоянов, Ем. п. Димитров, Димчо Дебелянов, Николай Лилиев и Христо Ясенов. Българският индивидуализъм, наречен вече и като литературно движение в 1919 год. от Иван Радославов „Символизъм“, дължи премного за своето преуспяване и на първия си теоретик Димо Кьорчев. Днес Димо не е вече между нас. Отиде си едно рядко дарование, едно честно сърце. Мир на праха му.

[17] Сподвижник на поета. Автор на „Теодор Траянов и неговия мир“ (София, книгоиз. „Хиперион“, 1926).

[18] *Люба Касърова,* сътрудница на „Хиперион“. Поетеса, авторка на „Люлякови люлки“, и др.

[19 20] Известни артистки от Народния театър.

[21] *Карл Лахман* (1793—1851). Германски филолог, автор на „Мисли върху Илиадата“, студия върху нибелунгите, критични издания върху Проперций Тибул, Катул, Новия завет и за Лукреций — създал епоха.

[22] *Вилхелм Шерер,* професор, известен с „История на немската литература“.

[23] Критикът Иван Радославов (1880—1969).

[24] *Иполит Тен* (1828—1893). Именит френски философ, историк и критик.

[25] *Братя Едмон* (1822—1896) и Жюл Гонкур (1830—1870). Френски писатели от школата на натуралистите.

[26] *Аугуст Стриндберг* (1849—1912). Ролям шведски писател и драматически автор. Индивидуалист.

[27] *Карл Бюхнер* (1824—1899). Немски философ и медик, горещ привърженик на материализма. Автор на „Сила и материя“. Преведена и на български.

[28] *Ернст Хенрих Хекел* (1834—1919). Виден германски естественик. Дълбоки изследвания върху морфологията на низшите твари. Привърженик на Дарвин.

[29] *Огюст Конт* (1798—1857). Виден френски философ и математик. Основател на позитивизма.

[30] *Джон Стюарт Мил* (1806—1876). Известен английски философ и икономист от експерименталната школа.

[31] *Херберт Спенсер* (1820—1903). Основоположник на еволюционната философия.

[32] *Пол Антон дьо Лагард* (1827—1891). Ориенталист и философ. Автор на много издания в гръцки, халдейски, арабски, сирийски и коптски преводи. Автор на „Събрани студии", „Symmicta Sémitica" и др. Публикувал произведенията на Джордано Бруно, развива своеобразни и плодоносни мисли върху политическите, социални и религиозни задачи на немския народ и същината на немския национален характер.

[33] *Герхард Хауптман* (1862—1946). Именит германски драматически автор.

[34] *Херман Бар* (1844—1909). Австрийски критик и режисьор при Райхард, еклектичен представител на буржоазния натурализъм.

[35] *Дорж-Шарл Хюисман* (1848—1917). Белгийски писател, еволира от натурализма до християнския мистицизъм. Автор на „Там долу", „На път", „Катедралата" и др.

[36] *Пол Бурже* (1852—1925). Френски писател, автор на есета и на романи: „Ученици", „Жестока енигма" и др.

[37] *Морис Барес* 1862—1929). Френски поет.

[38] *Едуард Род* (1857—1910). Швейцарски писател, автор на психологични романи, преведени на български.

[39] *Йенс-Петер Якобсен* (1847—1885). Датски писател и поет. Автор на хубави поеми, разкази и на два романа: „Мария Грубе" и „Нилс Люне".

[40] *Оскар-Ивар Левертин* (1862—1906). Шведски поет и автор на психологически романи и литературни критики.

[41] *Вернер фон Хайденщам* (1859—1940), поет. В младежките си съчинения песимист, по-късно се утвърждава като неоромантик.

[42] *Анри Бел* — псевдоним на Стендал.

[43] *Морис Метерлинк* (1862—1949). Именит белгийски писател, есеист и драматически автор.

[44] *Детлеф фон Лилиенкрон* (1844—1909). Германски писател и поет.

[45] *Арно Холц* (1863—1929). Най-значителният теоретик на така наречения консеквентен натурализъм. Автор на „Книга на времето", Дафнис" и др.

[46] *Херман Банг* (1858—1912). Датски писател, принадлежал към тъй наречената потомствена интелигенция. Автор е на романите: „Безнадеждно загиващите", „Тайнствени разкази", „Ексцентрични новели" и др.

[47] *Рихард Демел* (1863—1920). Един от най-значителните немски лирици от края на 19 и началото на 20 столетие. Води борба против натурализма.

[48] *Фридрих Хьолдерлин* (1770—1843). Голям немски поет. Автор на пламенни бунтарски стихотворения, елегии и епиграми. Критикува остро тогавашното управляващо общество в Германия. Автор на „Хиперион" и драмата „Емпедокъл". Живял последните 40 години като душевно болен.

[49] *Братя Вилхелм* (1767—1845) и *Фридрих* (1772—1829) *Шлегел*. Германски предвестници на романтичната школа, поставили литературната история на широка и солидна основа.

[50] *Фридрих фон Харденберг* (1772—1801) — псевдоним Новалис — най-значителният лирик и прозаик на ранния романтизъм.

[51] *Хайнрих фон Клайст* (1777—1811). Заема челното място на патриотичните романтици. Голям поет и драматически автор.

[52] *Херман Хесе* (1877—1962). Изтъкнат белетрист, лирик и хуманист, представител на късноБуржоазната немска литература. Сочен в последните години на живота си като най-големия немски писател.

[53] *Фриц фон Унру.* Един от най-важните представители на експресионизма. Бунтовник и пацифист.

[54] *Уолт Уитман* (1819—1852). Голям американски поет, който едва към края на живота си става световно известен.

[55] *Емил Верхарн* (1855—1916). Велик белгийски поет, свързан с френската литература, писал на френски език.

[56] Издание *Стоян Атанасов,* ул. Неофит Рилски № 3. Печатница. „Херман Поле", ул. Три уши 15 — София.

[57] Преведените от Траянов стихотворения на Еминеску (непечатани у нас): „Хесперус", „Защо не дойдеш ти?", „Звездата", „Между хилядите мачти", „В прозореца ли", „Молитва", „Зад хребет", „Отмери полунощ", „Езерото", „Сънливи птички", „Ода".

[57] *Христо Попсимов,* роден в Охрид 1916 г. Завършил е юридическо образование в Белград и е следвал висшия курс на белградския юридически факултет за подготовка на научни работници. След 1948 г. е писал само на българския книжовен език. Има сбирка под печат. Тук давам един откъс от това, което ми е писал за Траянов: „Неговото естетическо кредо в областта на изкуството и литературната психология и философия беше, че подобно точните науки — примерно в математиката — и в естетиката има строго координирани закономерности, математически величини и корелативи, които синтезират и обединяват естетическото съзнание през вековете. Според него големите творци и гении в сферата на пластичните изкуства и в литературата са долавяли тези закономерности и мащаби и са ги претворявали на дело. Трябва да призная, че от него научих как да разкривам сполучливо и релефно изписаните образи в творбите на различни поети и художници. Нещо повече, той ме научи как да вая възможно по-съвършено поетическите образи в моите стихове, в практиката на моята стихотворна, прозодична лаборатория. След всеки, макар и кратък, диалог с Теодор Траянов имах чувството, че съм завършил цял семинарен курс на факултет по литературознание. Той особено много държеше на плътността, релефния изказ и дълбоките, пластични отсенки на литературния образ. Мисля, че на теория и практика той беше един от най-ерудираните и най-опитните български естетици в областта на изкуствознанието. Докато Симеон Радев при оценката на литературните текстове имаше интуитивен подход, Траянов имаше в еднаква степен интелектуални и интуитивни критерии. Траянов обичаше с часове да говори за творчеството на Вагнер: за „Танхойзер", „Лоенгрин", „Летящият холандец" и особено за тетралогията „Пръстенът на нибелунгите" — „Рейнско злато", „Валкира", „Зигфрид".

[58] Инженер *Вичо Писомов,* почитател на поета.

[59] *Коста Стефанов* е вторият приятел на поета. Траянов много го ценеше за културата му и му доверяваше понякога най-съкровени неща.

Роден е на 21/3 юни 1894 г. в Плевен. Починал в София на 16. XI. 1972 г. (По баща и дядо е от търговско семейство.)

Образование висше юридическо, владееше свободно руски, английски, френски, шведски, немски, превеждаше (например „Соната на призраците" от Стриндберг, сонети от Шекспир), пишеше стихове, разкази, есета и др. Към литературната задруга на „Хиперион" се приобщава заради модерните тогава повеи. Висок, хубав, много умен и с неугасима жажда да се самоусъвършенствува, Коста ревниво таеше от близките си подробностите по литературните си интереси. Обичаше Траянов с хубаво чувство на преданост, възхищение и възторг. За него, както и за Иван Радославов никога не чух, нито намерих писмено отрицателно изказване. Поетът ни беше запознал, но се установи помежду ни добрата литературна връзка едва когато

Коста се яви в службата ми, да ме пита за различните значения на някоя дума на чужд език, която го бе спънала в работата му.

Поетът нареждаше:

— Коста е тук. Ела довечера към шест у дома, за да се видите или — ще вечеряме в Бирхалето, ела и ти.

Аз забирах някоя другарка или сама отивах на посочения ресторант или пивница. Сварвах двамата приятели според това, дали бяха вечеряли или това предстоеше — Теодор пред чаша кафе и торта, Коста пред вино или ракия. Ще остана, както винаги, половин до един час. Поетът сияеше. Коста винаги имаше интересни изказвания и обичаше да спори. Аз не. Но устоявах на своето, а може би той това и търсеше. Отивам си, за да ги оставя да споделят всичко, онова, напластило се през по-късното или по-дълго отсъствие на Коста, който прескачаше до София заради делата си.

— Хубав човек е Коста — казваше Траянов насаме с мене и аз знаех, че това не се отнасяше до външността му. — Чист..., нежен... — продължаваше поетът. — Дръж, чети — и ми подаваше писмо. — От жена му е. Как може да помогнем?

Четях писмото, защото към Теодор цяла плеяда от хора се обръщаха за мнение, морална помощ, съвет. Писмото отиваше в печката, защото личното откровение на някой общопознат, изпитвал смут, не биваше да става достояние на други.

— Няма да й отговоря — решаваше понякога поетът.

— Защо? Защото е писмено ли.

Той ще се позасмее, ще каже:

— В случая тъй е най-добре.

Когато поетът беше в болницата и в последните дни от живота си не познаваше винаги влезлия посетител, Коста остави пет хиляди лева на Елена за него. Убедена съм, че и в много други случаи, неизвестни на мен, той се е отзовавал, с каквото е могъл, на изпадналия в безизходица поет.

Коста дойде след излизането на спомените за Траянов у дома. Той влезе с думите:

— Чете ли спомените?

— Да.

— Кажи, аз ли съм луд откачам ли или...?

Засмях се, изпитала същото недоумение и огорчение.

В тези добронамерени спомени имаше толкова неверни работи, толкова измислици... Въпросът не е там да се пълнят страници. Не че човек не може да сбърка. Никой не е осигурен от грешки. Но има документи, които не може току-тъй да бъдат пренебрегнати или изменени. Пример: В някои спомени се твърди, че притежават дипломата за висше образование на поета. Позволявам си да се съмнявам. Лично на мое запитване Теодор ми отговори, че не си е взел изпитите и т. н. Пак поголовно се отрича друг факт, без да се държи сметка, че има стари снимки, както и дневници на негови близки, които потвърждават отричания факт.

Коста Стефанов остави непубликуван в „Хиперион“ обемист ръкопис от около 120 страници, озаглавен: „Човекът и поетът Траянов“, също две тетрадки върху произхода на българския език и стихове: 1. „Елена дъга на моя живот“ и 2. „Стихове за войната“ (Отявлен пацифист.) Наскоро му е бил преиздаден преводът му от шведски на Стриндберговата „Соната на призраците“.

[60] Дружбата и сътрудничеството на Моис Бенароя с Теодор Траянов датира от средата на 1926 г. до май 1931, когато Моис заминава за Париж и остава там. Толкова е силно влиянието и впечатлението от литературната

задруга „Хиперион“, че и от Париж той пише и праща статии и студии. Мечтал да се посвети на литературата, но дядо му отива при Иван Радославов и го пита може ли Моис да преуспее материално чрез литературна кариера. Радославов отговаря, че по онова време литературна кариера може да се направи, ако творецът е обезпечен с доходи или странична работа...

Моис пише: „Дружбата ми с Траянов беше много близка. Срещах се с него почти всеки ден, и то по няколко пъти. Бивал съм — по негови думи — дори посвещаван в най-интимните му работи. Разговорите ни биваха естествено от най-разнообразните. Той не избягваше да ме посвещава върху художествените си намерения, имам дори запазени няколко спомена. Смея да се похваля, че с един-двама още се радвах на привилегията да прочета още същия ден готовото творение на висок глас, за да го чуе и самият творец за пръв път. Ако е позволено да бъда още по-дискретен, бих могъл да добавя, че някое стихотворение е родено след наши разговори. Помня, Траянов идва една сутрин някак намръщен и с тон на упрек ми казва: „Знаеш ли, че две нощи не ме хваща сън? — И виновен си ти. Завчера ми изтърси една мисъл и тя не ми даде покой. На, прочети тази мисъл на висок глас за наказание...“, това беше посвещението „На венценосеца“.

Нещо повече. Под дата 4 юли 1926 г. намирам белязано следното: „Засега разговорите се водят около основния въпрос, що представлява в същност трагедията на човечеството?...

Тодор казва: Аз искам да напиша една работа, в която да се съдържа синтетичният отговор. Ако Дон Кихот е трагедия на човешкия илюзионизъм; ако Хамлет е трагедия на човешката воля; ако Фауст е трагедия на съвестта; и ако Заратустра е трагедия на човешкия устрем към власт; — аз искам да дам нещо свое, като почерпя поуките от цялото съкровище на човечеството. За туй ми са нужни две години непрекъснато да чета и да не бъда в България. Работата трябва да бъде такава: мой център, осветен с прожектори отляво и отдясно.

И за да намери прожекторите, той се справя с проявите на духа през разни времена и у различни народи.

Индийската култура му е чужда. Аз се опитах да обясня причината, той не може да търпи никакъв аскетизъм.

Египетската култура му импонирва. Аз възразих, че тя не може да го привлече.

Старогръцката комедия няма никакво съдържание за нашето време. Трябва ние да вмъкнем такова в нея. Старогръцката драма по същество е много примитивна за нас.

Особено го занимава християнството и той се опитва да го съпостави с еврейството. Непрестанно повтаря, че той е старозаветен и ми отправя въпроси от различен характер. Иска да си обясни въпроса, какво би било развитието на християнството и на човечеството, ако евреите биха признали Христа за свой Месия?

Ако се касае да се търси генезисът на „Пантеон“, аз бих могъл да се отнеса и към по-раншните му съчинения, където се съдържат намеци за подобно превъплъщение на творческия дух на Траянова. Но мисълта ми е друга. С мене се случи едно явление, което смятам, че не е чуждо и на мнозина други не само като читатели, но и познавачи на поета. При все че по всички външни данни би трябвало да се предположи, че аз съм добре фамилиаризиран с песните на „Пантеон“ и че не би трябвало да представляват изненада, когато се зачетох в обединяващия ги том, случаят беше тъкмо обратен. Аз не се насищах да се зачета в тях и винаги ми разкриват нови съкровища...

Има наистина творения, у които всяка дума и фраза са особен извор на емоционални, идейни образни асоциации и у които онова, що си открил и почувствувал днес, ще ти спомогне утре да откриеш и почувствуваш нещо друго. Просторите, които те обхващат, са необятни — и в далечина, и в дълбочина, и във височина. Творецът на подобни творения е одарен с такъв своеобразен митичен интуитивен апарат, че му става възможно да политва в стратосферата на чувството, на въображението, на мисълта, където над тях не тежат напластенията в дишащата от обикновения човек духовна атмосфера. Всяко подобно творение по необходимост е освободено от нечистотиите на мястото и на времето. Това не значи обаче, че те нямат нищо общо ни с времето, ни с мястото. Това значи, че те са отвъд мястото и времето и че те ги включват в себе си по друг монументален начин. И самият творец, физическото съществование на когото се вижда и се чувствува в толкова много — често банални и неприятни подробности от близките му, става неузнаваем и непонятно странен. Не напразно всеки път в такива случаи следва да се направи уговорката: Il n'ya pas de roi pour son valet (de chambre) Което ще рече: не че няма цар, но че няма слуга, който да умее да вижда царственото в иначе обикновения човек."

Това е откъс, озаглавен: „Теодор Траянов: Пантеон (Впечатления и размишления), изпратен на поета от Моис Бенароя, когато той е в Париж след получаването на „Пантеон". Моис Бенароя е автор на „Теодор Траянов и неговия мир" (София книгоизд. Хиперион, 1926 г.).

[61] *Петко Росен.* Литературен критик, автор на пътеписи и фейлетони. Роден на 15. X. 1880 г. в с. Ковчас, Лозенградско, а израсъл в Бургас. Автор е на книгите: „От Дунава до Бяло море" (1927), „На Еньов ден" (1928), „Между народа" (1933) и „В поле широко" (1938). Починал на 30. IV. 1944 г. в Бургас.

[65] *Димитър Господинкин,* издателят на сп. „Хиперион".

[63] Виж. бел. 59.

[64] *Трифон Кунев.*

[65] „Още една голяма, незаменима загуба за българската духовност, култура и литература. Напусна ни и Теодор Траянов. Сразен мълниеносно, като съдбата поиска след толкова горчивини да му подари една утеха: да съхрани до последния миг за съвременниците и потомството спомена за една да пребъде вечна младост.

Какъв беше жизненият път на поета? Как живя и как работи той? Историкът ще има един ден една от най-благородните задачи да освети неговата трагична съдба, изрязана релефно на фона на една безотрадна българска действителност в продължение на няколко десетилетия. Днес тук сме събрани да отдадем последна почит към човека, да се преклоним пред неговите смъртни останки и да си спомним неговото творческо дело.

Неговото дело! Голямо, изключително, монументално. От стихийните и бурни песни на младостта „Regina mortua" и *„Химни и балади"*, през пророческата *„Песен на песните"* и единствените и неповторими „Романтични песни" до заключителните акорди на „Пантеон". Дело, облъхнато от едно мощно вдъхновение, в което липсуват неуверените стъпки на начеващия и баластът на дългото развитие и което има всички белези на гениалността. Не можеше да бъде иначе. Защото този, който го извърши, беше една изключителна творческа натура, която черпеше сили за своето вдъхновение из глъбините на едно дълбоко проникновение, имайки за учител преди всичко и над всичко своето голямо сърце.

И тъкмо затова той се яви и като предопределения революционер със своето творческо дело в българската поезия и културна общественост. Той

наложи едно ново самочувствие и едно ново мироусещане, като дълги години владя хоризонтите на българското поетическо небе. На това небе, на което ярко горят с вечен огън звездите на няколко имена, които българската литература и поезия високо ценят и носителите на които бяха негови близки спътници и съвременници. Той проправи и утвърди пътя на цяло едно литературно движение, но както винаги бива в случаи като неговия, без сам той да остане завинаги там, той излезе от бренния кръг на времето си, за да намери своето място до великите духове, които са за вечни времена достояние и гордост на родината и народа му.

Неговото огромно дело е стилно, имащо всичките качества на изключителна оригиналност. Траяновски стих, траяновски образ. Един ден, нека се надяваме, ще бъдат напълно разкрити всичките ценности, чрез които неговото творчество оплоди българското художествено слово, на което той беше един от големите вълшебници.

Творчеството му беше творчество-съдба. Всичко, излязло изпод ръката му, е писано наистина със сока от нервите и кръвта от жилите му. Няма Траянов като поет и Траянов като човешка съдба. Те се покриват без остатък. И по това той е там, където са нему сродните духове — Пушкин и Лермонтов, Бодлер и Верлен, Ботев и Яворов.

Теодор Траянов обичаше с цялото си голямо сърце дълбоко и фанатично своя народ. Той вярваше в неговото неизменно бъдеще. Но тази вяра беше силна и с вярата в общата славянска съдба, тази вяра, която той тъй проникновено запечата в следните съкровени слова на своя „Пантеон": „Изживял като съдба може би най-страшните проблеми на битието, подарил на света не само революционизираната човешка съвест, а и ония боготърсещи отвеси, които повдигнаха наведнъж и неочаквано, дори до небесата монументалните куполи на деветнадесетото и двадесетото столетие, славянският стихиен устрем, освободен, вярващ и чужд на всяка догма и систематичност, създава суровия стил на новия живот, като същевременно задълбочава и заздравява за вечни времена устоите на невидимия човешки космос. В търженството на европейската култура гласът на славянското сърце ще трябва да зазвучи още по-силно и предопределено като най-братски призив. Това велико славянско сърце е туптяло с историческа значимост и у нас, българите, не само при епохалното родоначалие на славянската писменост и на богомилството, а и в богатирските непреклонни натури на нашето възраждане."

Това не е само едно лично убеждение, едно творческо credo. Това звучи като един завет към всички ни.

Загубата със смъртта на Теодор Траянов е обща, скръбта по него — всебългарска. Но тя е особено голяма за младите негови събратя и за старите негови приятели и съратници. На първите, защото губят своя голям и винаги приветлив приятел и учител, а вторите, защото тям остава вече само да живеят със спомена за неговата красна дружба.

Прощавай, скъпи приятелю! Сбогом, Тодоре! Мир на неспокойния ти дух!"

[66] *Мирослав Минев,* Минчо, както двамата редактори и сътрудници го наричаха с интонация на наш, близък човек. Роден е в Казанлък на 20. V. 1898 г., родителите му са учители. Следва шест семестъра филология, но по настояване на баща си, който казвал, че „с игла кладенец не се копае", се прехвърлил в Юридическия фактултет и го завършва. Работи като адвокат, писател, занимава се с издателска дейност. По време на войната прибира в касата си събраните съчинения на Иван Радославов с намерение да ги издаде, но

една запалителна бомба сложи край на хубавото начинание и огорчи много стария критик.

Минчо тичаше да услужи, обещаваше творчески принос за поредната книжка на „Хиперион“, не смогваше да го напише навреме и Траянов — редакторът, ще се провикне в някое писмо до Радославов:

„Минчо излъга и тоя път. Такъв си е!“ Но доброто му чувство към него оставаше неизменно. Хубавите разкази на Минчо излизаха в „Хиперион“. Минчо ще каже: „Може би писането е пречило на адвоката, но не адвокатът на писателя!“

Траянов, който обичаше да чува не само свои работи, но и чужди и ме караше често да му чета, ще разтвори някоя годишнина от „Хиперион“, ще намери посветения нему разказ от Минчо „Суша“ и не само ще го слуша с удоволствие, но и ще настои да го преведа.

Първата среща на Мирослав Минев с поета, както и с Иван Радославов е станала в сладкарницата „Цар Освободител“. Високата култура на Теодор Траянов е привлякла Минев през 1923 г. да сътрудничи в „Хиперион“.

Пак Мирослав Минев ми разказа, че веднъж съдия-изпълнител отишъл да направи опис у Траянов. Видял жалката наемна стая и немотията, всред която живеел поетът, оставил кутията си с цигари на масата му и си отива без опис.

Литературните и приятелски връзки с двамата Мирослав Минев е поддържал докрай.

Издал е следните книги: 1. „Седем погачи за господа“ (1927 г.). 2. „Люде без години“ (две повести, 1934 г.). 3. „Когато палеха лулите с прахан“ (разкази, 1937 г.). 4. „От Балкана до Диарбекир“ (Исторически очерк, 1961 г.). 5. „Георги Мамарчев“ (биография, 1960 г.). 6. „Битката при Одрин“ (исторически летопис, 1969 г.).

И Теодор Траянов ще пише в едно писмо до Радославов: ...„Пристигна славният Николай Хрелков. Разбира се, най-напред потърси мене и тебе! Широка хубава душа има тоя човек! Прилепиха се с Минчо!... Съединиха ги седемте погачи! Те с Пейчо ще издават литературен вестник, в дух гиперионский; разбира се, дадох им нашата отеческа благословия“...

[67] Виж бел. 60.

[68] Виж бел. 59.

[69] ***Петър Хр. Кишмеров,*** роден 1898 г. в Габрово, починал 1962 г. в София. Псевдоним: Озимандия. Образование висше юридическо. Стихотворна сбирка „Лазурно небе“ (издадена 1927 г. от литературна задруга „Хиперион“). Траянов прочел негови стихове и го извикал. И с него, както с всички свои сътрудници, Траянов поддържа хубави сърдечни отношения. Първоначално го е считал за свой приемник. С Дора ходели често привечер у Кишмерови. Съпругата на Кишмеров си спомня за един обед у тях с двама професори, Дон Галоне и Дора.

[70] ***Николай Дончев.*** Известен ни от неговите статии и книги на прекрасен френски език, както и от страниците на „Хиперион“ и други. Двамата редактори много го ценяха и винаги с хубава усмивка споменаваха неговото име като на човек, разбиращ от литературата в повече измерения.

Зададох му писмено няколко въпроса, на които той беше любезен да ми отговори.

Кое ви е привлякло да бъдете сътрудник на „Хиперион“?

— „Симпатичната фигура на Теодор Траянов и хубавото чувство на преданост към поета у Иван Радославов“.

Кога и къде сте се запознали с Теодор Траянов и Иван Радославов?

— „Запознанството ми с единия и с другия датира от 1921 г., когато

като студент постъпих на работа в „L'echo de Bulgarie". Тогава Иван Радославов беше директор на печата и той преглеждаше и одобряваше моите литературни бележки и статии за вестника."

Да знаете нещо за редакторството (две години) на Людмил Стоянов с Теодор Траянов?

— „Конкретни сведения нямам. Не зная и какво е редакторското участие на Л. Стоянов в „Хиперион".

Какво мислите след толкова години за Траянов?

— „За мене Теодор Траянов е, след Яворов, една от най-крупните фигури на нашата поезия, чийто творчески ръст ще бъде все по-внушителен в перспективата на бъдещето. Поетът очаква своя биограф и критик."

Кое ви е впечатлило най-много?

— „Цикълът „Български балади" и отделни поеми от „Пантеон"."

Имате ли писани спомени за него?

— „Да, в сборника за няколко наши поети, издаден от Съюза на българските писатели, респ. издателството в готвената от мене книга „Литературни и мемоарни етюди" има очерк за Траянов, но по-скоро мемоарен, отколкото критически."

Поддържали ли сте впоследствие връзки с редакторите?

— „С Траянов съм имал отделни разговори, в които е ставало дума за негови преводни творби на немски език. Казвал ми е, че Стефан Цвайг се е готвел да го превежда на немски. С Радославов контакта ми е бил служебен, но съм разговарял с него и в свободни срещи."

[71] За отношението на поета към изпадналите в беда говори *Вичо Иванов* в топлите си благодарствени писма до поета.

с. Ичера — Котленско.

22. VII. 1935

Скъпи уважавани бачо Тодоре,

Тук в тишина сред балкана, където съм от няколко време насам, аз преживях отново всичко онова, което ме свързваше с тебе — ти като мой батю, а аз като твой по-малък брат. Преживях, казвам всичко: от първата ми среща с тебе на „Цар Освободител" през ония нощи, когато спях при тебе — крушките и хлебеца, кашкавала и гроздето, та чак и срещите ни напоследък до късно през нощта. Аз трябва да си призная, а съм го казвал, където е ставало нужда — аз раснах при тебе, бачо Тодоре, като твой син! Аз съм ти благодарен и крайно признателен за щедрото човеколюбие, което си проявявал и проявяваш към мене! Позволявам си свободата да нарека близостта си с тебе — *дружба.* На тая дружба аз много дължа — и като човек, и като писател (прости ми за нескромността!). Твоята безкрайна доброта рано-рано ми даде пример — какъв трябва да бъде свободният човек, а твоята изключителна култура — какъв трябва да бъде писателят в днешно време. Това е доста като назидание в живота и литературата, за да отдам благоговейна почит на чувството ти към мене, с което аз и когато сам страдах, се чувствувах духовно окрилен"...

„Пловдив 24. II. 937

...„Давам си тая свобода на чувството — да споделя тая изненада с тебе — моя пряк баща и в литературата, който неведнъж ме е спасявал!"

[72] *Петър и Павел Спасови* — редовни сътрудници на „Хиперион".

[73] *Проф. Константин Гълъбов,* 17. IV. 1892 г. в с. Перущица. Баща му, Спас Гълъбов, участник в Априлското въстание и автор на цяла серия подлистници за въстанието (1883 г.), беше учител. Константин Гълъбов има висше образование с докторат по германска филология и философия в университета на Кил.

Той се познава отдавна с Траянов и през десетилетия е поддържал приятелство и възторжено отношение към поета. Писал е деветдесет страници за него в „Спомени, весели и невесели за български писатели." Най-много го е впечатлил неговият образен език.

[74] *Александър Карпаров.* Роден в Тополовград на 2. III. 1904 г. Следва медицина в Италия, известно време живее в Аржентина. С литературна дейност се занимава от 1920 г. Първите си разкази печата в сп. **„Хиперион".** Автор е на няколко сборника с разкази.

[75] Статията „Българският стих" е печатана първо в „Европейска литература", Берлин, септември 1942 г., кн. 5. У нас във в. „Слово", бр. 6093, 7. XI. 1942.

„Българският стих"

В своето историческо съществуване българският народ е създал творения, които му осигуряват едно почетно място в европейското семейство на народите. Почти сто години преди Джото българската фреска, от която и днес още можем да се възхищаваме в Боянската черква, откри нови пътища и излъчи своя отблясък и до Италия. Същото значение има и българската иконопис, в чиито овладени, строго въздържани образи и днес се долавя особеният пулс на орфеичния тракийски елемент в българския човек, задържан в строгите източноправославни форми. Всяка фреска и всяка икона са една нарисувана поема, защото всичко е изразено и свързано ритмично. Голямо е също и значението на резбарското изкуство, което доскоро цъфтеше в някои български краища и с великолепните си олтари, църковни столове и амвон изтръгва възхищението на много познавачи.

Българинът може да се гордее не по-малко и с народната си песен. Редом с чисто лирическата песен народът е създал и проникната от религиозни представи песен, в която се смесват и кръстосват християнски и езически мотиви. Някои изследователи считат българските „коледни песни" за най-хубавото постижение на българския народностен дух. Освен това през дългите години на политическо и духовно робство се създадоха великолепните, неповторими хайдушки песни, които възпяват като истински народни балади героя и борца. В тях народът е изразил целия си копнеж за свободен живот и е дал простор на творческото си въображение. В тези песни срещаме вече борбата за собствената предопределена форма. Има хайдушки песни, в които бурливият ритъм, могъществото на словото и величавостта на образите, чувството за форма, както и една висша етика, въздействуват почти антично. Вътрешната динамика, а също и изразеното в тези песни мирово чувство към света са напълно орфеични; природата се възприема одухотворена, сякаш е особено свързана с действията на човека. Народът възприема смъртта на такъв герой като космично събитие. Така също героят на песента често е свързан неразривно с образите на народния мит, русалки, вили, змейове и змеици.

Българската белетристика изброява имена, които звучат доста добре и вън от границите на България. Но гордостта на България е българският стих. Българският стих може да бъде проследен до самото начало на българската писменост, около десетото столетие. Той живее още, ще живее и в бъдеще, защото българският живот е намерил с него своята неизменно значима литературна форма. В стиха българинът не говори само на себе си или само на ближния си, не говори сâмо на света — той се обръща и към своя бог. И ако задачата на истинското изкуство е да даде реални образи на бляновете и на въжделенията на народа, българското стихотворение е в най-висшия смисъл на думата изкуство. Животът на народа разкрива растежа и тайната на своята душа в стиха, в дълбоки символи, заклинателни

предчувствия и видения. В своите върховни постижения българският стих е почти винаги израз, а не впечатление. Там, където се дава ландшафт, той не се описва, а се активира, оживява и одухотворява. Има символи, в които българският народ вижда отпечатана своята историческа съдба. Така българската природа се дава в могъщи героични очертания. Но когато някъде ландшафтът се индивидуализира, това става винаги с оглед на големи митологични и исторически възпоминания: планински пропасти, отделни възвишени върхове и тъмни гори се заклинат, когато се призовават свети сенки на миналото. В среднощните ветрове зазвучават последните думи на умиращи воини. В светлика на небесните съзвездия се явява, както в старинна балада, света Богородица и благославя мощите на героите, паднали, останали непогребани далеч от родината, на чужда земя. Началото на героична основна мелодия на българската поезия даде гениалният Христо Ботев още преди освобождението на България в 70-те години на миналото столетие, в неговата прочута балада „Хаджи Димитър" цялата природа и всички същества, които живеят одухотворени от нея, вземат участие в съдбата на героя.

Там, където ландшафтът загубва своята индивидуалност, това става почти винаги когато той се слива с една голяма идея или с едно настроение, наситено с предчувствие. В такива случаи перспективите и измеренията се разместват. Връзката между нещата получава по-скоро космичен, отколкото земен характер, стихотворният тон се уравнява с магическите форми и от творческата мъка на боговдъхновени блянове се ражда чудото на един свят, който не се измерва с мащаба на действителността.

Българският стих постига наистина чудеса, когато успее да вдигне завесата на човешкото сърце или да изгори във вечните въпроси на съдбата на човека и на народите. Под този знак българското творческо въображение и одухотворителна сила на българския поет постига най-широкия си разтег. Думата осъзнава своя божествен произход и тогава тясното пространство на стиха крие в себе си нечувани богатства.

Българският стих е звучен, плода на онази първична радост, която съпровожда търсенето на вечните форми на човешката и народностна същност. Любовта се изживява като божествена радост и съвсем не като чувствено опиянение. Творческият устрем на българската поезия обхваща както чисто лиричния стих и песен, така и могъществената балада и широкия епос.

Българският стих е сътворен от действителни майстори и истински поети, овладени от силата и мистерията на словото. Христо Ботев, Иван Вазов, Пенчо Славейков, Кирил Христов, Пею Яворов, Димчо Дебелянов, Трифон Кунов, Николай Лилиев, Емануил поп Димитров, Людмил Стоянов, Христо Ясенов и още много други от поколенията сред тях — това са имена, които времето не може да изтрие. Тяхното дело остава пламенен завет към България и към света.

Теодор Траянов"

[76] „Литературен глас", г. IV, бр. 144, с. 3 от 1932 год. *Иван Генадиев* „Един час при Теодор Траянов".

Тъй като горният ред е разкъсан, вероятно гласи:

Кога и къде са се явили в печата първите стихове на Теодор Траянов?

— Първите ми работи, казва той, които обърнаха вниманието на обществото, бяха печатани през 1905 г. в списанието „Художник", издавано от Павел Генадиев. Изпратих ги на Константин Величков, който ме познаваше и който беше близък на Павел Генадиев. Той ги дал на Александър Балабанов, един от редакторите на „Художник". Напечатаха ги. Посрещ-

нати бяха много добре. К. Величков писа възторжена рецензия за тях. Ал. Балабанов и Кирил Христов също ги харесаха много.

— Как се е появило това движение в нашия живот, което наричате

БЪЛГАРСКИ ИНДИВИДУАЛИЗЪМ?

— Тия мои стихове, казва Траянов, станаха отправна точка на българския индивидуализъм. Но аз съм нямал тогава съзнание за това. Едва после, когато се събрахме с Димо Кьорчев, Трифон Кунев, Илия Иванов Черен и взимахме живо участие в подновеното списание на Антон Страшимиров „Нов живот", почнахме да съзнаваме значението на своята работа. Ние отначало имахме само съзнанието, че трябва да творим нещо ново, различно от това, което са дали нашите предшественици. Индивидуализмът дойде импулсивно.

— Какви принципи ви свързваха?

— Нашата групичка тогава не беше свързана с никакви принципи: обединяваше ни повече едно общо самочувствие. Впоследствие се яви с критиката си Иван Радославов: той кръсти нашата поезия и нашето движение

БЪЛГАРСКИ СИМВОЛИЗЪМ

— Какво е влиянието на запад в това направление?

— Влиянието на запада и на Русия — царска и съветска — върху българския живот винаги е било благотворно. Но българската литература въпреки ниското културно ниво у нас, можа да запази своя самобитен български характер. И българският индивидуализъм въпреки влиянието на идеите от запад, чиито родоначалници са Фихте и Русо, е

НАШ СОБСТВЕН ПРОДУКТ

— Как се посрещна българският символизъм?

— Общо взето, посрещна се много добре. Но имаше и

ГОЛЯМА ОПОЗИЦИЯ

Опозицията идеше от крепостта на Пенчо Славейков — списание „Мисъл", и от социалистическите среди. През 1907 г. излезе сборникът „Южни цветове", в който участвувахме аз, Димо Кьорчев, Т. Кунев и Леонардич. Сборникът бе издаден от Кръстю Станчев, който издаваше списание „Ново общество" и който още от самото начало се отнесе много симпатично към младите.

През 1908 г. издадох първия си сборник — „Regina mortua". В защита на новата поезия тогава се яви Петко Росен в страниците на „Демократически преглед" и Божан Ангелов, който направи пробива в „Мисъл", като рецензира много благосклонно „Regina mortua". Димо Кьорчев от своя страна с умение и жар сочеше новото.

— По-нататъшното развитие на българския символизъм?

— В 1910 г. Димчо Дебелянов и Димитър Подвързачов издадоха своята

В нея на младите бе отделено завидно място. Тук дебютира Николай Лилиев. Оформяха се вече Лилиев, Димчо Дебелянов, Людмил Стоянов, Емануил п. Димитров, Ботю Савов и други.

В 1911 г. издадох „Химни и балади". След това войните правеха редовния литературен живот невъзможен.

— А кога са писани „Български балади?"

— След балканската война през 1913 г. излезе сборника „Мак", гдето са печатани „Тайната на Струма" и „Смърт в равнините", „Родния лес". Останалите късове от „Български балади" са писани след световната война и бяха издадени през 1921 г. През 1923 г. излезе „Песен на песните" и в 1926 г. — „Романтични песни" и в 1929 г. — „Освободеният човек" като първи том на събраните ми съчинения.

Сега Траянов работи над „Пантеон", който е почти свършен.

— Какво е предназначението на списанието

„ХИПЕРИОН"?

— „Хиперион" се създаде, казва Траянов, за да се направи една преоценка на ценностите в миналото, като се установят основните линии на българското литературно развитие; да се направи преценка на настоящето и да се помогне на всичко младо, което иде с творчески замах. Стремили сме се, доколкото ни позволяваха обективните и субективни условия, да поддържаме в „Хиперион" универсалния ритъм, ако може така да се каже, като се дават преценки, преводи и сведения за духовния живот и вън от България.

— Какви са

УСЛОВИЯТА, ПРИ КОИТО РАБОТИ БЪЛГАРСКИЯТ ПИСАТЕЛ?

— Условията не са розови. Българският писател с много редки изключения трябва да краде време от прозаични занятия — служба, глупави и ненужни преводи и пр. — за своето творчество. Освен това ние имаме сравнително много читатели, но малко купувачи на книги. Причините за това са много, но главните са, струва ми се, три: нехайството на издателите, които, след като са покрили разноските по изданието, изоставят книгата на собствената ѝ съдба: бедността на интелигенцията ни и липсата на традиции у по-заможните семейства да имат библиотека.

— Откъде тогава трябва да иде

ГРИЖАТА ЗА КНИГАТА?

— В тази малка и бедна страна при липсата на частна инициатива засега едничък поощрител на книгата се явява държавата. Разбира се, при нашите условия това създава опасността да се получи вместо свободно творчество едно затворено в рамки казионно творчество.

— Не би ли могло все пак да се постигне нещо?

— При една относителна обективност на отговорните фактори в министерството на просветата би могло да се дойде полека-лека до завидни резултати.

— Какво би трябвало тогава да се направи?

— Като се премахнат понятията

и като се дават книгите на рецензия на относително честни съвести, самото министерство би се освободило от упрека в лична пристрастност или партийна заинтересованост. Бих желал българският духовен живот да се развива съвсем далеч от министерството, но, повтарям, обективните условия са такива, че засега поощрението отгоре е наложително. Министерството обаче трябва да отказва всяка поддръжка на бездарността и да поощрява всеки талант, па бил той и неприятен с политическото си убеждение.

— Какво би могло да се каже за бъдещото развитие на

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА?

— Мисля — казва Траянов, че известно време българската литература ще се развива под така наречения социален знак. Известна едностранчивост и липса на художествена обективност ще се забелязват дотогава, докато сред нашата интелигенция не престане да господствува духът на пораженство и мрачни спомени от гражданските борби. Един възход на социалния роман обаче трябва да се очаква. Но

НОВИЯТ ПОЕТ,

под чийто знак ще се развива генерацията, не е още дошъл. Той ще дойде; какъв ще бъде — никой не може да каже. Разбира се, ще бъде много различен от поетите на моята генерация. По отношение на формата със сигурност може да се каже, че тоя нов поет ще бъде някой неокласик.“

[77] *Люб. Бучков* и *Огн. Карастоянов* пишат през 1934 г.:

„Часът е 6. Позвъняваме на вратата, обладани от някакво особено чувство на неизвестност и благоговейност. Вратата се отваря и ние — двамата младежи — пристъпяме бавно с трепетно вълнение. Въвеждат ни при поета. Още неразбрали къде се намираме, сякаш сме вплетени в някакви тайнствени мрежи от морния вид на човека-творец. Леко набръчкано лице, сключени вежди, издаващи напрегнат мислещ дух и прозрение.

— Как започнахте писателската си кариера, господин Траянов. Първи стъпки и успех?

Поетът замълча за няколко секунди, унесен вероятно в спомени.

— Първото ми публикувано стихотворение е „Скръб“ (от „Романтични песни“) през 1899 г. в едно ученическо литографирано списание.

Ето неговия текст:

СКРЪБ

Чернее в гората
Самотна борика,
Приветно я милват
Пак майски лъчи,
Нечакано сълзи
Унесено бликат
Из молещи кротко
Зелени очи; —

Над рамо и песен
Мечтана, игрива
Пришелец незнайник
Нашепва и пей,
На съне тя горко
Се само засмива
И тъмните вейки
Безмълвно люлей.

* * *

— Първите ми творби, които обърнаха внимание на нашия читателски свят, са поместени в сп. „Художник", 1905 г. Посрещнати бяха много добре. К. Величков писа възторжена рецензия за тях. Ал. Балабанов и Кирил Христов ги харесаха много.

— Мнението ви за нашата поезия в сравнение с предвоенната.

— Въпреки националните ни катастрофи от външно и вътрешно есетство, развоят на българската поезия е задоволителен. Разбира се, преходното време, в което творят младите поколения, оказва чувствително влияние не само върху художествените и жизнени идеи на творчеството им, но и върху формирането на личността. Неустойчивостта на сегашното младо поколение, твърдо вярвам, ще бъде преодоляна от тия, които идват след него. Вашата поезия дълго ще се развива и крепне за слава на българския гений.

— Върху какво работите сега и какви са бъдещите насоки на творчеството ви?

— След като излязоха „Романтични песни" през 1926 г. и „Освободеният човек" (1928 г.), у мене беше назряла мисълта да създам „Пантеона". Най-сетне тази моя идея доби своето осъществяване през тази пролет. Разширението на „Пантеон" ще бъде главната ми задача в близкото бъдеще.

— Мнението ви за днешните младежки културни прояви и изобщо за съвременната младеж?

— Извънредно радостно явление за нашия духовен живот е интензивността на литературния и културен интерес на младежта. Твърде много ме радва фактът, че в почти всички клонове на изкуството работят млади. Тяхната бойна енергия и неудържима воля да се твори и създава е един знаменателен признак. Аз съм дълбоко уверен, че съвременната наша младеж крие в себе си извънредно големи заложби и е способна да създаде истински ценности. Да ви кажа откровено, възхитен съм не само от външната им угледност, но и от доста критичното подбиране на поместените материали. Вашите скромни инициативи заслужават да бъдат подкрепени и възхвалени. Уреченият час изтече.

Теодор Траянов ни стисна сърдечно ръка, сякаш поздравяваше не нас, а българската младеж. Лицето му бе огряно от вяра и надежда. Излизаме. И от този ден нашият дух се сля с неговия и успя да почувствува ритъма на едно любвеобилно сърце — сърцето на поета."

[78] Във в. „Утро", г. XXX, бр. 9744, от 18. I. 1942 г. Траянов се изказва за ролята и значението на кооперативното движение у нас. Интервюто е взето от П. Тихолов.

[79] *Атанас Душков*, „Заря“ при Теодор Траянов — в. „Заря“, бр. 4111 от 18. V. 1935 г.

[80] Под наслов: Теодор Траянов говори: за своето дело, за индивидуализма в литературата, за расизма, за развитието на българската култура, за еврейската интелигенция, — един от редакторите на „Пробуда“ получи от Траянов интервю, дал в живота си може би само толкова интервюта, колкото може да се преброят на пръстите на едната ни ръка.

„На въпроса, върху какво работи сега и как цени своя „Пантеон“, г. Траянов отговори:

— Подреждам първия том на „Пантеона“. Ще обхваща петдесет поеми, повечето от които са публикувани в разните наши периодически издания.

Питате ме как гледам на своя „Пантеон“, във връзка с цялото ми творческо развитие? — Ето един въпрос, на който мъчно мога да отговоря сега, дори най-бегло. В един послеслов към книгата ще имам възможността да се изкажа по-обстойно и по-изчерпателно, отколкото бих сторил в тоя момент. Но едно ще забележа: с „Пантеон“ не считам още делото си завършено.

— Мислите ли, г. Траянов, че вашето движение на индивидуализма привършва своята роля в българския културно-обществен живот?

— Още преди четири години идеологът на движението **Ив. Радославов** каза приблизително следното: „Индивидуализмът, най-голямото и дълбоко културно движение в Западна Европа и славянските страни като направление, като система от идеи, **чисто литературно-художествени, принадлежи** може би вече на историята. Също важи и за България — както по даденото и завършеното вече от мнозинство негови изразители, така и чрез преодоляването му в класическите **„Български балади“, „Песен на песните“** и „Пантеон“. Но като културно-обществена проява, светоглед и схващане същността на изкуството, делото на индивидуализма е живо и **ще пребъде**, както е било в миналото. Защото догдето съществува разлика между човек и човек, дотогава голямото изкуство като върховна синтеза ще бъде индивидуализъм и само индивидуализъм. Сегашният момент е **преходен**. Той блещука в искрите, отхвъркнали от голямото огнище на изкуството на индивидуализма. Необхватни са още **хоризонтите, които чувството и мисълта** на нашето движение събуждат. Защото въпреки видимото огрубяване и американизиране пулсът на човешкото сърце заглушава шума на машините. „Това са горди думи, бранни думи, слова на истина и вяра, които и аз ви повтарям, напълно убеден в правотата им.“

Питате ме още как се отразяват върху литературата, изкуството и културата разните расови движения в Европа. Никой няма право да съди тоя или оня народ за схващанията му по известни въпроси. Но, разбира се, всякой може да си даде мнението по това. В случая въпросът за расовите движения е малко по-друг, особено в културно отношение. Защото, ако расовото движение, от една страна, се стреми да обособи културната проява, като сгъсти националните багри, което има и своето оправдание, от друга страна — сега, така и в миналото — опитът ни учи, че такива движения въпреки крайния си идеализъм, носят в себе си, без да съзнават, бацилът на известна духовна реакция. И в края на краищата, най-ценното — свободата на мисълта — може да бъде подложена на болезнени изпитания.

Питате ме още какво мисля за развитието на българската културна проява.

Както знаете, по тези въпроси съм се изказвал доста начесто и няма да го повтарям. Накратко: Вярвам фанатически в културната мисия на българина въпреки временното забавяне на героичния темп в развитието, чиито обективни и субективни причини са известни.

Интересува ви какво мисля частно за еврейската интелигенция.

Ще бъда откровен: не особено ласкаво. Защото грубия материализъм, в който тя се самоволно заточава, а и пагубният ограничен дух на ветото — й пречат да разкрие скритите и напластени с векове енергии и залежи на избран народ, като по тоя начин се приобщи към народа и земята, където живее. Там, където тия духовни енергии избиват свободно — получават се наистина истински културни прояви. Стига да спомена, за илюстрация на мисълта си, две имена: Моис Бенароя, проникновения дълбок естет, и Исак Даниел, режисьор в европейски мащаб. Със задоволство подчертавам, че двамата принадлежат на културно-литературната задруга „Хиперион".

С тия думи Траянов завърши своето интервю. Ние му изказахме своята голяма благодарност, задето не поскъпи времето си за „Пробуда" и му пожелахме сили, за да обогати с нови ценности културната съкровищница на България.

Въпрос 1: — Познавам вашите произведения: „Regina mortua" (1909), „Химни и балади" (1911), „Български балади", (1921), „Песен на песните" (1923), „Романтични песни" (1926), „Освободеният човек" (1929), „Пантеон" (1934) и „Български балади", второ преработено и допълнено издание (1940). Кое от тия произведения смятате за връх на вашето творчество, за най-верен изразител на всичко онова, което е тегнело на духа ви?

Отговор 1: — Кое творение е върхът на моето дело? — мненията са различни. Самият аз не съм мислил по този въпрос, защото имам още много творчески проекти. Моите произведения без изключение са верен израз на всичко онова, което е занимавало духа ми. Случайността и епизодичността съм изключвал винаги от творчеството си. Сигурно имам по-слаби и по-силни работи, но работи излишни винаги съм се стремил да не създавам.

Въпрос 2: — Ако можехте да започнете отново, да речем, че се връщате в младините на живота и творчеството — смятате ли, че не бихме минали същия път на творчество? Разкайвате ли се нещо? Държите ли фанатично на нещо?

Отговор 2: — Пътят на моето творчество е съдба. Ето защо никакво друго развитие е немислимо. „Български балади" или „Песен на песните" например, съвсем не са продукт на националните катастрофи, а са въплъщение на българската историческа съдба от 13 века насам. Националните катастрофи и българската твърда вяра в бъдещето дават само особения съвременен колорит на тези творения. Държа фанатично за цялото си творчество. Ето защо много мои работи са претърпели две и три редакции. Мога ли да се разкайвам например, че съм създал и „Романтични песни", в които съм се стремял да пресъздам в художествена форма българския мит и българското поверие?

Въпрос 3: — Мислили ли сте някога да станете театрален автор — да пишете пиеси, да се кланяте пред публиката?

Отговор 3: — Да се кланям пред публиката не съм мислил никога, но въпреки това съдбата ми поднесе и тази горчива чаша на честуването на моята шейсетгодишнина — трябваше да се кланям пред аудитория за пръв път в живота си. С драматическо творчество съм се занимавал доста отдавна. Унищожил съм много работи, за което някой път съжалявам.

Въпрос 4: — Готвите ли нещо и из коя област?

Отговор 4: — Сега работя за едно пълно събрание на творчеството си. Работя и една драма в стихове, засега само скицирана.

Въпрос 5: — Как стигнахте до създаването на „Хиперион"?

Отговор 5: — Издаването на „Хиперион" и основаването на литературната задруга започна през 1922 г., когато духовното падение под напора

на отрицателните сили беше взело катастрофални размери. Нашият интелигент почти се срамуваше да се казва българин, а за поколението, което божем твореше култура, „понятието отечество“ беше някаква химера. (сп. „Везни“) Интелигенцията политиканствуваше, без да бъде политична, осъждаше, без да чувствува, че самата бе подсъдима пред българската история. Липсата на положителни идеи и идеали беше страшна. Тогава аз и Иван Радославов с няколко сърцати българи решихме да започнем „Хиперион“. Както литературната задруга, така и списанието изиграха в рамките на възможното своята културно-историческа роля, което не се оспорва днес и от ония, които тогава бяха против нас. Мнението и преценката на „Хиперион“ бяха меродавни не само в литературата, но и в целия ни културен живот. А колко млади таланти минаха през строгата художествена цензура на редакционния съвет! Щандартът на „Хиперион“ беше много висок и всеки от писателите, когато пишеше нещо, знаеше: „Това е за „Хиперион“ или това не е за „Хиперион“. С туй не искам да кажа, че сме давали в списанието само шедьоври. В „Хиперион“ сигурно е имало слаби работи, но банални работи е нямало.

Въпрос 6: — Мислите ли, че сте били добре разбран на времето си и смятате ли, че днес вашият символизъм би бил по-добре разбран — не говоря само от критиците, но и от публиката?

Отговор 6. — Аз бях посрещнат при появата си извънредно добре. Константин Величков написа възторжена рецензия. Младото поколение възприемаше лириката ми с възторг и обич. Книги и стихотворения се посвещаваха на мен. Атаките против мене идваха само от левичарските страни. Антон Страшимиров, неспокойният, възторженият и отзивчивият поднови издаването на списанието „Наш живот“ заедно с мене, Трифон Кунев, Илия Иванов — Черен, и Димо Кьорчев. „Наш живот“ беше боево авангардно списание. Символизмът като литературно движение и индивидуализъм, като културно-обществено явление бяха знамената, които дигнахме... Нашата лирика, добила символичен характер, свърза българският интелигент с мистиката на земята и светостта на кръвта. Развитието на така наречения български символизъм ставаше главоломно бързо. Той потърси и намери връзката с българския мит и българското поверие, като погледна на миналото по-проникновено. Не историята на българския народ, а съдбата на българщината бяха проблемите, които вълнуваха до самоизгаряне творците. Българският индивидуализъм се изживя в самите тези, в които се роди, за да се преобрази в един свръхиндивидуализъм, както се изразява един немски критик. В този процес българският човек се освободи от чуждите окови на материализма и се приобщи към българския вечен дух. Българският символизъм като творчески канон принуди българския човек не само към проникновено вживяване в поезията, но и към абстрактната мисъл. Не трябва да забравяме, че един от недостатъците на гения на нашата славянска раса е, че не можем да мислим напълно абстрактно. Не без значение е, че творците на тази генерация трябваше да изживеят две действителности, една преди световната война 1914 г. и друга една действителност след световната война. Синтезата на тези две действителности роди онази висша действителност, в чиято плоскост се движи творчеството на следвоенната генерация. Красотата и вечните форми на българския дух бяха благородните усилия на всички нас. Освен това на виковете за социални проблеми ние противопоставихме националните и народностни задачи. Вместо към космополитизъм ние се стремяхме към универсализъм. Само чрез пълното изживяване на индивидуализма можеше да се стигне до българската общност, до

българския национализъм. Разбира се, такъв път беше възможен само за цялостни натури. За нас беше непоклатима истина, че само чрез кристалния национализъм може да се стигне до универсализъм. Днес повече от всеки друг път вярвам, че само един добър, фанатичен българин може да бъде не само истински славянин, но и един отличен европеец."

[82] *Димитър Стоевски (д-р Чолаков).*

Запознал се с поета приблизително през 1935 г. в кафене.

Траянов е идвал при него за съвет и лекуване.

Разговаряли са главно на езикови теми, тълкуване на някои немски изрази и върху немската и българската литература.

На въпроса ми как оценява Траянов, Стоевски отговори:

— „Много, много голям. Той е едно събитие в нашата българска литература — другите са епизодични."

Добави също:

— „Беше мързеливичък."

[83] *Георги Христов Томалевски,* род. на 16. IX. 1897 г. в Крушево, Македония. Белетрист и есеист.

„За човек и писател (поет) като Теодор Траянов трудно се намират думи, които в такъв малък обем биха могли да обрисуват дори малка, незначителна скица за много сложния му образ на мислител и голям поетичен талант.

Не аз, друг ще даде подробни данни за живота му. Не биографичната част на живота му и животописна история е целта на тия няколко редове, написани за него. Аз желая да дам израз на моето възхищение от неговите стихове, които са събуждали в мен наслада и някакво особено чувство, което обхваща човека, когато чете и влезе в света на баладата — този жанр в стихотворчеството, което буди у четеца и копнеж, и тъга, и някаква гордост за живота и красотата на едно отминало време...

Теодор Траянов в своите стихове събуди заглъхналия приказен живот, прикрит с десетилетия и столетия.

В „Освободеният човек", в „Пантеон", в „Химни и балади", както и в „Regina mortua" той е все така величав и вдъхновяващ за хубава скъпа размисъл.

Теодор Траянов ще остане такъв във всички времена!"

[84] В своите спомени *Н. Месечков* отбелязва: „Принц Антоан Роан е имал замък на австрийската граница, голям почитател на поета. През 1932 г. бе писал: „Траянов е духовният водач на своя народ" („Завръщане към миналото", *С., ПБ, 1978, с. 50*).

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Ангелов, Божан — 150
Анжар — вж. Траянов, Теодор
Анри — Бел — вж. Стендал
Алтенбах — 29
Атанасов, Стоян — 82, 105, 107, 141

Багряна, Ел. — 63
Байрон, Дж. — 112
Балабанов, Ал. — 23, 84, 129, 149, 150, 153
Балабанова, Вера — 3, 13, 15, 16, 17, 19, 28, 34, 37, 41, 44, 63, 70, 72, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 100, 107, 111, 125
Балзак, Оноре дьо — 58,
Ванг, Херман — 58, 140
Бар, Херман — 57, 58, 104, 140
Барес, Морис — 58, 100, 140
Батемберг, Ал. — 13, 61
Бауер, д-р Вернер — 135
Башулкова, д-р — 103
Белчева, Мара — 42, 43
Бенароя, Моис — 21, 36, 102, 103, 104, 120, 121, 142, 143, 144, 155
Бергсон, Анри — 59
Бетховен, Лудвиг ван — 37, 64
Бог — 128
Богданов-Дудулов — 122, 126
Богородица, св. — 149
Бодлер, Шарл — 58, 84, 104, 145
Божков, Ал. (Сашо) — 44, 46, 48, 66, 77, 81
Божкова, Зоя — 43, 45, 48, 77, 79, 81
Ботев, Христо — 25, 60, 63, 116, 145, 149
Бояджиев — 108
Бояджиев, д-р — 72, 80
Бояджиева, Вера — 120
Бояджева, д-р — 95, 96
Брамс, Йоханес — 104

Бруно, Джордано — 140
Бурже, Пол — 58, 140
Бучков, Люб. — 121, 152
Бьов, Сен — 63, 104
Бюхнер, Карл — 57, 139

Вагнер, Рихард — 29, 141
Вазов, Иван — 53, 61, 63, 84, 106, 116, 149
Вапцаров, Н. Й. — 62, 72
Варненчик, Владислав — 129
Василий българоубиец — 107
Величков, Конст. — 61, 149, 150, 153
Верлен, Пол — 58, 84, 145
Верхарен, Емил — 60, 141
Вилдганц, Антон — 29, 137
Вичева, Соня — 120
Влайков, Т. Г. — 61, 116

Габровски, Никола — 102
Генадиев, Иван — 121, 149
Генадиев, Павел — 149
129, 131, 132, 133
Герганова—Стаматова, Петя — 7, 8
Герджиков, Мих. — 119
Герджиков, Павел — 132
Герджикова, — 132
Георге, Стефан — 29, 58, 104, 135, 137
Георгиев, Борис — 9, 122, 123, 124, 125
Георгиева, Надежда — 73, 87
Гина — 81
Гинт, Пеер — 61
Говедаров, Георги — 101, 104
Гонкур, бр. (Едмон и Жюл) — 57, 139
Господинкин, Дим. (Митю) — 105, 120, 144
Грозев, Иван — 120
Грудова, Линка — 26
Гълъбов, проф. Конст. — 120, 147
Гълъбов, Спас — 147

Гърчев, Иван — 133, 134
Гьорчев, Дим. — 32

Далчев, Атанас — 120
Далчев, Любомир —
Дамев, Дамян — 136
Даниел, Исак — 120, 155
Данов, Милош — 101
Данови — 104, 105
Дановски, Боян — 120
Дановски, Симеон — 21
Данте, Алигиери — 112
Дарвин, Чарлз — 139
Даскалов, Хр. — 111
Дебелянов, Димчо — 62, 116, 139, 149, 150, 151
Демел, Рихард — 58, 60, 140
Денев, Борис — 122
Джото, Андж. ди — 148
Дзивгов — 92
Димитров—Майстора, Вл. — 122
Димитров, Д. — 102
Димо Арнаутина — 136
Димов, Дамян — 103
Димовски, Б. — 62
Дон Галоне — 146
Дончев, Ник. — 120, 146
Достоевски, Ф. М. — 59, 61
Друмев, Васил — 60
Дуйчев, Иван — 54
Душков, Ат. — 121, 154,
Дюлгеров, Теодор — 120
Дюстабанов — 77, 78
Дюстабанова — 77
Дюстабанова, Дора — 9, 10, 12, 14, 20, 22, 28, 34, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 66, 77, 88, 90, 93, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 115, 117, 124, 127, 132, 133, 146
Дюстабанова, Женя — 77, 90
Дюстабанова, Лида — 77
Дякович — 104

Ева — 61
Елин Пелин — 61, 116
Емерсон — 104
Еминеску, Михай — 68, 141

Жечев, Тончо — 1

Захариев, Васил — 122
Златев, Димо — 136
Златев, Янко — 136
Зола, Емил — 57

Ибсен, Хенрик — 57
Иванич, Николай — 102
Иванов, Вичо — 120, 127, 129, 147
Иванов, Вячеслав — 102

Йовев — 108
Йовков, Йордан — 61, 116
Йорданова, Зорка — 48

Каиса — 30, 137, 138
Камбуров—Фурен, Иван — 120
Каравелов, Любен — 60, 84
Караджов, Димитри — 32, 33, 34
Караиванов, Георги — 120
Карамихайлова, Елена — 122
Караславов, Георги —
Карановев, Т. — 131
Карастоянов, Огн. — 121, 152
Каролев, Стоян — 1
Каролов, Св. — 26
Каракашевски, д-р. — 136
Карпаров, Ал. — 120, 148
Касърова, Люба — 38, 101, 120, 139
Катул — 139
Кисимов, Конст. — 105, 112, 127, 131, 132
Кишмеров, Петър — 120, 121, 146
Клабунд — 104
Клайст, Хайнрих фон — 59, 67, 68, 140
Козмата — 80, 107, 108, 111
Коларов, Дим. Стоянов — 82
Коларов, Стефан —
Конт, Огюст — 57, 139
Конов — 55, 126
Константинов, Алеко — 61
Костов, Стоян — 13
Костов — 105
Коюмджиев — 107
Кръстев, д-р К. — 84
Ксантипа — 51
Кунев, Трифон — 62, 110, 111, 116, 120, 131, 138, 139, 144, 149, 150, 156
Кьорчев, Димо — 30, 35, 138, 139, 150, 156
Кьорчева, д-р Дафина — 35
Кюрчията Тодор — 12

Лагард, Пол Антоан дьо — 57, 140
Лазаров, Майор — 30, 31
Лазаров, Велизар —
Лазаров, Иван — 122
Лахман, Карл — 56, 139

Левертин, Оскар-Иван — 58, 140
Левски, Васил — 60
Ленгиен, Ем. — 62
Леонардо да Винчи — 112
Леонардич, Юрдан — 139, 150
Лермонтов, Мих. Юр. — 112, 113, 116, 145
Лилиев, Николай — 10, 37, 39, 53, 54, 62, 116, 131, 137, 139, 149, 151
Лилиенкрон, Детлеф фон — 57, 58, 140
Литман, (пловд. стр. квартет) — 129
Лукреций, Тит — 139
Лютев, Конст. — 136
Лютев, Тодор — 136
Лютева, Милка — 136
Ляпов, Гурин — 18, 137

Мадоната — 61
Малар, Густав — 104
Маларме, Етиен — 105
Манев, Владимир — 18
Маргаритов, Атанас — 131
Маркс, Карл — 57
Масалитинов, Ник. О. — 105, 131
Месечков, Недялко — 58, 157
Метерлинк, Морис — 140
Методий, бр. —
Мил, Джон Ст. — 57, 139
Милев, Гео — 137
Милев, Ив. — 122
Минев, Мирослав (Минчо) — 120, 145, 146
Минчо — 104, 105
Минева, Магда — 120
Мирчев, Иван — 120
Митева, Янка — 120
Михайлов, Никола — 122, 126
Михайловски, Ст. — 61
Михов, Ат. — 122
Молби, мис — 137
Мур, Т. вж. Траянов, Теодор
Мутафчиев, П. — 54
Мюрусе — 115

Недева, Златина — 105
Неделя, баба — 136
Некрасов, Н. А. — 104
Немиров, Д. — 61
Николаев, д-р — 79
Николаев, Богомил — 18
Николов, Андрей — 122
Николов, Пане — 31

Ницше, Фр. — 57, 58, 62
Новалис — вж. Харденберг, Фр. фон

Обретенов Ал. — 120
Огнянов, Сава — 105
Озимандия — вж. Кишмеров, Петър
Омарчевски, Ст. — 108

Павлов, Тих. — 120
Павлов, Тодор — 6, 88
Павлович — 122
Паисий — 60
Пантелеев, Дим. — 120
Пейкови, сем. — 127
Пейчо — 104, 146
Петерс, Елена — 9, 21, 23, 29, 51, 77, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 101, 142
Писимов, Вичо — 91, 141
Платон — 137
Подвързачов, Дим. — 150
Полянов, Вл. — 39
Попов, Люб. — 77
Попова, М. д-р — 25, 108, 137
Попова, Марта — 51
Попова, Роза — 130
Попова, Тинка — 86
Попович — 136
Попдимитров, Емануил — 62, 116, 120, 139, 149, 151
Попсимов, Хр. — 83, 141
Пушкин, Ал. С. — 64, 65, 112, 145
Пърличев, Гр. — 83

Радев, Киро — 79
Радев, Петър — 77
Радев, Симеон — 8, 79, 83, 84, 141
Радославов, Иван — 34, 38, 53, 54, 55, 57, 61, 63, 69, 70, 80, 83, 84, 90, 91, 92, 93, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 108, 110, 111, 112, 120, 121, 122, 131, 139, 141, 143, 145, 146, 147, 150, 154, 156

Радославова, Лили — 70, 80, 90, 91, 94, 99, 107, 108
Разцветников, Ас. — 63
Райнов, Николай — 120, 122
Раковски, Г. С. — 60
Рибарова, г-жа — 13, 15, 16, 48, 76, 80
Рилке, Райнер Мария — 29, 58, 137
Роан, Антоан принц — 135, 157
Род, Едуард — 58, 140

Росен, Петко — 100, 102, 103, 105, 144, 150
Руневски, д-р — 82, 107
Русо, Жан Ж. — 59, 150

Савов Ботю — 62, 99, 102, 105, 120, 151
Сакъзов, Янко — 102
Сарандев, Иван — 1
Сарафов,Кр. — 105
Сатанаил — 52
Сеферов, Пандо — 95, 96, 126
Симерс-Хилденбранд. К. — 134
Сирак Скитник — 122, 124, 126, 131, 132
Славейков, П. П. — 61, 63, 84, 102, 116, 138, 149, 150
Славка — 136
Смирненски, Хр. — 63
Сократ — 51
Спасови, бр. (Петър и Павел) — 120, 147
Спенсер, Херберт — 57, 139
Спиридонова-Бръзицова — 127,
Стаматов, Г. (Жорж) — 7, 8, 105, 131, 132, 133
Стаматов, Г. П. — 44, 55, 89, 113, 116, 120
Стамболов, Ст. — 61, 84
Стамболийски, Ал. — 99
Станчев, Кръстю — 150
Стендал, Фр. — 58, 140
Стефанов, Конст. (Коста) — 92, 101, 110, 120, 121, 141, 142
Стоевски, Дим. (Д-р Чолаков) — 121, 157
Стоилов, Васил — 125
Стойчев — 105
Стоянов, Людмил — 62, 111, 120, 139, 147, 149, 151
Стоянов, Рачо — 7
Странчева, леди — 136
Страшимиров, Антон — 41, 42, 43, 55, 61, 63, 66, 71, 116, 119, 138, 139, 150, 156
Стриндберг, Аугуст — 57, 58, 60, 139, 141, 142
Стубел, Йор. — 63
Стубленска — 51
Судзиловски-Русел, Ник. — 25
Сюаре — 104

Тавор Кожле — 12, 131
Танев, Никола — 122
Тането Бици — 86
Тана — 136
Тедул I — —вж. Траянов, Теодор
Тен, Иполит — 57, 63, 104, 139
Терзиев, Хр. — 86
Тибул, Проперций — 139
Тихолов, Петко — 121, 153
Тодоров, Петър — 105
Тодоров, П. Ю. — 118
Тодоров, Цено — 122
Толстой, Л. Н. — 51, 57, 59, 62
Томалевски, Георги Хр. — 121, 157
Томалевски, Наум — 121
Траханес, вж. Траянов, Асен
Траян Тъмен — вж. Траянов, Траян
Траянов, Асен (брат на поета) — 14, 15, 16, 17, 18, 19, 32, 137,
Траянов, Асен (племенник на поета, режисьор) — 20, 74
Траянов, Асен (син на поета) — 21, 22, 23, 41, 55, 124, 131
Траянов, Васко (син на поета) — 21, 22, 28, 30, 55, 60, 63, 105
Траянов, Васко (син на Траян Траянов) — 137
Траянов, Крум (брат на поета) — 14, 20
Траянов, Петър (братовчед на поета) — 79
Траянов, Стефан (син на поета) — 21
Траянов, Стефан (брат на поета) — 14, 19, 29, 30, 137
Траянов, Стефан (син на Тр. Траянов) — 19
Траянов, Стефан (чичо на поета) — 26
Траянов, Теодор — 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157
Траянов, Траян (брат на поета) —

14, 19, 20, 25, 67, 74, 87, 92, 94, 137
Траянова, г-жа — 13, 14, 24, 47, 48, 76, 80, 81, 86, 88
Траянова, Жанет (дъщеря на поета) — 9, 21, 22, 23, 41, 46, 50, 72, 77, 92, 107
Траянова, Мицка(съпруга на Тр. Траянов) — 19, 20, 74, 87, 92, 94
Траянова, Софка (сестра на поета) — 14, 19, 20
Трендафилов, Вл. — 127, 131

Уайлд, Оскар — 33, 58
Уйтман, Уот — 60, 141
Унру, Фриц фон — 59, 141

Федя, вж. Траянов, Теодор
Фихте, Йох.-Голт. — 150
Флобер, Густав — 57, 58
Франц — 29
Фройд, Г. — 104

Хаджи, Дафчева — 13
Хаджиев, Хр. — 103
Хайденщам, Вер. фон — 58, 140
Хайне, Х. — 84
Халбхаус — 34
Харденберг, Фр. фон — 59, 140
Хард, Ернст — 67
Хауптман, Герхард — 57, 58, 59, 104, 140
Хекел, Ернест — 57, 139
Хервег, — 115
Хесе, Херман — 59, 140
Христов, х. Иван — 120
Христов, Кирил — 18, 38, 40, 61, 84, 116, 149, 150, 153
Холц, Арнолд — 58, 140
Хофманстал, Хуго фон — 29, 58, 137
Хранов, Георги — 86
Хрелков, Николай — 104, 146
Хюисман, Дорж. Шарл — 58, 140

Хьолдерлин, Фр. — 59, 115, 120, 140

Цанев, д-р — 82, 107
Цанев, Андрей — 136
Цанев, Георги — 1
Цвайг, Стефан — 104, 147
Цветков, Иван — 1
Цинцарски, Ангел — 82

Чачановски, — 130, 131
Черен, Илия Ив. — 62, 138, 139, 150, 156
Чилингиров, Ст. — 130, 131
Чинтулов, Д. — 60
Чипев — 82, 107

Шабан, Коста — 136
Шапкарев, К. — 12
Шатев, Павел — 73
Шекспир, Уйл. — 67, 112, 114, 141
Шерер, Вилх. — 56, 139
Шилер, Фр. — 67
Шлегеловци, бр. (Вилхелм и Фридрих — 59, 140
Шницлер, Артур — 29, 58, 137
Шопен, Фр. — 127
Шпахолц, Хайнрих — 32
Шпахолц, г-жа — 32
Шпехт, Рих. — 104

Щамлер, д-р Хайнрих —
Щраус, Рих. — 104
Щраус, Йох. — 104

Юго, Виктор — 61

Яворов, П. К. — 61, 116, 145, 147, 149
Якобсен, Йенс-Петер — 58, 140
Янкова, Кита — 136
Янкова, Тамара — 127
Ясенов, Христо — 6, 62, 63, 72, 116, 139, 149

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 5

I. ЗАПОЗНАНСТВО 7

Род и семейство 12
Между Виена, София и войните 29
Външност и характер 35
Творчество 52
Към заник 71
Краят 85

II. СЪРАТНИКЪТ 97

Траянов и художниците 122
Годишнини и честувания 127

Бележки 136
Именен показалец 158

ВЕРА БАЛАБАНОВА

ТЕОДОР ТРАЯНОВ

*

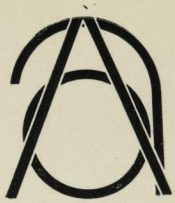
Рецензент Катя Янева
Редактор Здравка Василева
Художник Веселин Павлов
Худ. редактор Таня Николова
Техн. редактор Теменужка Хадживанова
Коректор Евгения Веселинова

*

Дадена за набор на 28. V. 1980 г.
Подписана за печат на 25. VII. 1980 г.
Излязла от печат на 14. VIII. 1980 г.
Печатни коли 11,75.
Издателски коли 10,96.
Условно издателски коли 11,44.
Издателски № 24845
Литературна група III-8
Формат 16/60/81.
Тираж 7106.
Цена 1,61 лв.
КОД 02 $\frac{9535322311}{5062\text{-}39\text{-}80}$

*

ДИ „Наука и изкуство", София
ДП „Александър Пъшев", Плевен

„Литературни анкети“ идват да продължат постигнатото от пионерите на литературното анкетиране у нас. И не само да продължат, но чрез приложението на съвременна научна методология, съобразена с изискванията на българската марксическа литературна историография, да го обогатят.

В „Литературни анкети“ писателите говорят за самите себе си — разказват за своите първи литературни изяви, влияния, литературна среда, за първите си книги, за зараждането на творбата и т. н.

В „Литературни анкети“ под формата на непринудена беседа се поднасят изчерпателни биографични сведения и автентични данни за живота на анкетирания автор, за биографиите на неговите произведения, за особеностите на творческия процес.

В „Литературни анкети“ ще бъдат обхванати широк кръг от изтъкнатите съвременни писатели, литературни критици и литературоведи.